

Жак фаталіст і його пан

Дені Дідро

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Жак фаталіст і його пан

— Як вони зустрілися?

Випадково, як звичайно буває.

— Як їх звати?

Що тобі до того?

— Звідки вони йшли?

З найближчого місця.

— Куди путь держали?

Чи хто взагалі знає, куди йому путь лежить?

— Про що говорили?

Пан не мовив ні слова; а Жак оповідав, що його сотник казав, ніби все, що тут, унизу, трапляється нам, добре чи зле, записане там, угорі.

Пан: Це велике слово.

Жак: Мій сотник ще додавав, що кожна куля, що вилітає з рушниці, має свою адресу.

Пан: І мав рацію...

По короткій павзі Жак скричав:

— Нечистий би його взяв, шинкаря з його шинком!

Пан: Як так віддавати нечистому свого ближнього? Це не по-християнськи.

Жак: Бо коли я стуманів від його поганого вина, я забув напоїти коней. Мій батько помітив це; розгнівався. Я здвигнув плечима. Він ухопив дрюка і трохи боляче почустрив мені плечі. Саме проходив один полк, щоб стати табором перед Фонтенуа; зо зла я приєднався до нього. Ми прибули; почалася битва.

Пан: І ти дістав призначену на твою адресу кулю.

Жак: Ви вгадали; влучила в коліно; і один Бог знає ті добрі й злі пригоди, які спричинила ця куля, що влучила в коліно. Вони чіпляються одна за одну, як ланки ланцюжка з оброті. Без цього пострілу, наприклад, я переконаний, що ніколи в житті не закохався б і не кульгав би.

Пан: То ти був закоханий?

Жак: Ще й як!

Пан: І то завдяки одному пострілові?

Жак: Завдяки одному пострілові.

Пан: Ти не казав мені й слова про це.

Жак: Я так гадаю.

Пан: І чому ж?

Жак: Бо це не могло статися ні раніше, ні пізніше, ніж призначено.

Пан: І тепер настав час дізнатися про твоє кохання?

Жак: Хто може знати?

Пан: На всякий випадок починай...

...

Жак почав розповідь про своє кохання. Було по обіді: налягла спека. Його пан заснув. Ніч захопила їх серед поля; вони збилися з дороги. І пан у великому гніві кинувся батожити свого слугу, а неборака за кожним ударом повторював: "І це теж, певно, було записане там, угорі..."

Ти бачиш, читачу, що я на певній дорозі і виключно від мене залежить змусити тебе чекати один, два роки, три роки на розповідь про кохання Жака, якби я хотів розлучити його з паном і пустити їх кожного своєю дорогою, як мені заманулося б. Що могло б перешкодити мені одружити пана і зробити його рогоносцем? висадити Жака на далеких островах? спрямувати туди його пана? повернути обох на тому самому кораблі до Франції? Як легко komponувати оповідання! Але обидва вони відбудуться лише цією сльотовою ніччю, а ти, читачу, цією ж короткою відстрочкою.

Надійшов ранок. І ось вони знову вместилися на коней і продовжили свій шлях.

— Куди вони путь держали?

От уже вдруге, читачу, ти поставив мені це питання, і вдруге ж я тобі відповідаю: пощо тобі це знати? Коли я поведу мову про мету їх подорожі — прощай Жакове кохання... Вони їхали якийсь час мовчки. Коли ж кожен з них трохи отямився від своїх клопотів, пан мовив до свого слуги:

— Гаразд, Жаку, на чому ми зупинилися в розповіді про твоє кохання?

Жак: Ми дійшли, здається мені, до відступу ворожої армії. Одні втікали, інші переслідували, кожен думав тільки про себе. Я лишився на полі бою, привалений мертвими й раненими, яким не було й числа. Наступного дня мене з десятком інших кинули на підводу, щоб відвезти до одного з наших шпиталів. О, пане, я не повірю, щоб були страшніші рани від ушкодження коліна.

Пан: Не вигадуй, Жаку, ти жартуєш.

Жак: На Бога, ні, пане, я не жартую! Там не знати й скільки тих костей і сужилків, і ще всячини, чого я й не знаю, як воно називається...

...

Щось на подобу селянина, що слідував за ними з дівчиною, яка сиділа на коні позаду, і слухав розмову, озвався до них і сказав:

— Пан каже правду...

Не знати, кого це *пан* стосувалося, але його невдоволено сприйняли як Жак, так і його хазяїн; і Жак відповів цьому непрошеному співрозмовникові:

— Чого ти втручаєшся куди не слід?

— Я втручаюся за своїм фахом; я хірург, з вашого дозволу, і доведу вам...

Жінка, що їхала на коні в нього позаду, сказала йому:

— Пане докторе, їдьмо своєю дорогою і лишімо цих панів, які не люблять, щоб їм доводили.

— Ні, — відповів їй хірург, — я хочу їм довести, і я їм доведу...

І, обернувшись, щоб довести, він штовхнув свою супутницю, так що вона втратила рівновагу і впала на землю, заплутавшись однією ногою в полах його сіряка, а її спідниці закотилися на голову. Жак зліз з коня, вивільнив ногу бідної жінки і згорнув униз її спідниці. Я вже не знаю, чи він почав з того, що згорнув униз спідниці, чи вивільнив ногу; але як судити про стан цієї жінки з її крику, здавалося, що вона була важко поранена. І Жаків пан мовив до хірурга:

— Он що то значить доводити.

А хірург йому:

— Он що значить не хотіли вислухати докази!..

А Жак до жінки, що впала чи вже й підвелася:

— Заспокійся, голубко, не винна в цьому ти, не винен і пан доктор, ні я, ні мій пан: бо так записано там, угорі, що сьогодні, на цій дорозі, саме в цю годину, пана доктора потягне чесати язика, обидва ми, мій пан і я, будемо роздратовані, ти дістанеш гулю на голові і світитимеш голими сідницями...

Чого тільки не накоїв би я з цієї пригоди, якби захотів довести тебе, читачу, до розпачу! Я надав би великої ваги цій жінці, я зробив би її небогою священика з сусіднього села; я збунтував би дядьків цього села; я влаштував би бойовища і любов; бо, зрештою, ця селянка була таки приваблива під своєю одежиною. Жак і його пан це помітили; для любови не завжди трапляється така спокуслива нагода. Чом Жакові не закохатися б удруге? чому б не стати йому вдруге суперником, і то суперником, якому віддано перевагу, — своєму панові?

— Чи йому таке вже траплялося?

Знову питання. Ти не хочеш, читачу, щоб Жак продовжував розповідь про свою любов? Раз і назавжди виріши це; цікавить вона тебе чи ні? Якщо вона тебе цікавить, посадимо селянку на крижі коня, за спиною її супутника, хай собі їдуть, а ми повернімося до наших двох мандрівників. Цього разу перший почав Жак, сказавши своєму панові:

— Так воно діється в світі; ви, що ніколи в житті не зазнали рани і не уявляєте, що таке постріл у коліно, ви стаєте проти мене, того, хто має розтрошене коліно і кульгає вже двадцять років...

Пан: Може, і твоя правда. Але цей нахабний хірург винен у тому, що ти все ще й досі лежиш, разом з твоїми товаришами, на возі, далеко від шпиталю, далеко від одужання і далеко від того, щоб закохатися.

Жак: Що хочете собі думайте, а біль у моєму коліні був нестерпний; він збільшувався ще від твердості воза і нерівності дороги, і при кожному струсі я голосно кричав.

Пан: Бо так було написано там, угорі, щоб ти кричав.

Жак: Звичайно! Я спливав кров'ю і помер би, якби наш віз, останній у валці, не зупинився перед однією селянською хатою. Тут я попросився, щоб мене зняли з воза; мене поклали на землю. Молода жінка, що стояла на дверях хати, зникла за дверима і

відразу ж повернулася з склянкою й пляшкою вина. Я жадібно випив один чи два ковтки. Вози, що були перед нашим, рушили далі. Уже заходилися були кинути мене знову на віз до моїх товаришів, коли ж я, чіпляючись за одяг цієї жінки і за все, що навколо, запротестував, що не повернуся на віз, що як умерти, то ліпше мені вмерти тут, ніж два льє далі. Вимовивши ці останні слова, я знепритомнів. Отямившись, я побачив себе роздягненим і покладеним на ліжко, яке стояло в одному з кутів хати, а навколо мене купчилися селянин, господар хати, його жінка, та сама, що рятувала мене, і кілька малих дітей. Жінка змочувала ріжок свого фартуха в оцті і розтирала ним мені ніс і скроні.

Пан: О, негіднику! О, ошуканче... Я вже бачу, куди ти гнеш, недовірку.

Жак: Мій пане, здається мені, що ви нічого не бачите.

Пан: Ти закохався в цю жінку, чи не так?

Жак: А якби я справді закохався в неї, що проти того можна вдіяти? Чи в нашій волі закохатися або ні? А коли закохаєшся, чи в нашій волі діяти так, наче б не був закоханий? Якби це було записане там, угорі, я міг би собі казати те саме, що ви хотіли мені сказати, бити себе по пиці, я міг битися головою об мур, рвати на собі волосся: нічого це не допомогло б, мій благодійник став би рогоносцем.

Пан: Як думати так, як ти, то й не було б злочину, поповнивши який, довелося б мати клопоти з власним сумлінням.

Жак: Те, що ви мені тепер кажете, не один раз колотило мій мозок; але з усім тим, хочу я чи ні, доводиться мені завжди повертатися до слів мого сотника: усе, що нам трапляється, добре чи зле, записане там, угорі. Пане, може ви знаєте якийсь засіб, щоб викреслити те, що там написано? Чи можу я не бути самим собою? А бувши таким, як є, чи можу діяти інакше, ніж дію? І з тих пір, як появився я на світ, чи була хоч одна мить, в яку це не було б дійсне? Повчайте, скільки вам хочеться; ваші міркування можуть бути добрі, але як стоїть написане в мені чи там, угорі, що я прийму їх як погані, що я, на вашу думку, маю робити?

Пан: Я думаю про щось інше: чи твій благодійник став би рогоносцем тому, що так написано вгорі; чи вгорі написано так, що ти мав би зробити його рогоносцем?

Жак: І те й те написано одне побіч другого. Усе написано одночасно. Це наче б великий сувій, який поволі розкручується...

Ти розумієш, читачу, що я міг би тягнути без кінця цю розмову, на тему, про яку стільки говорено й стільки писано протягом двох тисяч років без того, щоб зробити бодай один крок уперед. Коли не хочеш бути вдячним мені за те, що я тобі кажу, то будь вдячний бодай за те, про що не кажу.

Тим часом як наші два богослови сперечалися, не розуміючи один одного, як звичайно в богослова й буває, надійшла ніч. Вони перетинали місцевість, не певну в той час, що була ще більш непевна завдяки поганій адміністрації й нужді, що побільшувало число злодіїв. Вони зупинилися в найзлиденнішому заїзді. Їм запропонували двоє розкладних ліжок у кімнаті, відбитій дощаними перегородками, що зяли дірками на всі боки. Вони запросили вечерю. Їм принесли води з калюжі, чорного хліба і

перекислого вина. Господар, господиня, діти й служба — всі мали похмурий вигляд. З кімнати побіч чути було непогамований сміх і радісний галас десятка злодюг, що прибули перед ними і заволоділи всім, що було з харчів. Жак тримався досить спокійно, але не те було з його паном. Він сяк і так перебирав свої клопоти в голові, тим часом як його слуга гриз шматок чорного хліба і, кривлячись, проковтнув кілька склянок поганого вина. Отак собі бувши, вони почули стук у двері; то був служка, якому безсоромні й небезпечні сусіди звеліли принести нашим двом мандрівникам всі кістки з якоїсь животини, яку вони з'їли, на їхній таки тарелі. Обурений Жак ухопив пістолі свого пана.

— Ти куди?

— Не заважайте.

— Куди йдеш, питаю?

— Урозумити цих негідників.

— Чи ти знаєш, що їх добрий десяток?

— Хай буде й сотня; число не має значення, якщо вгорі написано, що для мене їх не багато.

— Дідько б тебе взяв з твоїми дурними примовками.

Жак вирвався з рук свого пана, вступив у кімнату тих головорізів, тримаючи пістолі в обох руках.

— Негайно спати, — сказав він, — першому, хто ворухнеться, вліплю кулю в голову...

Вигляд і тон Жака були такі переконливі, що ті раклуги, які так само ж люблять життя, як і порядні люди, підвелися, не мовивши слова, з-за столу, пороздгалися й лягли спати. Тим часом пан, не певний, чим ця пригода закінчиться, тремтів, чекаючи Жака. Жак повернувся, обвантажений манаттям тієї зграї; він зібрав його на той випадок, якби ті знову захотіли повставати; він погасив їм світло і на два оберти замкнув двері, ключ від яких тримав у руці разом з пістолем.

— Тепер, мій пане, — сказав він своєму хазяїнові, — нам лишається тільки забарикадуватися, присунувши наші ліжка до цих дверей, і мирно спати.

І він заходився пересувати ліжка, спокійно й лаконічно оповідаючи панові про перебіг своєї експедиції.

Пан: Що за нечиста сила з тебе, Жаку! Ти думаєш, виходить...

Жак: Нічого я не думаю й нічого не заперечую.

Пан: А якби вони відмовилися улягтися?

Жак: Це було б неможливе.

Пан: Чому?

Жак: Бо вони цього не зробили.

Пан: А якби вони тепер знову встали?

Жак: Тим гірше або тим ліпше.

Пан: Коли... коли... коли... і..?

Жак: Коли, коли море почало б кипіти, як то кажуть, було б багато вареної риби. До

дідька, пане, щойно ви були переконані, що я наражаюся на велику небезпеку, і найбільше помилилися; тепер ви далі вірите в велику небезпеку, і знову це може бути найбільша помилка. Усі ми в цьому домі боїмося один одного; з чого виходить, що всі ми не сповна розуму...

І отак розмірковуючи, він собі роздягнувся, ліг і заснув. Його пан, своєю чергою жуючи шматок чорного хліба й ковтаючи погане вино, наставляв вухо на кожен шерех, дивився на Жака, що захріп, і думав: "Що за нечиста сила цей чоловік..!" За прикладом свого слуги він також уклався на своє убоге ложе, але не міг заснути й на мить. Ледве почало світати, Жак почув, що його термосить якась рука; це була рука його пана, який гукав його тихим голосом:

— Жаку! Жаку!

Жак: Що?

Пан: Розвиднюється.

Жак: Про мене.

Пан: Вставай же.

Жак: Чому?

Пан: Щоб чим скорше піти звідси.

Жак: Чому?

Пан: Бо буде нам тут зле.

Жак: Хто зна, чи буде нам ліпше деінде?

Пан: Жаку?

Жак: Та вже Жак! Жак! Що за нечиста сила з вас?

Пан: Що за нечиста сила з тебе? Жаку, мій друже. Я тебе прошу.

...

Жак протер собі очі, кілька разів позіхнув, розправив руки, підвівся, одягнувся, не поспішаючи, пересунув ліжка, вийшов з кімнати, зійшов униз, пішов до стайні, окульбачив і загнуждав коней, збудив хазяїна, який ще спав, заплатив належність, затримавши в себе ключі від обох кімнат. Та й рушили обидва в дорогу.

Пан волів би в собачу ристь бігти; Жакові ж хотілося рухатися кроком, за його звичною системою. Коли вони вже опинилися на досить великій віддалі від свого похмурого заїзду, пан, чуючи, як щось бряжчало в кишені Жака, запитав його, що то було б таке: Жак йому відповів, що це були обидва ключі від кімнат.

Пан: А чому б їх було не віддати?

Жак: Бож тому, що треба буде виломити двоє дверей: до наших сусідів, щоб визволити їх з ув'язнення, і наші, щоб добутися до їх одягу; а ми виграємо час.

Пан: Дуже добре, Жаку! Але пощо нам вигравати час?

Жак: Пощо? Про мене, я й сам не знаю.

Пан: А що вже ти хочеш виграти час, чого їхати повільним кроком, як ти це робиш?

Жак: Бо, не знаючи нічого про те, що там написано, угорі, не знаєш, ні чого хочеш, ні що робиш, і покладаєшся на фантазію, яку називають розумом, чи своїм розумом, який поспіль виявляється небезпечною фантазією, що обертається то на добре, то на

зле.

Пан: Чи не міг би ти мені сказати, хто є дурень, а хто мудрий?

Жак: Чом би й ні?.. дурень... чекайте... це нещасна людина; тож відповідно щаслива людина — мудра.

Пан: А що ж таке людина щаслива чи нещаслива?

Жак: Це вже вияснити легко. Щасливий той, кому щастя написано там, угорі; і відповідно той, кому написано вгорі нещастя, буде нещасливою людиною.

Пан: А хто той, що записує там, угорі, щастя й нещастя?

Жак: А хто той, що зробив великий сувій, на якому все записане? Один сотник, другого сотника, дав би якогось срібняка, щоб це знати; а мій сотник не дав би й мідяка, а я й поготів, бо яка була б мені з того користь? Чи уникнув би я цим робом тієї ями, в якій мені призначено зломити карк?

Пан: Я гадаю, що так.

Жак: Я ж гадаю, що ні, бо тоді хіба мусів би бути один фальшивий рядок на великому сувої, який містить правду, який містить тільки правду, і то всю правду. Якби на великому сувої було написано: "Жак зломить собі карк такого й такого дня", і якби Жак не зломив собі карк? Скажіть самі, як це було б можливе хоч би й хто був той, що є автором великого сувою?

Пан: Про це можна багато чого сказати...

Жак: Мій сотник вірив, що мудрість — це припущення, при якому досвід дозволяє нам пізнавати обставини, в яких ми знаходимо причини певних явищ, яких ми маємо сподіватися чи боятися у майбутньому.

Пан: І ти щось зрозумів з того?

Жак: Певно; поволі я при звичаївся до його способу висловлюватися. Але, говорив він, хто може пишатися тим, що має достатній досвід? Чи тому, хто пишається, ніби має його досить, ніколи не траплялося пошитися в дурні? До того ж, чи є людина, здібна безпомилково оцінити обставини, в яких вона перебуває? Обрахунки, які ми робимо собі в голові, і ті, що записані в реєстрі там, угорі, це зовсім різні обрахунки. Ми керуємо долею чи вона нами? Скільки розумно задуманих плянів зазнало невдачі, і скільки ще зазнає! Це завжди повторював мій сотник після взяття Берг-оп-Цому і Пор-Маону;* і додавав, що мудрість зовсім не гарантує нам доброго успіху, але вона втішає нас і заспокоює при невдачі: тому він спав напередодні битви під наметом так само добре, як у касарні, і йшов у вогонь, як на баль. От про нього ви напевно б уже сказали: "Що за нечиста сила..!"

•••

На цьому місці розмови вони почули на якійсь віддалі позаду галас і крики; вони обернулися й побачили валку людей, озброєних кіллям і вилами, що, придавши ходи в ноги, наздоганяли їх. Ти, читачу, подумаєш, що це ті з заїзду, їх слуги й розбійники, про яких була мова. Ти подумаєш, що вранці за браком ключів вивалено двері, і ті розбійники поклали собі, що наші мандрівники рушили в дорогу з їхнім манаттям, Жак так і подумав, цідячи собі крізь зуби: "Хай будуть прокляті ключі і фантазія чи розум,

що напутив мене прихопити їх з собою. Хай буде проклята мудрість!" І т. д. і т. д. Ти подумаєш, що ця маленька армія кинеться на Жака та його пана, що відбудеться кривава битва, загудуть спина від буків, пахкатимуть пістолі. Правду сказавши, виключно від мене залежить, щоб усе це сталося; але тоді прощай правда розповіді, прощай Жакова любов. Ні, наших двох мандрівників не переслідували; і я не знаю, що сталося в заїзді по їх відході. Вони продовжували свою путь, їдучи весь час, не знаючи куди, хоч вони й знали приблизно, куди б їм хотілося їхати; обдурюючи нудьгу і втому мовчанкою чи розмовою, як у звичай тих, що їдуть, а часом і тих, що сидять.

Зовсім же ясно, що я не пишу роман, бо я не хочу вдаватися в те, що не завагався б використати романіст. Той, хто взяв би писане мною за правду, менше помилився б, ніж той, хто взяв би це за байку.

Цим разом перший, що заговорив, був пан, який почав з виробленого вже рефрену:
— Гаразд, Жаку, як з історією твого кохання?

Жак: Я не знаю, на чому я зупинився. Мені доводилося так часто переривати, що я вільно міг би розповідати з початку.

Пан: Ні, ні. Отямившись від втрати свідомості перед дверима сільської хати, ти побачив себе на ліжку, оточеному людьми, що в ній жили.

Жак: Дуже добре! Найнагальнішою річчю було — знайти лікаря, а його не було на ціле льє довкруги. Добродій посадив на коня одного з своїх синів і послав його до ближчого села. Тим часом добра жінка нагріла простого вина, розірвала стару сорочку свого чоловіка, і моє коліно, промите й обгорнене компресом, було перев'язане. Кілька грудок цукру, відвойованих від мурашок, кинено у порцію вина, що лишилося від перев'язки, і я його проковтнув. Врешті, мене просили терпляче чекати. Було пізно; люди сіли за стіл вечеряти. Скінчилася й вечерея. А тим часом хлопець не повертався, а лікаря не було й сліду. Батька, що від природи був похмурий, посіло роздратування; він чіплявся до жінки, все йому було не так. Він грубо наказував іншим дітям іти спати. Жінка сіла на лавку й заходилася прясти куделю. А він ходив уздовж і впоперек; і, ходячи сюди й туди, шукав, до чого присікатися.

— Якби ти пішла до млина, як я тобі казав... — і він обірвав фразу, хитнувши головою в бік мого ліжка.

— Підемо завтра.

— Треба було йти сьогодні, як я тобі казав... А ті рештки соломи, що в клуні, доки ти чекатмеш, щоб їх пов'язати?

— Пов'яжемо завтра.

— Та, що маємо, вже кінчається, і було б багато ліпше, якби ти пов'язала сьогодні, як я тобі казав... А ті купи ячменю, що лежать і гниють на горищі, можу заложитися, що ти й не подумала його перегорнути.

— Це зробили діти.

— Треба було самій. Якби ти була собі на горищі, то не стояла б на дверях...

Тим часом прибув один хірург, потім другий, далі третій з хлопцем з цієї хати.

Пан: Тобі пішло з хірургами, як святому Рокові з капелюхами.*

Жак: Першого не було дома, коли хлопець прибув до нього; але його жінка повідомила другого, а третій прийшов з хлопцем. "О! добрий вечір, друзі; і ви сюди?" — сказав перший двом іншим... Вони поспішали, як могли, добре впріли й дістали спрагу; засіли навколо стола, з якого ще не зняли й обруса. Жінка полізла до льоху і повернулася з пляшкою. Чоловік цідив крізь зуби: "Якого дідька їй було стояти на дверях?" Тим часом сіли пити, повели розмову про хвороби в кантоні; про пацієнтів кожного; я застогнав, і мені сказали: "За хвилину ми тебе оглянемо". По першій пляшці зажадали другої — на кошт мого лікування; потім третьої, четвертої, і все на кошт мого лікування. І при кожній пляшці чоловік повторював свій попередній вигук: "Якого дідька їй було стояти на дверях?"

...

Можна уявити, як використав би інший цих трьох хірургів, їх розмову при четвертій пляшці про чудові успіхи їх лікування, нетерплячість Жака, поганий настрій господаря, патякання наших сільських Ескулапів про коліно Жака, їхні різні висновки: один запевняв, що Жак помре, якщо йому не відтяти негайно ногу, інший казав, що треба витягнути кулю і шматок одежі, що при кулі, а ногу врятувати цьому небораці. А далі можна було б описати Жака, як він, сидячи на ліжку, з жалем оглядає свою ногу, востаннє прощаючись з нею, як то було з одним нашим генералом між Дюфуаром і Люї.* Третій хірург, простак, був ні сюди ні туди, поки від образ не дійшло до бучі.

Я не докучатиму вам усіма тими штуками, які ви знайдете в романах, у давніх комедіях чи в товариських розмовах. Почувши, як хазяїн скричав про свою жінку: "Якого дідька їй було стояти на дверях!" — я пригадав собі Мольєрового Гарпагона, коли він сказав про свого сина: "Чого він шукав на цій ґалері?"* І я збагнув, що не йдеться тільки про те, щоб говорити правду, але треба бути ще й дотепним, бож повік будуть повторювати: "Чого він шукав на цій ґалері?" — а слова мого дядька: "Якого дідька їй було стояти на дверях?" — ніколи не стануть приказкою.

Жак ніколи не турбувався за свого пана так, як я за свого читача; він не оминав жодної подробиці, навіть при небезпеці вдруге його приспати. З трьох хірургів паном долі пацієнта став не найвправніший, зате найсильніший.

— Чи не маєш ти наміру, — чую я вигук читача, — витягати хірургічні ножі, різати тіло, спускати кров і демонструвати хірургічну операцію?

На твій погляд читачу, це не належить до доброго тону?.. Гаразд, лишімо на боці й хірургічну операцію, але ти дозволиш бодай, щоб Жак сказав своєму панові, що він і зробив: "О, пане, яка страшна річ, коли пораються при розтрощеному коліні!" І щоб пан з свого боку, як і раніше, відповів йому: "Не вигадуй, Жаку, ти жартуєш..." Але вже за все золото в світі я не погоджуся, щоб ти не дізнався про те, як, ледве Жаків пан устиг йому нахабно відповісти, — його кінь спотикнувся і впав, а він боляче ударився коліном об гострий камінь і закричав не своїм голосом: "Я вмираю! Я розбив коліно!"

Хоч Жак, будши людиною такої доброї душі, яку тільки можна собі уявити, ставився з ніжною увагою до свого пана, я хотів би знати, що діялося на дні його душі, якщо не в першу мить, то бодай по тому, коли він упевнився, що це падіння не матиме

загрозливих наслідків, — чи він міг погамувати в собі опалах радості з нещасного випадку, який дав його панові пізнати, як болить поранене коліно. Ще одно питання, читачу, на яке я хотів би дістати від тебе відповідь: чи його пан не волів би бути пораненим, навіть дещо важче, але не в коліні, або чи йому не більше докучав сором, ніж біль.

Щойно пан трохи отямився від свого падіння й переляку, він уместився в сідлі і п'ять чи шість разів підстрожив свого коня, який рвонув, як блискавка, а те саме зробив і Жаків кінь, бо між обома худобинами виробилася та сама інтимна дружба, що й між їх вершниками. Це було дві пари друзів.

Коли обоє коней, задихавшись, перейшли на звичайний крок, Жак запитав свого пана:

— Ну, мій пане, що ви про це думаєте?

Пан: Про що?

Жак: Про рану в коліні.

Пан: Я поділяю твою думку; вона належить до найболючіших.

Жак: У вашому коліні?

Пан: Ні, ні, у твоєму, в моєму, у всіх на світі колінах.

Жак: Мій пане, мій пане, ви погано розмислили; будьте певні, що ми не співчуваємо нікому, крім себе.

Пан: Які дурниці!

Жак: О, якби то я вмів так висловитися, як умію думати! Але там, угорі, написано, щоб я міг мати думки в голові, але ніколи не міг добрати слів, як їх висловити.

•••

Тут Жак заплутався в тенетах метафізики, дуже тонкої і, можливо, дуже правдивої. Він намагався в'яснити своєму панові, що слово біль не має змісту і що воно починає щось значити лише в ту мить, коли в нашій пам'яті відновлюється відчуття, яке ми пережили. Його пан запитав, чи йому доводилося народжувати.

— Ні, — відповів Жак.

— Але ти віриш, що народити дитину це важкий біль?

— Певно.

— Маєш співчуття до породіллі?

— Всією душею.

— Отже деколи співчуваєш й іншим, крім себе самого?

— Я співчуваю тому чи тій, хто, бачу, ламає собі руки, рве на собі волосся й стогне, бо знаю з досвіду, що цього не роблять, не страждаючи; але що стосується самого болю породіллі як такого, у мене нема співчуття, бо я не знаю, який він, дякувати Богові! Але повертаючись до болю, який ми знаємо обидва, до історії з моїм коліном, болю, який, завдяки вашому паданню, став і вашим...

Пан: Ні, Жаку. До історії твоїх любовних пригод, яка стала й моєю завдяки пережитому болеві.

Жак: Отже, мене перев'язали, біль трохи заспокоївся, хірург пішов, а мої господарі

лягли спати. Їх кімната була відгороджена від моєї лише нещільно пригнаними дошками обклеєними грубим папером, на який подекуди поналіплювано кольорові малюнки. Я не спав і чув, як жінка говорила чоловікові:

— Облиш мене, мені не до жартів. Бідний неборака, що вмирає перед нашими дверима!

— Жінко, про все це розкажеш мені потім.

— Ні, цього не буде. Як не відчепишся, я встану. Мені зовсім це не в думці, коли моє серце болить.

— О, як ти вже хочеш, щоб так тебе просили, то сама й ошукаєшся.

— Я не хочу, щоб мене просили, але ти часом буваєш жорстокий!.. Це... це... це як...

По досить короткій павзі чоловік знову заговорив, кажучи:

— Дивись, жінко, мусиш же ти погодитися, що через своє недоречне співчуття ти завела нас у такий клопіт, з якого майже неможливо виплутатися. Цей рік важкий; ледве здолаємо звести кінці з кінцями в своїх потребах і в потребах наших дітей. Збіжжя дороге, виноград не вродив! Якби ще була яка робота, але багаті скорочують свої видатки, а бідним людям немає заробітку; щоб дістати один день праці, треба втратити чотири. Ніхто не платить, що з нього належить; вірителі до розпачу неблаганні: і в такий час ти приймаєш якогось невідомого, чужинця, який лишатиметься тут стільки, скільки Богові захочеться; та ще платити хірургові, який не поспішатиме його лікувати, бо хірурги умисне продовжують хвороби, скільки їм хочеться. Він не має п'ятака в кишені, а нам подвоїть, потроїть видатки. Скажи, жінко, як ти позбудешся цієї людини? Говори ж, жінко, скажи мені, як думаєш робити?

— Хіба можна з тобою говорити?

— Ти кажеш, що я роздратований, що лаюся. Хто не був би роздратований, хто не лаявся б? Було трохи вина в погребі — Бог знає, як довго воно втримається! Лікарі за вчорашній вечір випили більше, ніж ми з дітьми випили б за тиждень. А хірург, який не прийде задурно, як ти думаєш, хто йому заплатить?

— Отож, ти так гарно говориш, що ми в нужді, і робиш мені дитину, наче б ми не мали їх уже досить.

— О, та ні ж бо!

— О, так; я певна, що завагітнію!

— Ти це говориш кожного разу.

— І кожного разу це правда, коли після того мені свербить вухо, а зараз я чую, що свербить, як ніколи.

— Твоє вухо не знає, що каже.

— Не доторкайся до мене! Дай спокій моєму вухові! Відчепися, чоловіче, чи ти здурів? Сам собі біди шукаєш.

— Ні, ні, я вже чекаю від святойванівської ночі.

— Ти робитимеш так довго, поки... а потім, за місяць будеш нарікати, що я винна.

— Ні, ні.

— А за дев'ять місяців буде ще гірше.

— Ні, ні.

— Скажеш, що сам так захотів?

— Так, так.

— Затямиш собі це? І не казатимеш так, як кожного разу було?

— Так, так.

А потім, при цих ні, ні і так, так, — той чоловік, обурений на свою жінку, що не встояла проти співчуття до людського горя...

Пан: Саме так я й думав.

Жак: Певно, що цей чоловік не був дуже послідовний; але він був молодий, а його жінка гарна. Ніколи не роблять стільки дітей, як у час скрути.

Пан: Ніхто не збільшує так населення, як голода.

Жак: Ще одна дитина їм нічого не важить, прогодуються з чужої ласки. А потім, це ж єдина втіха, яка нічого не коштує; вони безкоштовно втішаються вночі від денних клопотів... А при тому міркування того чоловіка зовсім слушні. Думаючи сам собі так, я раптом відчув страшний біль у коліні і заволав: "Ох, коліно!" А чоловік скрикнув: "Ох, жінко!.." А жінка скрикнула: "Ох, чоловіче мій! але... той чоловік, що там!"

— Та й що, той чоловік?

— Він міг нас почути.

— То й хай слухає.

— Завтра я не зможу глянути йому в очі.

— Та й чому? Чи ти мені не жінка? Чи я тобі не чоловік? Чи не має чоловік жінки?

Чи не має жінка чоловіка?

— Ох, ох!

— Що тобі знову?

— Моє вухо!..

— І що з твоїм вухом?

— Гірше, ніж будь-коли.

— Спи, воно пройде.

— Я не можу. Ой, вухо! Ой, вухо!

— Вухо, вухо, говорила-балакала...

Не скажу вам, що там було між ними; але жінка, повторивши кілька разів притишено-уривчастим голосом "вухо", "вухо", закінчила белькотанням окремих складів — "ву... хо...", "ву... хо..."; і в тиші, яка по тому запала, я усвідомив собі, що сверблячка в її вусі тим чи тим робом заспокоїлася, байдуже яким, а мені це справило приємність. Не кажучи вже про неї!

Пан: Жаку, поклади руку на серце і присягнися мені, що це не була та жінка, в яку ти закохався.

Жак: Присягаюся.

Пан: Тим гірше для тебе.

Жак: Тим гірше чи тим ліпше. Ви, очевидно, думаєте, що жінки, які мають таке вухо, як вона, охоче когось вислухують?

Пан: Я думаю, що це записане там, угорі.

Жак: А я думаю, що там записане ще й те, що вони люблять слухати когось одного і більш-менш неохоче підставляють вухо іншому.

Пан: Це можливе.

...

Тут вони й зайшли у безконечну суперечку про жінок. Один запевняв, що вони добрі, інший — що злі: і обидва вони говорили правду; один — що вони дурні, другий — що розумні: і обидва говорили правду; один — що брехливі, другий — що правдиві: і обидва говорили правду; один — що скупі, другий — що щедрі: і обидва говорили правду; один — що вродливі, другий — що бридкі: і обидва говорили правду; один — що брехухи, другий — що стримані: і обидва говорили правду; один — що щирі, другий — що підступні: і обидва говорили правду; один — що невігласки, другий — що освічені: і обидва говорили правду; один — що цнотливі, другий — що розпусні: і обидва говорили правду; один — що божевільні, другий — що мудрі: і обидва говорили правду; один — що великі, другий — що малі: і обидва говорили правду.

І отак ведучи суперечку, якої їм вистачило б об'їхати навколо світу, хоч при тому не дійшли б згоди, навіть не перериваючи її ні на мить, — вони й не помітили, як їх постигла злива і перешкодила доїхати...

— Куди?

Куди? Читачу, твоя цікавість справді надокучлива! І що тобі з того, до дідька? Чи якби я тобі сказав — до Пон-туазу чи до Сен-Жермен, до Нотр-Дам де Льорето чи до Сант-Яго де Компостелля,* — чи ти посунувся б хоч на один крок уперед? Коли вже наполягаєш, то я скажу тобі, що вони їхали до... так, чому ні? — до велетенського замка, на фасаді якого написано: "Я не належу нікому і належу кожному. Ти вже тут був, перш ніж увійшов, і будеш тут по тому, як звідси вийдеш".

— І вони увійшли до цього замку?

— Ні, бож — або напис був фальшивий, або вони були вже в ньому ще перед тим, як до нього увійшли.

— Але принаймні вони вийшли з нього?

— Ні, бож — або напис був фальшивий, або вони лишилися там, уже вийшовши з нього.

— А що вони там робили?

— Жак говорив про те, що записано там, угорі, його пан — що йому хотілося: і обидва говорили правду.

— Яке товариство трапилося їм там?

— Мішане.

— Що говорили там?

— Трохи правди, багато брехні.

— Були й розумні люди?

— Де їх немає? Але були ще й клятні питальники, від яких тікають, як від чуми. Що найбільше шокувало Жака і його пана весь час, доки вони там походжали...

— Значить, вони там походжали?

— А що ж роблять у той час, коли не сидять і не сплять? Що найбільше шокувало Жака і його пана — це два десятки зухвальців, яких вони там зустріли; вони заволоділи найкращими кімнатами, які все таки вважали тісними; вони, всупереч загальному праву і написові, запевняли, що замок відписаний їм на довічне й неподільне володіння. За допомогою певного числа нероб, що були їх жолдаками, вони завербували велике число інших нероб на своїх жолдаків, які готові були за нещасного мідяка повісити або вбити першого, хто насмілювався їм перечити; а за часів Жака і його пана дехто ще насмілювався це робити.

— Безкарно?

— Як коли.

Ти скажеш, читачу, що я тупцюю навколо і, не знаючи, що робити з своїми мандрівниками, втікаю в алегорії, звичайний засіб пустоголових. Я дарую тобі свої алегорії і всі скарби, які міг би з них витягнути; я погоджуюся на все, що тобі до вподоби, але при умові, що ти нарешті перестанеш докучати мені з питаннями про останню ночівлю Жака і його пана. Чи то вони добулися до великого міста і спали з дівчатами; чи перебули ніч у старого друга, який якнайкраще їх погостив; чи знайшли притулок у жебрущих ченців, де їх з Божої ласки погано приміщено й пісним поговорено; чи прийнято їх у домі великого пана, де їм бракувало найко-нечнішого серед безлічі зайвого; чи вийшли вони ранком з великого готелю, де з них дуже багато взяли за погану вечерю, подану на сріблі, і за ніч, перебуту за одамашковими ґардинами й під вогкими зім'ятими коцами; чи пригостив їх сільський панотець при малих достатках, який мусів скористатися з усіх курників своєї парафії, щоб приготувати їм яєшню і смаженої курятини; чи посмакували б вони добрими винами й переїлися м'яса, зіпсувавши собі шлунки, у багатому монастирі Бернардинців — усе це тобі, читачу, могло б здатися можливим, хоч Жак був іншої думки: для нього реально можливе тільки те, що було записане там, угорі. Правдою лишається одне: хоч і звідки ти, читачу, випустив би їх у дальшу путь, не ступили вони й двох десятків кроків, як пан сказав Жакові, взявши за своєю звичкою понюшку табаки:

— Гаразд, Жаку, а історія твого кохання?

Замість відповісти, Жак скричав:

— До дідька з історією мого кохання! Чи таки не забув я...

Пан: Що ти забув?

Замість відповідати, Жак вивернув усі свої кишені і перемацував усе, але даремно. Він залишив гаманець у ліжку під подушкою і доти не признався в цьому своєму панові, доки той і собі не скричав:

— До дідька з історією твого кохання! Чи не сталося так, що мій годинник лишився на каміні?

Жак не чекав, щоб його довго просили, відразу повернув коня і повільним кроком, бож він ніколи не поспішав, подався до...

— Велетенського замку?

— Ні, ні. Між різними можливими притулками, які я тобі, читачу, перерахував вище, вибери собі той, який найліпше відповідає теперішнім обставинам.

Тим часом його пан рухався вперед і вперед. Але ось як вийшло: пан і слуга розлучилися, і я не знаю, кому з них віддати перевагу. Як ти, читачу, хочеш піти з Жаком, вважай: пошуки за гаманцем і годинником можуть так затягнутися й ускладнитися, що він не скоро наздожене свого пана, єдиного посвяченого в його любовні пригоди, і... прощай Жакова любов. Коли ж, залишивши його самотою шукати гаманець і годинник, ти пристанеш до товариства його пана, це буде ввічливо з твого боку, але тобі пренудно; ти ще не знаєш цієї породи людей. У нього бідно думок у голові; а як і скаже що до речі, то хіба як спогад чи під надхненням. Він має очі такі, як ти і я, але ніколи не знати, чи він щось бачить. Він не спить, але наче й не прокидається. Він просто животіє: це його постійна функція. Цей автомат верстає свій шлях, час від часу обертається, щоб подивитися, чи не вертається Жак. Він зліз з коня й пішов пішака, знову сів на коня, проїхав з чверть льє, зліз і сів на землю, заматавши повід оброти на руку, і підпер голову обома руками. Втомившись у такій позі, він звівся на ноги і подивився, чи не маячить у далині Жак. Жака не було й сліду. Тоді він занепокоївся і, сам доладу не тямлячи, говорить він чи ні, сказав: "Катюга! Пес! Негідник! Де він? Що робить? Чи треба стільки часу, щоб забрати годинник і гаманець? Я його стовчу! Як Бог приказав! Я його стовчу!" Потім кинувся до годинника в камізельці, де його не було, і закінчив тим, що остаточно впав у розпач, бо без годинника, табатирки і Жака він не знав, що робити: трьома джерелами його життя було нюхати табаку, дивитися, котра година, щось розпитувати в Жака, і це все в різних комбінаціях. Позбувшись годинника, він лишався тільки при табатирці, яку відкривав і зачиняв кожної хвилини, як я сам це роблю, коли мені нудно. Лишок табаки в моїй табатирці на вечір прямо пропорційний приємності чи обернено пропорційний неприємності прожитого мною дня. Я прошу тебе, читачу, призвичаїтися до цього способу вислову, позиченого з геометрії, бо мені він здається точним і я часто ним користуюся.

Гаразд, читачу, ти вже маєш досить пана, а що його слуга не думає повернутися до тебе, може, відвідаємо його ми? Бідний Жак! Тим часом, як ми про нього говоримо, він скричав у розпачі: "Таки воно було написано там, угорі, щоб того самого дня мене потрактували як розбійника з великої дороги, ледве не запроторивши до в'язниці, і обвинуватили в тому, що спокусив дівчину!"

Наближаючися повільним кроком до замку, ні... до місця останньої ночівлі, він спіткався з мандрівним крамарем, яких звичайно називають ґальянтерійниками. Той заволав до Жака:

— Пане лицарю, підв'язки, паски, ланцюжки до годинників, табатирки найновішого фасону, персні, брелоки до годинників і годинник, гарний золотий годинник, цизельований, на дві закривки, як новий...

Жак йому відповів:

— Одного годинника я шукаю, але не твого, — і продовжив свою путь, усе тим таки

повільним кроком. Їдучи далі, він наче б прочитав написане там, угорі, що годинник, який пропонував йому цей чоловік, і був годинником його пана. Він повернув назад і сказав крамареві:

— Друже, покажи свій годинник у золотій оправі, мені щось так здається, що він мені сподобається.

— Як на мене, — відповів крамар, — я й не здивувався б; він гарний, дуже гарний, від Жюльєна Леруа.* Я щойно його дістав; за шматок хліба; я й продам його дешево. Мені хай мала, аби жива копійка. Тільки ж погані для нас часи настали: годі й думати, щоб за наступні три місяці мені трапилася ще одна така добра okazія. Як я бачу, ви порядна людина, і мені хотілося б, щоб скористалися з цієї нагоди ви, а не хто інший...

Кажучи так, крамар звалив свою скриньку на землю, відкрив її й витягнув годинник, який Жак відразу й пізнав, не здивувавшись, бо, ніколи не поспішаючи, він рідко й дивувався. Він уважно оглянув годинник: "Так. — подумав сам собі, — це він". І, звертаючись до крамаря:

— Правда твоя, він гарний, дуже гарний, а що він добрий, я вже знаю...

Потім, кладучи годинник до кишеньки, він сказав крамареві:

— Велике спасибі, друже!

— Як то, за велике спасибі?

— Так, це годинник мого пана.

— Я зовсім не знаю вашого пана, це мій годинник, я за нього дорого заплатив...

І, схопивши Жака за барки, хотів відняти йому годинник. Жак наблизився до свого коня, дістав один з пістолів і, приставивши його крамареві до грудей, сказав:

— Відступися, бо ляжеш трупом.

Переляканий крамар пустив нашого Жака, і той, умостившись на коня, повільно рушив до міста, сказавши собі: "Годинник уже є, пошукаємо ще нашого гаманця", Гальянтерійник, на швидку руч зачинивши свою скриньку, звалив її на плечі і з криком послідував за Жаком:

— Рятуйте, ограбували, мене ограбували, убивця!..

Було це в жнива, поле рясніло женцями. Усі вони кинули свої серпи, згромадилися навколо цього чоловіка і почали його питати, де злодій, де вбивця.

— Он він, он він там.

— Що? Отой вершник, що повільним кроком прямує до міської брами?

— Так, він.

— Ідіть геть, ви збожеволіли, хіба злодій їхатиме так повільно.

Люди не знали з дива, що робити: цей кричить, а той спокійно собі їде.

— Дорогі мої, — кричав далі крамар, — я буду зруйнований, як ви мені не допоможете; годинник коштує тридцять люїдорів, ні мідного п'ятака менше. Допоможіть мені, він утікає з моїм годинником, і, як підстрожить коня, пропав мій годинник...

Якби Жак з віддалі навіть не чув галасу, то вже легко міг зауважити згромадження людей, але й не подумав прискорити кроку. Тим часом крамар, пообіцявши, що

заплатить, намовив селян бігти за Жаком. І ось валка чоловіків, жінок і дітей рушила з криком: "Лови злодія, злодій, убивця!", а крамар, скільки йому дозволяв вантаж на плечах, не відставав від них і собі кричав: "Лови злодія, злодій, убивця!"

Так вони вступили до міста, бож у цьому місті, як я саме в цю мить пригадав, Жак і його пан зупинилися вчора на ночівлю. Мешканці вискакували на вулицю, приєднувалися до селян з крамарем і кричали всі разом: "Лови злодія, злодій, убивця!.." Усі в одну мить оточили Жака. Крамар кинувся на нього, а Жак відважив йому такого носака, що той повалився на землю, не перестаючи однак кричати: "Негіднику, злодюго, мерзотнику, віддай годинник; ти мені його однак віддаси, та ще й повиснеш на шибениці..." Жак, зберігаючи повний спокій, звернувся до натовпу, що безупинно зростав, кажучи:

— Тут має бути начальник поліції, ведіть мене до нього: там я доведу, що не я негідник, а скорше ним може бути цей чоловік. Я взяв у нього годинник, це правда; але це годинник мого пана. Я не так щоб і невідомий у цьому місті: позавчорашнього вечора ми, тобто я з паном, прибули сюди і зупинилися у начальника поліції, старого друга мого пана.

Якщо я тобі, читачу, досі не сказав, що Жак і його пан їхали через Конш і заночували у місцевого, начальника поліції, то тільки тому, що мені це не впало на думку раніше.

— Ведіть мене до пана начальника поліції, — сказав Жак і в цю ж таки мить ступив з коня на землю.

Так стали вони в центрі натовпу — він, його кінь і крамар, потім рушили і прибули до начальника поліції. Жак з конем і крамар вступили на подвір'я; Жак і крамар — тримаючи міцно один одного за поли. Натовп лишився на вулиці.

А що тим часом діється з Жаковим паном? Він заснув при битій дорозі, попустивши коня на повіді, закиненому на руку, і худобина скубла траву навколо заснулого, скільки їй дозволяла на це довжина повода.

Начальник поліції відразу ж, щойно побачив Жака, гукнув до нього:

— Гей, це ти, мій добрий Жаку? Що тебе привело сюди самого?

— Годинник мого пана: він залишив його, повісивши на ріг каміна, а я знайшов його у скринці цього чоловіка; і наш гаманець, який я забув у себе під подушкою. Та й він знайдеться, коли ви накажете.

— І коли це записане там, угорі, — додав начальник поліції.

Він тут таки покликав своїх людей; і крамар, показавши на великого гевала не дуже приємного вигляду, який недавно пристав тут на службу, сказав:

— Оцей продав мені годинника.

Начальник, надавши обличчю суворого вигляду, сказав до крамаря і свого челядника: "Обидва ви варті, щоб послати вас на галери; ти за те, що продав годинника, а ти — що купив..." І до свого челядника: "Поверни цьому чоловікові гроші і негайно знімай свою ліврею..." А до крамаря: "Не барися зникнути за межі округи, якщо не хочеш повиснути тут назавжди. Ви обидва робите те діло, яке приносить

нещастя... А тепер, Жаку, у справі твого гаманця". Та, що гаманець привласнила, з'явилася сама, без поклику. Це була велика дівка, усюди з достатком.

— Гаманець я маю, мій пане, — сказала вона своєму хазяїнові, — але я його не думала красти: він сам мені його дав.

— Я дав вам свій гаманець?

— Так.

— Це могло б бути, але хай би мене чорти забрали, якби я міг це пригадати...

— Жаку, — сказав начальник, — ліпше не заглиблюймося в подробиці.

— Пане...

— Вона гарна і ласкава, як я бачу.

— Пане, я присягаюся вам...

— Скільки було в гаманці?

— Приблизно дев'ятсот сімнадцять ліврів.

— Е-е, Жавотто, дев'ятсот сімнадцять ліврів за одну ніч — це дуже багато для тебе й для нього. Дай мені гаманець...

Дебела дівка подала гаманець своєму панові, а той витягнув з нього десятифранкову монету:

— Ось, маєш, — мовив до неї, кидаючи монету, — ціна за твої послуги; ти варта більше, але не для такого, як Жак. Я бажаю тобі двічі на день по стільки, але не в моєму домі, зрозуміла? А ти, Жаку, поспішай на коня і повертайся до свого пана.

Жак відсалютував начальникові й віддалився, не мовивши й слова, але сам собі подумав: "Безсоромна ошуканка! Видно, було написано там, угорі, щоб інший спав з нею, а Жак заплатив!.. Але заспокойся, Жаку! Хіба ти й так не щасливий, що дістав свій гаманець і годинник твого пана, і то таким дешевим коштом?"

Жак сів знову на коня і занурився в натовп, що збився коло дому начальника; а що йому дуже було прикро, що стільки людей поклало на нього ганьбу ошуканця, він не міг стриматися, щоб не витягнути з кишені годинника, ніби на те, щоб подивитися, котра година. Потім дав остроги коневі, який, не звикши до такого, тим швидше рвонув, бо Жак звичайно давав волю коневі, вважаючи, що негоже його зупиняти, коли він біг чвалом, чи підганяти, коли повільно переставляв ноги. Ми віримо, що керуємо долею, але в дійсності вона керує нами; а для Жака долею було все, що торкалося його чи наближалось до нього: його кінь, його пан, чернець, пес чи жінка, осел чи ворона. Кінь ніс чвалом Жака до його пана, який заснув при битій дорозі, закинувши повід від оброті свого коня на руку, як я вже вам розповів. І тоді кінь ще був на повіді; але коли прибув Жак, повід і далі був на своєму місці, а коня вже не було. Мабуть, якийсь злодюжка, наблизившись до сонного, обережно відтяв повід і зник з конем. Почувши наближення Жакового коня, пан прокинувся і з першого ж слова напосівся на Жака:

— Повернувся, повернувся, негіднику, ось я тобі... — і позіхнув на всю пащу.

— Позіхайте, позіхайте, пане, на здоров'ячко, а де ваш кінь?

— Мій кінь?

— Так ваш кінь...

Зрозумівши відразу, що коня вкрадено, пан кинувся до Жака з поводом, щоб його відлупцювати, але Жак застерігся:

— Обережно, пане, я сьогодні зовсім не в настрої дозволити себе відшмагати; ще перший удар я стерплю, але присягаюся, що при другому дам остроги коневі і лишу вас самого...

Ця Жакова погроза відразу протверезила пана, і він уже спокійнішим тоном запитав:

— А мій годинник?

— Ось він.

— А твій гаманець?

— Ось він.

— Ти досить довго не повертався.

— Зовсім не довго, як на те, що я за цей час зробив. Ось послухайте. Я поїхав, бився, збунтував усіх селян на полі, збунтував усіх мешканців міста, мене потракували як злодія з великого шляху, повели до судді, я витримав два допити, ледве не спричинився до того, щоб з-за мене двох повісили, але одного челядника з-за мене таки викинули за двері і прогнали служницю, мене переконали, ніби я спав з одним сотворінням, якого в житті не бачив, і мусів таки за це заплатити; нарешті, я повернувся.

— А я, чекаючи на тебе...

— Там, угорі, було записане, що, чекаючи на мене, ви заснете і вам за цей час украдуть коня. Гаразд, пане, не думаймо більше про це. Кінь пропав, але, може, там, угорі, записане також, що ми його ще знайдемо.

— Мій коню, бідний мій коню!

— Можете уболівати хоч і до завтра, від того ніщо не зміниться.

— Що ж нам робити?

— Я можу посадити вас позад себе на коня або, як вам це більше до вподоби, порозуваймося, повісьмо чоботи на кульбаку мого коня і рушаймо в дорогу пішки.

— Мій коню, бідний мій коню!

Вони вирішили йти пішки; пан час від часу вигукував: "Мій коню, бідний мій коню!", а Жак переказував подробиці своїх пригод. Коли дійшло до історії з дівкою, пан його запитав:

— Жаку, ти справді не спав з тією дівкою?

Жак: Ні, пане.

Пан: І заплатив?

Жак: Зовсім певно.

Пан: Один раз у своєму житті я був нещасніший від тебе.

Жак: Заплатили, поспавши?

Пан: Ти вгадав.

Жак: Може б ви розповіли мені про це?

Пан: Заки заглибитися в історію мого кохання, треба закінчити історію твого.

Отож, Жаку, повернімося до твого кохання, яке, хотів би я думати, було першим і єдиним у твоєму житті, не зважаючи на пригоду з служницею начальника поліції Коншу; бо навіть якби ти й поспав з нею, це ще не значило б, що ти закохався в неї. Щодня доводиться спати з жінками, яких не любиш, і не доводиться спати з тими, кого любиш. Але...

Жак: Гаразд, але чому — але?

Пан: Мій коню!.. Жаку, друже мій, не гнівайся. Уяви себе на місці мого коня, припусти, що я загубив тебе, і скажи мені, чи ти не шанував би мене ще більше, якби почув, як я кричу: "Мій Жаку, мій бідний Жаку!"

Жак усміхнувся і заговорив:

— Я зупинився, здається мені, на розмові мого господаря з жінкою вночі по моїй першій перев'язці... Я трохи ще дрімав. Мій господар з жінкою встали дещо пізніше, ніж звичайно.

Пан: Охоче вірю.

Жак: Прокинувшись, я легенько прохилив запону свого ліжка і побачив, як господар, жінка й хірург відбували при дверях таємну нараду. По тому, що я почув уночі, мені не важко було відгадати, про що йшла мова. Я кашлянув. Хірург сказав чоловікові:

— Він прокинувся, куме. Сходіть до льоху, та вип'ємо по ковтку, щоб я почув певність у руці; потім я зніму перев'язку, а тоді вже побачимо, що робити далі.

Пляшка прибула й спорожнилася, бо фігуральний вислів ковток означає випити щонайменше півпляшки; хірург наблизився до мого ліжка і мовив до мене:

— Як було вночі?

— Не зле.

— Дайте вашу руку... добре... добре... пульс не поганий, температури майже нема. Оглянемо ще коліно... Ідіть сюди, кумасю, — звернувся він до господині, що стояла в ногах мого ліжка по другий бік запони, — допоможіть нам...

Господиня покликала котрогось з своїх дітей.

— Дитина тут не дасть ради, треба, щоб ви; один невдалий рух — і доведеться цілий місяць доглядати довше. Станьте тут.

Господиня наблизилася, опустивши очі...

— Тримайте, люба, цю ногу, а я візьмуся до іншої. Обережно, обережно... Д' мені, ще трохи д' мені... Друже, повернися трохи праворуч, праворуч, кажу, отак добре...

Я тримався за матрац обома руками, скреготав зубами, піт заливав мені очі.

— Це не іграшки, друже...

— Я чую.

— Отак, кумо, лишіть ногу і візьміть подушку; присуньте сюди стілець і покладіть на нього подушку... Це заблизько... Трохи далі... Друже, дай сюди руку, тримайся міцно за мене. Кумо, зайдіть з другого боку і тримайте його попід руки... Чудово... Куме, у пляшці не лишилося ні краплі?

— Ні.

— Ідіть станьте на місці вашої жінки, а вона хай піде пошукає іншу... Добре, добре, наливайте повну... Кумо, лишіть свого чоловіка, хай стоїть там, а ви станьте тут, з мого боку...

Господиня знову покликала котрогось з своїх дітей.

— Е, чортам на лихо, я вже вам сказав, що дитина тут нічого не допоможе. Станьте на коліна і тримайте рукою під литку... Кумо, ви тремтите, наче б утяли яку шкоду; ну ж бо, сміливіше... Лівою візьміть знизу під стегно, тут, над перев'язкою... дуже добре!..

Тут таки й розтято було рубець, розмотано бинду, знято перев'язку, і моя рана була відкрита. Хірург мацав її знизу, зверху, з боків і за кожним разом приказував:

— Невіглас, віслук, придурок! І таке пнеться в хірурги! Отаку ногу відтяти? Вона тримається не менше, ніж друга; за це я ручуся.

— І я видужаю?

— Доводилося мені й не такі рани лікувати.

— І ходитиму?

— Ходитимете.

— Не кульгаючи?

— Це вже інше питання. До дідька, друже, ще б чого захотів! Мало ще вам того, що я врятував вашу ногу? Зрештою, якщо й кульгатимете — це ж дрібниця. Любите танцювати?

— Дуже.

— Отож, як ходитимете трохи й гірше, то танцюватимете ліпше. Кумо, гарячого вина... Ні, спочатку іншого: ще одну скляночку, щоб перев'язка ліпше трималася!

Він попивав; принесли гаряче вино, промили мені рану, знову наклали бинду, уклали мене в ліжко, порадили заснути, якщо зможу, опустили запону; потім спорожнили до каплі почату пляшку, принесли іншу, і нарада хірурга з господарем і господинею розпочалася наново.

Господар: Куме, чи довго це триватиме?

Хірург: Дуже довго... За ваше, куме.

Господар: Але як довго? Місяць?

Хірург: Місяць! Кладіть два, три, чотири; хто наперед може сказати? Чашечка в коліні ушкоджена, голінка, стегно... За ваше, кумо.

Господар: Чотири місяці! Змилуйтеся! Навіщо було його брати. Якого дідька їй було стояти на дверях?

Хірург: За моє; бо я таки попрацював.

Господиня: Друже мій, ти знову починаєш своїє. Далєбі ти щось обіцяв мені цієї ночі. Але чекай, будеш просити знову.

Господар: Але скажи мені, що маємо робити з цим чоловіком? Ще якби не такий важкий рік!..

Господиня: Коли хочеш, я сходжу до панотця.

Господар: Переступи лише поріг до нього — заб'ю на смерть.

Хірург: Чому ж, приятелю? Моя теж ходить.

Господар: То ваша справа.

Хірург: За здоров'я моєї хрищениці. Як там вона?

Господиня: Дуже добре.

Хірург: Випиймо, куме, за здоров'я вашої й моєї жінки; вони добрі жінки обидві.

Господар: Ваша тямковитіша, вона не втяла б такої дурниці...

Господиня: Але, куме, є ще й сестри жалібниці.

Хірург: Ах, кумо! Мужчина — і раптом у сестер жалібниць. До того ж, є ще одна маленька перешкода, яка важить дещо більше, ніж... Випиймо за сестер жалібниць, вони добрі діти.

Господиня: Яка перешкода?

Хірург: Ваш чоловік не хоче, щоб ви ходили до панотця, а моя жінка не хоче, щоб я ходив до сестер жалібниць... Але, куме, ковтнімо ще раз, може, це наведе нас на добру думку. Ви розпитували цього чоловіка? Можливо, він не без засобів.

Господар: Салдат?

Хірург: Хоч і салдат: він має батька, матір, братів, сестер, родичів, друзів; хтось є йому близький на світі... Вип'ємо ще раз, а тоді залишіть мене з ним, я все полагоджу.

•••

Така дослівно була розмова хірурга з господарем і господинею. Але як міг би я її розмалювати, якби вставив у коло цих добрих людей якогось злодюгу? Жак сам себе чити, читачу, побачив би, як його витягають з ліжка й викидають на вулицю в якесь провалля.

— А якби вбити?

Вбити — ні. Я покликав би когось на допомогу; цей хтось міг би бути салдатом з його сотні; але ні, це тхнуло б "Клівлендом".* Хай буде правда, тільки правда!

— Правда, — скажеш мені, читачу, — часто буває холодна, банальна і пласка; наприклад, твоє останнє оповідання про перев'язку Жака правдиве, але що в ньому цікавого? Нічого.

Згоден.

— Як хочеш бути правдивим, треба робити так, як Мольєр, Реньяр, Річардсон,* Седан; правда має свої пікантні прикмети у того, хто має хист.

Але як його бракує?

— Коли його бракує, не треба писати.

А як, на нещастя, уподобишся тому поетові, якого я послав до Пондішері?

— Хто він, той поет?

Той поет... Але як ти, читачу, перебиваєш мені або я сам собі перебиваю на кожному кроці, що буде з Жаковим коханням? Повір мені, буде ліпше, як ми залишимо поета... Господар і господиня вийшли...

— Ні, ні, давай історію поета з Пондішері.*

Хірург наблизився до Жакового ліжка...

— Історію поета з Пондішері, історію поета з Пондішері.

Якось прийшов до мене молодий поет, як це трапляється щодня... Але, читачу,

який це має стосунок до подорожі Жака фаталіста і його пана?..

— Історію поета з Пондішері.

По звичайних компліментах моєму талантові, моєму генієві, моєму смакові, моїй добродійності і ще по багатьох висловлюваннях, з яких я не повірив жодному слову, хоч мені повторюють їх ось уже двадцять років, можливо, й з добрими намірами, поет витягнув з кишені якийсь папір.

— Це вірші, — пояснив він мені.

— Вірші!

— Так, пане, і я сподіваюсь, що ви будете такі добрі сказати мені про них вашу думку.

— Любите правду?

— Так, пане; правду я й хочу від вас почути.

— Ви її й почуєте.

— Як! Ви такий простак, щоб повірити, що поет приходить до вас почути правду?

— Так.

— І щоб її сказати йому?

— Зовсім певно.

— Не щадивши?

— Поза всяким сумнівом: щадити, навіть з найкращими намірами, було б важкою образою. Точно сказавши, це означало б: ти поганий поет, а що тобі бракує ще й сили витримати правду, — ти нікчемна людина.

— І ви завжди добре виходите з своєю щирістю?

— Майже завжди...

Я почитав вірші мого молодого поета і сказав йому:

— Лихо не лише в тому, що ваші вірші погані, але з них я бачу, що ви ніколи й не зможете робити добрих.

— Як так, то не лишається мені іншого, як робити погані, бо я не можу погамувати себе, щоб кинути писати.

— Жахлива доля! Чи ви усвідомлюєте, на яке приниження себе прирікаєте? Ні боги, ні люди, ні видавці не пробачають поетові посередности, як сказав Горацій.*

— Я це знаю.

— Ви багатий?

— Ні.

— Убогий?

— Дуже вбогий.

— І до того, що вбогий, хочете стати смішним поетом; ви змарнуєте своє життя, постарієте. Старий, убогий і поганий поет! Ах, пане, яка гірка доля!

— Я розумію це і все ж нічого не можу вдіяти. (Тут Жак сказав би; "але так було написано там, угорі").

— Маєто рідню?

— Маю.

— Якого вони стану?

— Ювеліри.

— Могли б вони вам допомогти?

— Припускаю, що так.

— Гаразд! Ідіть до своїх родичів і попросіть, щоб дали вам трохи коштовностей, а потім вирушайте до Пондішері. У дорозі будете писати погані вірші, а, прибувши на місце, зробіть собі маєток. Коли його здобудете, повертайтеся сюди і пишіть погані вірші, скільки вам захочеться, очевидно, не друкуючи їх, бо пощо ж руйнуватися...

З того часу, як я дав цю пораду молодому поетові, проминуло яких дванадцять років, і ось він з'явився знову до мене. Я його не впізнав.

— Це я, пане, — сказав він мені, — той, кого ви послали до Пондішері. Я там був і надбав собі якусь сотню тисяч франків. Повернувшись звідти, заходився писати вірші і тепер приношу їх вам... Вони так само погані?

— Так само погані; але ваше життя влаштоване, і я не маю нічого проти того, щоб ви писали погані вірші.

— Так я й робитиму...

...

Хірург наблизився до Жакового ліжка, але той не дав йому часу дійти до слова: "я все чув", — сказав він... Потім, звертаючись до свого пана, він додав... Власне хотів додати, але пан перервав його мову. Він утомився йдучи і сів край дороги, зупинивши погляд на подорожньому, що наближався до них піхотою, тримаючи коня на повіді, накиненому на руку.

Ти подумаєш, читачу, що це той самий кінь, якого вкрадено Жаковому панові, але це буде помилка. Щось подібне могло б рано чи пізно, тим чи тим робом об'явитися в романі; але те, що я пишу, не роман, я тобі це вже, здається, сказав і повторюю ще раз. Пан сказав Жакові:

— Бачиш того чоловіка, що наближається до нас?

Жак: Бачу його.

Пан: Мені здається, що в нього не погана коняка.

Жак: Я служив у піхоті і на конях не розуміюся.

Пан: А я був офіцером кавалерії і щось тямлю в них.

Жак: А далі?

Пан: Далі? Я хотів би, щоб ти запропонував цьому чоловікові відступити нам коня, за гроші, розуміється.

Жак: Це дурна думка, але я піду. Скільки хочете за нього заплатити?

Пан: До сотні екю...

Жак, порадивши панові не заснути, пішов назустріч подорожньому, сторгував коня, заплатив за нього і привів до пана.

— Гаразд, Жаку, — мовив пан, — ти маєш свої передчуття, хай тобі буде відоме, що й я можу їх мати. Цей кінь гарний, баришник буде тебе запевняти, що він без ґанджу; але в конях всі люди баришники.

Жак: А в чому інакші?

Пан: Ти сідай на цього коня, а мені відступи свого.

Жак: Згода.

Таким робом сіли вони на коней, і Жак почав казати:

— Коли я відходив з дому, мій батько, мати, хрищений обдаровували мене на дорогу, чим хто міг при своїх малих достатках; а я заощадив собі ще п'ять люїдорів, які Жан, мій старший брат, подарував мені, відходячи в свою нещасну подорож до Лісбони... (Тут Жак почав плакати, а пан його потішати, що саме так було написано там, угорі). Це правда, пане, так казав я сам собі сто разів, а проте не можу стриматися, щоб не плакати...

Отак Жак почав плакати та й зовсім розрюмсався; а його пан узяв понюшку табаки та поглянув на годинник, яка б то година. Потім, узявши в зуби повід і витерши обома руками сльози, Жак повідав далі:

— З п'ятьох Жанових люїдорів, мого жолду і подарунків рідних та приятелів я склав собі щось на чорний день, не рушивши з того й мідного п'ятака. Той скарб випав мені якраз до речі. Чи не так, мій пане?

Пан: Годі було й думати, щоб ти далі лишався в тій хаті.

Жак: Навіть мавши чим заплатити.

Пан: Але чого твоєму братові Жанові заманулося шукати в Лісбоні?

Жак: Мені здається, що ви заповзялися забивати мені баки. З вашими питаннями ми обійшли б навколо світу, не добившись до кінця мого кохання.

Пан: Нехай і так; хіба не вистачає того, що ти говориш, а я слухаю? Головне в цих двох пунктах. Ти гримаєш на мене, замість бути вдячним.

Жак: Мій брат пішов до Лісбони шукати спокою. Жан, мій брат, був хлопець з головою: і з цього пішло його нещастя. Ліпше було б для нього, якби він був такий дурень, як я; але так було написане там, угорі. Там було написане, щоб чернець кармеліт, який щороку приходив до нашого села просити яєць, вовни, конопель, овочів, вина, оселився в мого батька, щоб він збив з пантелику мого брата Жана і щоб мій брат Жан натягнув на себе чернечу одягу.

Пан: Твій брат Жан був кармелітом?

Жак: Так, пане, і то босим кармелітом.* Він був жвавий, дотепний крутій, до нього зверталось за порадою все село. Він умів читати й писати, тлумачити й копіювати старі папери. Жан перейшов усі щаблі в ордені, був воротарем, ключарем, садівником, паламарем, помічником прокурора і скарбівничим; тим робом, як він підносився вгору, він міг нас усіх вивести з скрути. Він видав заміж, і добре видав, двох наших сестер і кількох інших сільських дівчат. Щойно він виходив на вулицю, як батьки, матері й діти надалися до нього з словами привіту: "Добрідень, брате Жане; як вам ведеться, брате Жане?" Зовсім певно, що в той дім, у який він уходив, уходило разом з ним і Боже благословення; а як у тому домі була дівчина, два місяці по його візиті вона виходила заміж. Бідний брат Жан! його погубило честолюбство. Прокурор монастиря, якому його дали помічником, був старий літами. Ченці говорили, що Жан намислив собі стати

наступником прокурора по його смерті, і з цією метою перемішав усі архіви, попалив старі реєстри і поукладав їх наново так, що по смерті старого прокурора сам дідько нічого не добрав би в монастирських документах. При потребі в якомусь папері треба було згаяти місяць на його розшуки, а часто годі було його й взагалі знайти. Отці відкрили хитрощі Жана і його наміри: справа набрала поважного характеру, і брат Жан, замість стати прокурором, як він собі намислив, сів на хліб і воду, і його тримали досить таки суворо, аж поки він не пояснив іншому таємниць своїх реєстрів. Ченці невблаганні. Коли з Жана витягнули всі пояснення, що були потрібні, його настановили носити вугілля до лябораторії, в якій кармеліти дестилювали оковиту. Брат Жан, перед тим скарбівничний ордену і помічник прокурора, став вуглярем! Брат Жан був гордий, він не міг помиритися з втратою становища й величі і чекав лише слушної нагоди, щоб позбутися приниження.

Саме тоді прибув до того монастиря молодий брат, на ім'я Анж, що був окрасою ордену як сповідальник і проповідник. Він мав гарні очі й гарне обличчя, а руки — хоч малюй! Як почав він, та проповідує й проповідує, сповідає й сповідає; і ревні у вірі жінки залишили старих отців-сповідальників і перекинулися до отця Анжа, так що по суботах чи перед великими святами навколо сповідальниці отця Анжа юрмилися спрагли відпущення гріхів чоловіки й жінки, а старі отці марно чекали, щоб бодай одна душа прийшла до їх сповідальниць. І вельми це їх засмутило... Але, мій пане, якби я залишив історію брата Жана і повернувся до свого кохання, мабуть, було б трохи веселіше.

Пан: Ні, ні. Понюхаймо табаки, гляньмо, котра година і продовжуй далі.

Жак: Якщо ви вже наполягаєте, я не перечитиму...

...

Але кінь Жака був іншої думки; він раптом забаскаличився і кинувся з усіх чотирьох у яругу. Жак стиснув його колінами і з силою натягнув повід, а норовиста худобина, збігши вниз, так само швидко кинулася вгору, на якийсь горбок, на якому нагло зупинилася, і Жак, глянувши навколо, побачив, що стоїть під шибеницею.

Хтось інший, читачу, не завагався б прикрасити цю шибеницю й відповідною жертвою, щоб улаштувати Жакові сумну зустріч з кимось, кого він знав. Якби я таке оповів, може б ти й повірив, бож трапляються в житті дивні випадки, але я відступився б від правди: ця шибениця ще чекала своєї жертви.

Жак дав час відсапнутися коневі, який, сам собі знаючи, зійшов з гори і через яр приставив Жака до його пана, а той сказав:

— О, мій друже, якого жаху нагнав ти на мене! Я думав, що тут тобі й смерть!.. Але ти заклопотаний, про що думаєш?

Жак: Про те, що бачив там, на горі.

Пан: Що ж ти там бачив?

Жак: Споруду на стовпах, шибеницю.

Пан: Прокляття! Це зла прикмета. Але пам'ятай свою примовку: як там, угорі, так написане, то нічого не вдієш, — тебе повісять, дорогий друже; коли ж не написане —

збрехав кінь. І як він не мав надхнення звідти, значить — він примхливий, треба на нього вважати.

...

По якійсь хвилині мовчанки Жак потер собі чоло, струснув головою, як звичайно роблять, бажаючи позбутися неприємної думки, і без зайвих слів перейшов до своєї розповіді:

— Старі ченці почали раду радити й ухвалили за всяку ціну і якимибудь засобами позбутися молодого бороданя, від якого зазнали такого сорому. Знаєте, що вони зробили?.. Ви не слухаєте мене, мій пане.

Пан: Я слухаю, слухаю; продовжуй.

Жак: Вони прихилили на свій бік воротаря, що був такий самий старий шельменко, як і вони. Цей старий пройдисвіт пустив поговор на молодого отця, ніби він у приймальні впадає коло однієї з своїх відвідувачок, і склав присягу, що бачив це на власні очі. Правда це чи брехня — хто його знає, тільки найкумедніше в цьому ділі те, що наступного дня по тому обвинуваченню ігумена монастиря покликано до суду на позов лікаря, який жадав відшкодування за ліки й інші видатки, на які витратився той лікар, лікуючи шельменка-воротаря від делікатної хвороби... Але, пане, ви не слухаєте мене, і я знаю, чим ви заклопотані: ручуся, що йдеться про шибеницю.

Пан: Так, не заперечую.

Жак: Я впіймав вас на тому, що ви вдивлялися в моє обличчя. Бачите на мені поганий знак?

Пан: Ні, ні.

Жак: Тобто — так, так. Гаразд, пане! Як боїтеся мене, то розійдімося.

Пан: Ось іди ти, Жаку! з глузду зійшов. Чи ти сам не певний себе?

Жак: Ні, пане; хто може бути певний себе?

Пан: Кожна статечна людина. Чи тебе, Жаку, не поняло б почуття огиди до злочину? Годі ж бо, Жаку, кінчімо цю суперечку — і продовжуй свою розповідь.

Жак: В наслідок цього поговору, чи злого слова воротаря, вороги бідного отця Анжа поклали собі, що можуть чинити з ним всіляке зло й неподобства, так щоб він зовсім стерявся. Тоді покликали лікаря, що був підкуплений, і він ствердив, ніби той чернець не сповна розуму і потребує відпочинку в рідних місцях. Якби тільки й того, щоб видалити чи замкнути отця Анжа, це легко було б зробити; але серед тих ревних у вірі жінок, що їх улюбленцем він був, були вельможні пані, на яких доводилося зважати. З ними говорили про їхнього душпастиря в тоні лицемірного співчуття: "Бідний наш отець Анж, яка шкода! Він був гордістю нашої громади". — "Шо ж з ним сталося?" На такі питання відповідали глибоким зідханням і зведенням очей до неба. Коли ж хтось наполягав, опускали очі вниз і мовчали. Подеколи при цій кумедії ще додавали: "О, Господи, що діється з нами!.. Подеколи бувають у нього ясні хвилини, зблиски розуму... Можливо, все це минеться, але мало надії... Яка втрата для церкви!.." А тим часом знущання над отцем Анжем подвоєно і всіх заходів вживано на те, щоб довести отця Анжа справді до того стану, в якому він нібито перебував, і це вдалося б, якби брат Жан

не перейнявся співчуттям до нього. Що мав би я ще вам сказати? Раз увечорі, коли ми всі вже поснули, хтось постукав у двері; ми повставали і відчинили двері... перевдягненим отцеві Анжеві і моєму братові. Наступний день вони перебули в хаті і, переночувавши, до схід сонця рушили в путь. Не з порожніми руками, бо Жан, обіймаючи мене на прощання, сказав: "Я видав заміж твоїх сестер! якби я лишився в монастирі ще два роки тим, чим я був, ти став би найбагатшим фермером в окрузі; але все змінилося, і оце тільки й того, що я можу для тебе зробити. Прощай, Жаку, як нам пощастить, отцеві й мені, ти теж матимеш свою користь". Потім він залишив у мене в руці п'ять люїдорів, про які я вам уже говорив, разом з п'ятьма іншими для останньої з сільських дівчат, яку він видав заміж; вона нещодавно народила повного хлопчика, як дві краплі води схожого на Жана.

Пан (ховаючи до кишені годинник і відкриваючи табатирку): І чого вони шукали в Лісбоні?

Жак: Землетрусу,* який не міг відбутися без них; щоб їх розчавило, затягло в глибіню і спалило, як було написано там, угорі.

Пан: Ех, ченці, ченці!

Жак: Навіть найліпший з них не вартий гроша.

Пан: Я це знаю ліпше від тебе.

Жак: Либонь і ви побували в їх руках?

Пан: Іншим разом я тобі розповім про це.

Жак: Але чому вони таки погані?

Пан: Мені здається, тому, що вони... ченці. А тепер повернімося до твого кохання.

Жак: Ні, пане, ліпше не повертатися.

Пан: Хіба ти вже не хочеш, щоб я про нього дізнався?

Жак: Я цього хочу, як і раніше; але доля, вона не хоче. Хіба ви не зауважили, що ледве я відкрию уста, щоб про нього говорити, як відразу втручається нечистий і трапляється якась пригода, що зупиняє мене на слові? Кажу вам, що не дійду кінця, бо так написано там, угорі.

Пан: Спробуй, одначе.

Жак: А, може, якби ви почали історію вашого кохання, чари втратили б свою силу, і наступно моя історія пішла б ліпше. Мені здається, що так воно й є, бож вважайте, пане, іноді я відчуваю, що доля промовляє до мене.

Пан: І тобі завжди на добре виходить, як її послухаєш?

Жак: Далєбі так, пане. Наприклад, того дня, коли вона мені сказала, що ваш годинник лежить у скринці, на плечах того крамаря...

Пан почав позіхати; а позіхаючи, постукувати рукою по табатирці; а постукуючи по табатирці, поглядати вперед; а поглядаючи вперед, говорити до Жака:

— Чи не бачиш, щось маячить тобі по ліву руку?

Жак: Так, і ручуся, що саме те, що не дозволяє ні мені продовжувати мою історію, ні вам починати свою...

Жак казав правду. Коли те, що вони бачили, рухалося до них, а вони до нього, цей

подвійний зустрічний рух скорочував дистанцію; і вони скоро побачили задрапований у чорне віз, що його тягло четверо чорних коней, покритих чорними намітками, що вкривали їм і голови й опадали аж до ніг; у задку колісниці стояло двоє слуг у чорному, а за нею ще двоє інших теж у чорному, кожен на чорному коні, покритому попоною. На сидінні колісниці — кучер у чорному, його капелюх був завинений у чорний креп, що спадав уздовж його лівого плеча. Кучер сидів з опущеною головою, попустивши віжки, так що не стільки він керував своїми кінями, скільки вони ним. Наші подорожні порівнялися з цією похоронною колісницею, і в цю мить Жак заволав, радше упавши, ніж злізши з коня, рвучи на собі волосся й качаючись по землі з вигуками: "Мій сотнику, мій бідний сотнику! Це він, я не маю в тому сумніву: ось його герб..." І справді на колісниці стояла довга труна, задрапована чорним, на жалібному драпі лежала шабля й орденські відзнаки, а поруч з труною сидів священник з молитовником у руках і читав молитви. Колісниця рухалася далі, Жак, лементуючи, слідував за нею, його пан з прокльонами за Жаком, і слуги підтвердили Жакові, що справді супроводять в останню путь його сотника, який помер у сусідньому місті і має бути похований поруч своїх предків. Цей вояка, з того часу, як смерть забрала іншого вояку, його друга, сотника того самого полку, і він утратив можливість битися щонайменше раз на тиждень, як між ними було у звичаї, впав у глибоку меланхолію, яка й доконала його за кілька місяців. Жак, віддавши своєму сотникові останню шану і проливши скрушну сльозу, вибачився перед своїм паном, сів на коня, і вони мовчки рушили далі.

— Але, ради Бога, авторе, — запитаєш ти мене, читачу, — куди вони йшли?

Але, ради Бога, читачу, — відповім я тобі, — чи хто взагалі знає, куди він іде? А ти, куди ти йдеш? Хочеш, щоб я тобі нагадав пригоду Езопа? Його пан Ксантіпп сказав йому одного літнього чи зимового вечора, бо греки купалися в усі пори року: "Езопе, піди до лазні; якби там було мало людей, купуємося..." Езоп пішов до лазні. По дорозі трапилася йому атенська сторожа. "Куди йдеш?" — "Хіба я знаю, — відповів Езоп. — Я нічого не знаю". — "Ти нічого не знаєш? Гуляй до в'язниці". — "От бачите, — відповів Езоп. — Чи я не сказав, що не знаю, куди йду? Хотів іти до лазні, а виходить — пішов до в'язниці..." — Жак ішов за своїм паном, як ти, читачу, за своїм; його пан ішов за своїм паном, як Жак за ним.

— Але хто був паном Жакового пана?

Отуди! Чи бракує на цьому світі панів? Жаків пан мав їх, як і ти, читачу, сто на одного. Але, мабуть, серед стількох панів Жакового пана не було жодного доброго, бо він кожного дня їх міняв.

— Він був людина.

Пристрасна людина, як ти, читачу; допитлива людина, як ти, читачу; надокучлива людина, як ти, читачу; людина, що без кінця питає, як ти, читачу.

— Чому він питає?

Гарне питання! Він питав, щоб про щось дізнатися й розповісти далі, як ти, читачу... Пан сказав Жакові:

— Мені здається, що ти не маєш настрою продовжувати розповідь про своє

кохання.

Жак: Бідний мій сотник! Він пішов туди, куди ми всі підемо, дивне мені тільки те, що він не потрапив туди раніше. О... о...

Пан: Але, Жаку, здається мені, ти плачеш!.. "Плач і не турбуйся, бо можеш плакати, не соромлячись; його смерть звільняє тебе від незручної стриманости, яка тебе дратувала під час його життя. Ти не маєш підстав критися з своїми стражданнями, як мусів би ховатися з своїм щастям. З твоїх сліз ніхто не зробить тих висновків, які зробив би з твоєї радості. Нещастя прощають. А потім — у таку мить доводиться показати себе розчуленим або невдячним; і, як добре все зважити, ліпше виявити слабість, ніж накликати підозру в душевній ницості. Я бажаю тобі, щоб твої стогони були невимушені і тому менше болючі; і тому короткотриваліші. Згадуй, який він був, і навіть перебільшуй: його проникнення у найскладнішу матерію, його здібність делікатно й витончено сперечатися, його добрий смак, який привертав його увагу тільки до найістотнішого, плідність, якої він умів надати найбезпліднішій матерії, його мистецтво боронити обвинувачених: його поблажливість надихала його в тисячу разів більше, ніж користолюбство чи самолюбство винного; суворий він був тільки до себе. Далекий від того, щоб виправдувати дрібні слабості, властиві йому, він, навпаки, з непримиренною затятістю перебільшував їх і, з суворістю заздрого аналізуючи кінцеві причини їх вияву, намагався применшити свої чесноти. Не приписуй своєму болеві ніякої іншої мети, крім тієї, яку визначить йому час. Приймаймо, не ремствуючи, вирок долі, коли втрачаємо своїх друзів, як не ремствуючи маємо його прийняти, коли надійде наш час. Обов'язки похорону не суть останні обов'язки душі. Земля, розкопана в цю мить, закриється над могилою твого укоханого, але душа твоя збереже всю глибину твого зворушення".

Жак: Мій пане, дуже добре це ви сказали; але що воно, до лиха, допоможе? Я втратив свого сотника, з того я в глибокій скорботі; а ви, як папуга, повторюєте мені уривок співчутливого листа від чоловіка чи жінки до іншої жінки, що втратила свого коханця.

Пан: Я гадаю, що це з листа від жінки.

Жак: Як на мене, то я гадаю, що від чоловіка. Але хай буде чоловік чи жінка, повторюю ще раз: що воно, до лиха, допоможе? Чи ви не вважаєте мене за коханку мого сотника? Мій сотник, пане, був справжній мужчина, а я йому — чесний слуга.

Пан: Хто ж це заперечує, Жаку?

Жак: Тоді до чого, хай його дідько візьме, вам потішати мене, як чоловік чи жінка потішає іншу жінку? Можливо, відповісте мені на це питання, коли я вас прошу.

Пан: Ні, Жаку, відповідь мусиш знайти сам.

Жак: Якби я ламав собі голову до кінця життя — і то не відгадав би; цього вистачило б мені до страшного суду.

Пан: Мені здавалося, що ти уважно слухав, коли я так говорив до тебе.

Жак: Хіба можна слухати без уваги таку сміховину?

Пан: Дуже добре, Жаку!

Жак: Мало бракувало, щоб я не засміявся, коли ви повели мову про незручну

стриманість, яка дратувала мене за життя мого сотника, а тепер я її, мовляв, позбувся завдяки його смерті.

Пан: Дуже добре, Жаку! Значить, я дійшов своєї мети. Скажи сам, чи був ліпший спосіб тебе потішити? Ти плакав, і якби я повів мову про предмет твого болю, що з того вийшло б? А те, що ти плакав би ще більше і я довів би тебе до розпачу. А так своєю смішною промовою і легенькою суперечкою, яка з неї вив'язалася, я відвернув твою увагу в інший бік. А тепер признайся сам, що думка про твого сотника так само віддалилася від тебе, як похоронна процесія, яка провадить його до місця останнього спочинку. З чого, я думаю, виходить, що ти можеш продовжувати історію свого кохання.

Жак: Я теж так думаю.

— Докторе, — звернувся я до хірурга, — чи ви живете далеко звідси?

— Буде щонайменше чверть льє.

— У вас бодай трохи затишне помешкання?

— Досить затишне.

— Могли б ви мати одне ліжко?

— Ні.

— Як! Навіть за гроші, і за добрі гроші?

— О, за гроші, і за добрі гроші, прошу дуже! Але, друже, я не маю враження, щоб ви могли взагалі платити, не кажучи вже про платити добре.

— Це моя справа. І міг би я знайти сякий-такий догляд у вас?

— Навіть добрий. Я маю жінку, яка доглядала хворих усе життя; я маю старшу дочку, яка може поголити вас і зніме перев'язку так само добре, як я.

— Скільки візьмете з мене за приміщення, харчі і ваш догляд?

Хірург відповів, чухаючи собі вухо:

— За приміщення... харчі... догляд... Але хто може ручитися, що ви будете платити?

— Я платитиму за кожен день.

— Оце, я розумію, — розмова; це було б...

Але, пане, мені здається, що ви мене не слухаєте.

Пан: Ні, Жаку; так було написано там, угорі, що цим разом, і, може, це не останній раз, ти говоритимеш, а ніхто не слухатиме.

Жак: Не слухаючи того, хто говорить, можна або ні про що не думати, або думати не про те, що той говорить; що було з вами: перше чи друге?

Пан: Друге. Я розважав над тим, що один із слуг у чорному, які супроводили похоронну процесію, сказав тобі, що твій сотник, завдяки смерті його друга, позбувся приємності мати змогу битися щонайменше раз на тиждень. Чи ти зрозумів щось з того?

Жак: А певно.

Пан: Для мене це таємниця, яку ти мусів би мені пояснити.

Жак: Горе моє, чи це вас цікавить?

Пан: Не так щоб дуже, але коли ти говориш, очевидно, хочеш, щоб тебе слухали?

Жак: Річ зрозуміла.

Пан: Отож, щиро кажучи, я не можу тебе слухати з належною увагою, доки ті таємничі слова сидять мені в голові. Звільни мене з цього клопоту, з твоєї ласки.

Жак: Хай буде й так; але бодай обіцяйте мені, що не будете мені перебивати.

Пан: На всякий випадок, обіцяю.

Жак: Було так, що мій сотник, людина добра, вихована, заслужена людина, один з ліпших офіцерів корпусу, але дещо дивакуватий, зустрівся й заприятелював з іншим офіцером того самого корпусу, людиною так само доброю, так само вихованою, так само заслуженою, так само добрим офіцером, як і він, але так само ж і дивакуватим...

...

Щойно Жак почав розповідати історію свого сотника, як вони почули, що їх наздоганяє великий гурт людей і коней. Це була та сама похоронна процесія, яка тепер повернулася назад, у їх слід. Вона була оточена...

— Загоном податкових виконавців? Ні.

— Жандармерії?

Можливо. Хто зна, що там було, але перед процесією йшов священик у сутані й пелерині, із скрученими назад руками; чорний кучер, із скрученими назад руками; двоє чорних слуг, із скрученими назад руками. Хто найбільше схвилювався? Жак, який скричав: "Мій сотник, мій бідний сотник не помер! Хай буде благословенне ім'я Боже!.." Потім Жак повернув коня, дав йому остроги і з копита рвонув назустріч загадковій похоронній процесії. Але він не наблизився до неї й на яких тридцять кроків, як податкові виконавці чи жандарми навели на нього зброю й закричали: "Стій, повертай своєю дорогою, бо ляжеш трупом..." Жак умить зупинився, помислив собі в голові, яке було б тут веління долі, і йому здалося, ніби доля сказала: "Повертай своєю дорогою", що він і зробив. Пан запитав його:

— А що там діється, Жаку?

Жак: Правду сказавши, я нічого не знаю.

Пан: Чому?

Жак: Бо так нічого й не довідався.

Пан: Запевняю тебе, що це контрабандисти, які наповнили труну забороненим товаром, а зрадили їх митникам ті самі негідники, які продали їм товар.

Жак: Але чому ця колісниця має герб мого сотника?

Пан: Або тут ідеться про викрадення. У труну заховали... я знаю, жінку, дівчину, черницю; що труна вкрита наміткою — цього ще не досить, щоб людина в ній була мертва.

Жак: Але чому ця колісниця має герб мого сотника?

Пан: Про мене, думай собі, що хочеш; але продовжуй історію свого сотника.

Жак: Вас усе ще цікавить ця історія? Але, можливо, мій сотник ще живий.

Пан: А яке це має значення?

Жак: Я не люблю оповідати про живих, бо час від часу доводиться червоніти за добре чи зле, що про них скажеш; за добре тому, що вони тим часом могли його

спаскудити, а зле — вони могли спокутувати.

Пан: Не будь ні солодким панегіристом, ні суворим суддею; оповідай про речі, як вони є.

Жак: Легко вам казати! Та 'дже кожен має свій характер, свої інтереси, свій смак, свої пристрасті, у згоді з якими щось перебільшує або применшує! Оповідай про речі, як вони є!.. Далєбі таке не трапляється двічі на день навіть у зовсім великому місті. А той, що вас слухає, хіба інакший від того, що говорить? Ні. То й лєдвє чи трапляється двічі на день навіть у зовсім великому місті таке, щоб вас почули так, як ви говорите.

Пан: До дідька, Жаку, з засадами, тримавшися яких, ми не потребували б ні язика, ні вух і не сміли б ні говорити, ні слухати, ні в щось вірити! Отож говори на свій кшталт, я слухатиму тебе на свій, а віритиму тобі так, як зможу.

Жак: Дорогий мій пане, життя складається з самих непорозумінь. Є непорозуміння в коханні, непорозуміння в дружбі, непорозуміння в політиці, в фінансах, у церкві, в суді, непорозуміння між жінками, в подружжі...

Пан: Гей, лиши ці непорозуміння і потрудися зрозуміти, що сам впадаєш у грубе непорозуміння, вдаючися в ділянку моралі, коли йдеться про історичний факт, про історію твого сотника.

Жак: Так воно ведеться, що в цьому світі ніщо сказане не буває так зрозуміле, як воно сказане; а що багато гірше — ніщо зроблене не цінується так, як воно зроблене.

Пан: Мабуть, нема в світі іншої голови, яка містила б у собі стільки парадоксів, як твоя.

Жак: І ви вбачаєте щось лихе в тому? Не в кожному парадоксі криється фальш.

Пан: Це правда.

Жак: Якось ми, мій сотник і я, переїздили через Орлеан. Саме тоді в місті було тільки й мови про пригоду, що недавно трапилася з одним громадянином на ім'я Лєпєльтьє, людиною, так глибоко перейнятою співчуттям до нещасних, що, щедрою милостинею звівши нанівець весь свій досить великий маєток, змушена була ходити з простягнутою рукою від хати до хати, щоб у гаманці інших знайти ті засоби на допомогу бідним, яких у своєму вже не було.

Пан: І ти гадаєш, що люди були різної думки про поведінку цього чоловіка?

Жак: Ні, бідні були одностайні в своїй думці; але майже всі багаті, без винятку, вважали, що в нього не всі дома; і мало бракувало до того, щоб його родичі не добилися замкнути його як марнотратника. Тим часом, як ми зайшли до одного шинку щось перекусити, навколо одного своєрідного оратора, перукаря з цієї вулиці, зібрався натовп гультіпак, просячи його:

— Ви ж там були; розкажіть нам, як те все сталося!

— З дорогою душею, — відповів вуличний оратор, який тільки на те й чекав. — Пан Обєрто, один з моїх клієнтів, що його будинок стоїть проти церкви Капуцинів, стояв на дверях; пан Лєпєльтьє приступає до нього й каже:

— Панє Обєрто, може, дали б щось для моїх приятелів? — бо він, як ви знаєте, тільки так називає убогих.

— Ні, сьогодні ні, пане Лепельтьє. Пан Лепельтьє наполягає:

— Якби ви тільки знали, для кого я прошу вашої ласки! Йдеться про бідну жінку, яка щойно обродилася і не має фантини, щоб загорнути свою дитину.

— Не можу.

— Або ось молода вродлива дівчина, в якій ні хліба, ні заробітку. Можливо, ваша щедрість не дасть їй збитися з пуття.

— Не можу.

— Або ще один поденщик, який живе з своїх рук, і трапилося йому, упавши з риштування, зламати ногу.

— Кажу вам, що не можу.

— Ось послухайте, пане Оберто, дайтеся на намову, і будьте певні, що ніколи ви не мали ще такої нагоди зробити добре діло, гідне великої пошани.

— Не можу, не можу.

— Мій добрий, мій сердечний пане Оберто!..

— Пане Лепельтьє, дайте мені спокій; коли я хочу дати, тоді мене не треба просити...

І по цих словах пан Оберто обертається до нього спиною, входить у двері своєї крамниці, куди за ним слідує й пан Лепельтьє; він слідує за ним і з крамниці до приміщення в подвір'ї, з приміщення в подвір'ї до хати; і там пан Оберто втрачає панування над собою вже до такої міри, що дає йому ляпаса.

Тут раптом мій сотник зірвався з місця і запитав оратора:

— І той його не вбив?

— Ні, пане, де ж за таку дрібницю вбивати!

— Ляпас! Прокляття! Ляпас! І що ж він зробив?

— Що він зробив, діставши ляпаса? Він гарно усміхнувся і сказав панові Оберто:

— Це для мене, а що для моїх бідних?

По цих словах всі слухачі заревли від захоплення, за винятком мого сотника, який сказав їм:

— Ваш пан Лепельтьє, панове, жебрак, жалюгідна істота, боягуз, гидке сотворіння, яке дістало б заслужену кару оцією шпагою, якби я там нагодився; а ваш Оберто був би щасливий, якби втратив при тій оказії тільки свого носа і обоє вуха.

Оратор відповів йому:

— Я бачу, мій пане, що ви не дали б часу роздратованій людині усвідомити свою помилку, кинутися в ноги панові Лепельтьє і віддати йому гроші з гаманцем.

— Напевно ні!

— Ви вояка, а пан Лепельтьє християнин; тому ви маєте різні уявлення про ляпаса.

— Щоки однакові в усіх чесних людей.

— Це не цілком відповідає тому, що написане в євангелії.

— Моя євангелія в серці й у піхві від шпаги, а іншої я не знаю...

— Я не знаю, мій пане, де ваша євангелія, а моя написана там, угорі; кожен цінує образу й добродійство на свій кшталт, і, можливо, що в двох різних випадках нашого

життя наш погляд ніколи не буває той самий.

Пан: Далі, клятий пащекуне, далі...

...

Коли Жакового пана опанував поганий настрій, Жак змовк, заглибившись в свої думки, хоч часто переривав мовчанку словами, які були пов'язані з тими думками, що оберталися йому в голові, але з розмовою так само не були узгоджені, як буває при читанні книжки, коли перескочити через кілька сторінок. Отак сталося й тим разом, коли він промовив:

— Мій дорогий пане...

Пан: Ого! нарешті вернуло тобі мову. Я радий за нас обох, бо я вже почав нудитися, не маючи що слухати, а ти — не говоривши. Продовжуй далі...

Жак хотів знову почати історію свого сотника, коли його кінь, уже вдруге, раптом кинувся з битої дороги праворуч, проніс його широкою рівниною якусь чверть льє віддалі і став, як укопаний, між стовпами шибениці... Між стовпами шибениці! Справді дивна кінська примха завозити свого вершника під кожну шибеницю...

— Що б воно мало значити, — мовив Жак. — Попередження долі?

Пан: Мій друже, не сумнівайся в цьому. Твій кінь надхнений звідти і до того надокучливий, тож всі ці передчуття, надхненкя й попередження згори через сні і з'яви нічого не допоможуть: станеться, що має статися. Дорогий друже, я раджу тобі подумати, чи все в порядку з твоїм сумлінням, упорядкувати свої дрібні справи і поспішити, скільки можна скоріше, закінчити історію твого сотника й твого кохання, бо мені було б дуже прикро втратити тебе, не дослухавши їх до кінця. А будеш ще більше ламати собі голову — що це тобі допоможе? Нічого. Вирок долі, об'явлений двічі через твого коня, здійсниться. Подумай, чи не лишився кому щось винен? Довірся мені в своїй останній волі і будь певен, що я чесно виконаю твоє бажання. Якби щось украв у мене колись — дарую тобі; помолися лише, щоб і Бог тобі подарував, і протягом більш чи менш короткого часу, який нам лишається жити спільно, не обкрадай мене.

Жак: Я перебираю в пам'яті все своє попереднє життя і не знаходжу нічого такого, з чим мусів би вийти на суд людський. Не вбивав, не крав і не брав ґвалтом нічого.

Пан: Тим гірше; добре помисливши, я волів би, щоб злочин був уже dokonаний, ніж його треба було ще вчинити, і то з поважних причин.

Жак: Але, пане, може статися так, що мене повісять не за мою, а за чийось чужу провину.

Пан: Це теж можливе.

Жак: Може бути ще й так, що мене повісять по моїй смерті.

Пан: І це можливе.

Жак: Можливе, що мене й зовсім не повісять.

Пан: Сумніваюся.

Жак: Може бути там, угорі, написано й так, що я буду лише присутній при повішенні іншого. А хто він, цей інший? Близький мені чи далекий?

Пан: Пане Жаку, хай тебе повісять, як того хоче доля і провіщає твій кінь, але не

будь нахабою: дай спокій з своїми зухвалими припущеннями і, не гаючись, оповідай мені історію свого сотника.

Жак: Пане, не гнівайтесь; не раз трапляється таке, що вішають чесних людей: в наслідок судових непорозумінь.

Пан: Це дуже прикрі непорозуміння. Говорім про щось інше.

Жак, заспокоєний різними інтерпретаціями, які він знайшов на те, що провіщав йому кінь, почав:

— Коли я прибув до полку, було там два офіцери приблизно одного віку, однакового роду, стажу служби й заслуг. Один з них був мій сотник. В одному-єдиному була між ними відміна, що один був багатий, а другий — ні. Багатий був мій сотник. Така спільність у всьому могла витворити або найбільшу симпатію, або навпаки — антипатію. Тут вона витворювала те й друге.

Тут Жак змовк, що часто тепер траплялося в бігу його розповіді, кожного разу, коли кінь робив рух головою праворуч чи ліворуч. І тоді, щоб продовжувати далі, він повторював попередню фразу, наче б мав гикавку.

— ... Витворювала вона те й друге. Були дні, коли вони зустрічалися, як найкращі друзі в світі, а в інші дні були смертельними ворогами. У дні дружби вони шукали один одного, втішалися один другим, обіймалися, повідали собі взаємно турботи й радощі, свої клопоти; радилися в найтаємніших справах, розповідали кожен про домашні клопоти, про свої надії й побоювання, про можливі підвищення в чинах. А при зустрічі наступного дня? Вони проходили один повз другого, відвернувши погляди або давлячись згорда, кидали зневажливе "пане", додаючи ще й образливі слова, а то хапалися за шаблі й билися. Коли ж траплялося, щоб котрийсь був поранений, інший кидався до нього, плакав, впадав у гіркий розпач, супроводив його додому і влаштовувався при його ліжку аж доти, доки той видужував. За вісім днів, два тижні, місяць все починалося спочатку, кожної миті їх можна було побачити разом, цих двох порядних людей... двох порядних людей, сердечних друзів, що наражалися на небезпеку загинути один від руки другого; і ще хто зна, чи той, що лишився б живий, не був би вартий більшого співчуття, ніж загиблий. Скільки разів говорено їм про їх дивовижну поведінку! Я сам, бо мій сотник ласкаво дозволяв мені сказати слово, я сам говорив йому: "Мій пане, а що як трапиться так, що ви його вб'єте?" Чувши такі слова, він обливався сльозами, закривав обличчя руками й бігав по кімнаті, як божевільний. А пару годин пізніше або друг приводив його додому пораненого, або він робив своєму другові ту саму послугу. Ні мої перестороги... ні мої перестороги, ні перестороги інших не могли їх погамувати. Не було іншого рятунку, як розлучити їх. Дали знати воєнному міністрові про дивну їх наполегливість на двох несполучних крайностях, і мого сотника призначили комендантом окремої залоги, але з рішучим наказом негайно податися на місце свого призначення і за жодних обставин не залишати його, другий наказ зобов'язував його друга не відлучатися від полку... Я думаю, що цей клятий кінь доведе мене до божевілля... Щойно прийшли накази від міністра, як мій сотник, під претекстом особисто подякувати за ласку, яку йому виявлено, подався на королівський

двір, щоб вияснити там, що він багатий і що його друг заслуговує на таку саму королівську ласку; а посада, на яку його призначено, була б доброю винагородою для його друга і забезпечила б ліпше його матеріяльне становище; що ж до нього самого, то для нього така зміна була б великою радістю. А що міністер не мав іншого на мислі, як розлучити цих двох диваків, і що шляхетна щедрість завжди розчулює, було вирішено... Клята худобо, не можеш спокійно тримати свою голову?.. Було вирішено, що мій сотник лишиться в полку, а його друг піде на пост коменданта окремої залоги.

Щойно як їх розлучили, тоді вони відчули, як важко їм бути одному без одного, і впали у чорний розпач. Мій сотник попросив дати йому на півроку відпустку, щоб відпочити в рідних місцях; але ледве на два льє віддалившись від свого гарнізону, він продав коня, переодягнувся на селянина і попростував туди, де його друг був комендантом. Здається, про це вони наперед домовилися. Прибув туди... Іди ти, куди тобі заманеться! Може, є ще десь яка шибениця, яку ти хотів би з приємністю відвідати?.. Смійтеся, смійтеся, пане; є з чого сміятися... Прибув туди. Але там, угорі, було написано, що хоч би й намагалися вони приховати радість своєї зустрічі і хоч як дотримували при тому вигляду підлеглости селянина комендантові залоги, знайшлося кілька салдатів і офіцерів, що запримітили їх зустріч, дещо вже й раніше знавши про їхні пригоди, та й, перейнявшись підозрою, повідомили майора, що йому підлягала застава.

Цей останній, людина мудра, правда, посміхнувся на таке попередження, але не злегковажив справи, надавши їй такого значення, якого вона заслуговувала. Він оточив коменданта шпигунами. У їх першому звіті говорилося, що комендант рідко виходить з дому, а селянин не виходить зовсім. Було зовсім виключене, щоб ці двос людей могли жити спільно вісім днів підряд без того, щоб не повернутися до своєї дивовижної пристрасти; що незабаром і сталося.

...

Бачиш, читачу, який я уважаний: тільки від мене залежало дати батога коням, що тягли задраповану в чорне колісницю, на брамі найближчого заїзду звести до купи Жака і його пана з загоном податкових виконавців чи жандармерії та всією рештою кортежу, перервати історію Жакового сотника і змусити тебе хвилюватися доти, доки мені захочеться. Але для цього треба було б брехати, а я не люблю брехні, поминаючи випадки, коли вона корисна чи вимушена обставинами. У дійсності було так, що Жак і його пан після того вже не бачили похоронної процесії, і Жак, безнастанно схвилюваний поведінкою свого коня, продовжував свою розповідь:

— Одного дня шпигуни донесли майорові, що між комендантом і селянином відбулася дуже жвава суперечка; потім вони вийшли з дому, селянин ішов попереду, а комендант, як здавалося, слідував за ним дуже неохоче; що далі вони зайшли до одного банкіра в місті, у якого ніби й лишалися на час звіту.

Далі довідалися, що, не маючи надії зустрітися ще раз, вони ухвалили битися до загину, і мій сотник, що, як я вам уже сказав, був багатий... мій сотник, що був багатий, не забуваючи про обов'язки найніжнішої дружби, яка їх в'язала, зажадав від свого

друга, щоб той прийняв від нього вексель на двадцять чотири тисячі ліврів, який забезпечив би йому можливість жити на чужині на той випадок, якби мій сотник загинув; запевняючи, що інакше не буде битися, а той з свого боку відповів: "Чи ти віриш, мій друже, що, вбивши тебе, я пережив би твою смерть?" — Я сподіваюся, пане, що ви не змушуватимете мене їхати до кінця нашої подорожі на цій норовистій худобі...

Вони вийшли від банкіра і попрямували в напрямі міської брами, як раптом постерегли, що оточені майором і ще кількома офіцерами. Хоч воно й виглядало так, наче б ця зустріч була випадкова, наші двоє друзів, наші двоє ворогів, — називайте їх, як вам до вподоби, скоро втямили її справжню причину. Селянин перестав критися з тим, хто він насправді. Ніч перебули в одному будинку, що стояв на одшибі. Наступного дня, ледве розвиднилося, мій сотник, обнявши на прощання безліч разів свого друга, попрощався з ним, щоб більше не бачитися. А щойно прибув у свої рідні місця, як відразу й помер.

Пан: А хто тобі сказав, що він помер?

Жак: А труна? А ця процесія і його герб? Мій бідний сотник помер; у цьому я не маю сумніву.

Пан: А священик із скрученими назад руками; а інші люди із скрученими назад руками; а загін податкових виконавців чи жандармерії; а повернення похоронної процесії назад, до міста? Твій сотник живий; у цьому я не маю сумніву. Але чи знаєш ти щось про його друга?

Жак: Історія його друга — це гарний рядок на великому сувої, або рядок з того, що записане там, угорі.

Пан: Я сподіваюся...

Жаків кінь не дав часу його панові закінчити; він рвонув, як блискавка, і, не збочуючи ні праворуч, ні ліворуч, подався вперед битою дорогою. Жак зник з очей, тільки смуга лягла, і його пан, у переконанні, що ці перегони закінчатимуться під шибеницею, з сміху аж за боки брався. А що Жак і його пан щось важать тільки разом і нічого не варті поодиноці, ніяк не більше, ніж дон Кіхот без Санчо чи Рікардетто без Феррагуса, чого продовжувач Сервантеса й імітатор Аріосто, пан Фортегеррі, до кінця не зрозуміли,* — поговорімо, читачу, самі собі, доки вони знову зійдуться до купи.

...

Ти, читачу, візьмеш історію Жакового сотника за казку, і це буде твоя помилка. Запевняю тебе, що таку саму історію, яку Жак розповів своєму панові, я чув у домі інвалідів, не пам'ятаю вже, якого року, у день святого Людовіка, бувши при столі одного пана з Сент-Етьєну, головного хірурга дому; а оповідач, що говорив у присутності багатьох інших офіцерів цього дому, які ті події знали, був людиною дуже поважною і аж ніяк не виглядав на якогось вигадка. Отож я тобі повторюю як на цей випадок, так і на майбутнє: будь обачний, якщо тобі залежить на тому, щоб у цій розмові Жака з його паном не взяти вигадку за правду, а правду за вигадку. Отак я належно попередив тебе, а далі вже не мій клопіт.

— Алеж, — чую я твоє заперечення, — мова йшла про двох диваків.

І це підстава для тебе, щоб поставити під сумнів правдивість історії? Поперше, природа така різноманітна, особливо в ділянці інстинктів і характерів, що уява будь-якого поета не вифантазує нічого такого дивовижного, чому твій досвід і спостереження не знайшли б відповідника в природі. Я сам, що говорю тепер з тобою, я сам зустрів "Лікаря мимоволі",* якого я й досі вважаю найнесамовитішою й найдотепнішою з усіх вигадок.

— Як! Відповідника чоловікові, якому жінка говорить: "На моїй шиї троє дітей"; а він їй відповідає: "Посади їх на землю"... "Вони просять хліба"... "Почастуй їх лозиною"!

Достеменно так. Ось його розмова з однією жінкою.

— Це ви, пане Гуссе?

— Так, пані, не хто інший.

— Звідки прийшли?

— Звідти, де був.

— Що ви там робили?

— Направляв млин, який погано молів.

— Кому той млин належить?

— Не маю найменшого поняття; я ж не ходив направляти мірошника.

— Ви, супроти вашої звички, добре одягнені; але чому під цим дуже чистим одягом така брудна сорочка?

— Бо тільки одну й маю.

— Чому ж тільки одну?

— Бо й тулуб маю тільки один.

— Мого чоловіка немає дома, але це не заважатиме ж вам у мене пообідати?

— Ні, бож я не позичив вашому чоловікові ні свого шлунка, ні апетиту.

— Як поводитьесь вашій жінці?

— Як їй до вподоби; це її справа.

— А вашим дітям?

— Якнайкраще.

— А тому, що має такі гарні очі, таку гарну церу і таке повненьке?

— Багато ліпше, ніж іншим; воно померло.

— Учите своїх дітей?

— Ні, пані

— Як? Ні читати, ні писати, ні катехізису?

— Ні читати, ні писати, ні катехізису.

— Чому ж це?

— Бо й мене нічому не вчили, і від того я не дурніший. Якщо вони мають тям, робитимуть так, як я; як же дурні, то те, чого я їх навчу, зробить їх ще дурнішими...

Коли тобі, читачу, трапиться колись зустріти цього оригінала, не потребуєш бути з ним знайомим, щоб розговоритися. Тягни його до шинку, розповідай йому про свої справи, пропонуй йому йти з тобою двадцять льє, він піде з тобою; потім, коли він тобі буде не потрібний, одішли його назад, не давши ні су; і він піде собі задоволений.

Може, ти щось чув про одного такого — Премонваля,* що в Парижі читає прилюдні лекції з математики? То його друг... Але можливе, що Жак і його пан уже зішлись до купи: хочеш, щоб ми пішли до них, чи побудеш зо мною?.. Гусс і Премонваль утримували спільно школу. Між учнями, які йшли до них валкою, була одна молода дівчина на ім'я панна Піжон,* дочка того удатного майстра, який сконструював дві гарні плянісфери, що їх перевезли з Королівського саду до заль Академії Наук. Панна Піжон щоранку йшла до школи з течкою під пахвою і креслярським приладдям у муфті. Один з учителів, Премонваль, закохався в свою ученицю і, серед інших вправ з вписаними в коло фігурами, зробив їй також і дитину. Батько Піжон не був з тих, що спокійно чекають наслідків таких математичних комбінацій. Коханці опинилися в скрутному становищі, раду радили, що їм робити, а що в них не було за що руки зачепити, таки не було геть нічогісінько, то й що могло вийти з такої ради? Вони покликали на допомогу друга Гусса. Той, не мовивши й слова, продав усе, що мав, білизну, одяг, машини, книжки, меблі, зібрав з того щось грошей, посадив закоханих у поштову карету і провів їх, як кур'єр, аж до Альп. Там, витрусивши з гаманця решту грошей, що лишилися, віддав їм і це, побажавши щасливої дороги, а сам звідти дійшов до Ліону піхотою, просячи милостиню, а там заробив, малюючи стіни одного монастиря, стільки, щоб, не жебраючи, добитися до Парижу.

— Дуже гарний вчинок.

Певно, що так! І з цього героїчного вчинку ти, читачу, зробиш висновок про високі моральні якості цього чоловіка? Але це буде твоя помилка; моралі в ньому стільки й не більше, ніж у щуки.

— Це не можливе.

Можливе. Він мав від мене доручення; я виставив йому папір до своїх вірителів на вісімдесят ліврів. Сума була написана числом. Що він зробив? Він додав один нуль і дістав вісімсот ліврів.

— Який жах!

Обкрадаючи мене, він не був негідником, як і не був шляхетним, віддаючи все, що мав своїм друзям; це оригінал без принципів. Вісімдесятьох ліврів йому не вистачало, і він розчерком пера зробив потрібні йому вісімсот ліврів. Або ще коштовні книжки, які він мені дарував...

— Які книжки?

А як бути з Жаком і його паном? І з Жаковим коханням? Ех, читачу, витривалість з якою ти мене слухаєш, зраджує твою байдужість до обох моїх персонажів, і я найрадше залишив би їх там, де вони є... Мені потрібна була одна дорога книжка, і він мені її приніс; за якийсь час мені знову була потрібна інша дорога книжка, він і цю мені приніс; я хотів йому заплатити, але він відмовився взяти гроші. Нарешті, я потребував третьої дорогої книжки.

— А цієї, — сказав він, — ви вже не дістанете, бо дуже з нею запізнилися; мій доктор Сорбонни помер.

— А що має спільного ваш доктор Сорбонни з книжкою, яка мені потрібна? Не

взяли ж ви дві попередні з його бібліотеки?

— Певно, що взяв.

— Без його згоди?

— Гадаєте, що я мав би завдавати собі клопоту з додержанням права власності на майно? Я всього тільки й зробив, що знайшов для книжок ліпше застосування, перенісши їх з того місця, де вони були не потрібні, туди, де з них була користь...

...

— І говоріть після цього про людську поведінку. Але історія Госса з жінкою надзвичайна...

Я тебе розумію, читачу; цього ти вже маєш досить, і ти хотів би, щоб ми повернулися до наших двох мандрівників. Читачу, ти поводишся зо мною, як з автоматом, і це не ввічливо; оповідай мені про кохання Жака, не оповідай про кохання Жака... я хочу, щоб ти оповідав історію Госса, мені її вже досить... Звичайно, подеколи я мушу зважати на твої примхи, але подеколи маю право й на свої, не кажучи вже про те, що кожен слухач, який дозволяє мені розпочати оповідання, хоче почути також і його кінець.

Це я тобі сказав, поперше, але, кажучи поперше, цим самим припускають уже й подруге... Отже, подруге... Слухаєш ти мене чи не слухаєш, я говоритиму сам для себе... Жакового сотника і його друга могла мучити велика і потайна заздрість; а це таке почуття, що його не завжди може подолати й дружба. Немає в світі такого, що важче було б пробачити, ніж заслуги. А, може, вони боялися якогось підвищення поза чергою по службі, яке однаково було б образливе для кожного іншого з них? Самі собі того не усвідомлюючи, вони наперед намагалися позбутися небезпечного конкурента, самі себе випробовуючи на майбутнє. Але хіба можна так думати про того, хто з таким щирим серцем відступив євій комендантський пост біднішому другові? Він то відступив, це правда; але якби в нього цей пост хотіли відібрати, чи не відстоював би він його з шпагою в руці? Кожне підвищення поза чергою між військовими, роблячи честь тому, кому воно припадає, ображає його суперника. Але лишім це все і скажімо собі, що таке було в них дивацтво. Хіба не має кожен свого? Дивацтво наших двох офіцерів було властиве протягом багатьох століть усій Європі; воно називалося духом лицарства. Усі ці пишні когорти, озброєні від голови до п'ят, прикрашені в різні кольори дам серця, що гарцювали на румаках, зі списами наготові і з піднятими чи опущеними заборолами, гордо оглядаючи й міряючи оком один одного, загрожуючи іншим чи перевертаючись кумільгом самі в пилюці і захаращуючи турнірне поле поламаною зброєю, — чи всі вони не були лише друзями, заздрими на заслуги за модою часу? Ці друзі у ту мить, коли вони тримали списи наготові, кожен на протилежному кінці поля, втинаючи своїх румаків острогами, перетворювалися на найзапекліших ворогів; вони кидалися один на одного з тією самою люттю, якою вони пашіли на полі бою. Отак і наші два офіцери були лише мандрівними лицарями, що народилися в наш час, але лишилися при старих звичаях. Кожна чеснота і кожна вада має свій час появи й зникну, як мода. Фізична сила мала свій час, як свій таки час мало й захоплення фізичними вправами.

Хоробрість теж цінувалася то більше, то менше; чим більше вона поширена, тим менше нею хизуються, менше її цінують. Придивіться до нахилів людей, і ви зауважите такі, що здаються запізнілими: вони наче з минулого століття. І що може нам перешкодити думати, що наших двох військових звабило до щоденного небезпечного поєдинку лише бажання намацати слабі сторони свого конкурента і ствердити свою перевагу над ним? Поєдинки повторюються в суспільстві у найрізноманітніших формах: між священиками, між урядовцями, між літераторами, між філософами; кожний стан має свої описи і своїх лицарів; і наші найурочистіші збори і найвеселіші товариства — не що інше, як маленькі турніри, на яких колір дами серця носять якщо не на плечі, то в глибині душі. Чим більше глядачів, тим завзятіше ламаються списи; а присутність дам доводить затятість і запал до шаленства, і сором поразки в їх присутності ніколи не забувається.

— А Жак?..

Жак проскочив браму міста, пролетів під захоплені вигуки дітей по його вулицях і опинився на протилежному кінці, де його кінь кинувся в маленьку низьку фіртку, і між горішньою перекладиною цієї фіртки й головою Жака стався старешенний удар, так що мусіла або зрушитися ця перекладина, або Жак мусів злетіти з коня; сталося, як і слід було сподіватися, останнє. Жак упав з розтрощеною головою і втратив свідомість. Його підвели й намагалися опритомнити горілкою; я припускаю навіть, що господар дому пустив йому кров.

— Він був хірург?

Ні. Тим часом прибув і його пан, розпитуючи про Жака у всіх зустрічних:

— Чи не бачили ви високого худого чоловіка на рябому коні?

— Щойно проїхав, він мчав так, наче б його чорти несли, десь уже либонь доїхав до свого хазяїна.

— А хто його хазяїн?

— Кат.

— Кат!

— Так, бо на його коні.

— Де живе кат?

— Досить далеко, але не трудіться його шукати, бо чи не несуть оці люди того худого чоловіка, якого ви шукаєте, а ми про нього думали, що він катів челядник...

— А хто був той, що говорив з Жаковим паном?

То був корчмар, при дверях якого пан зупинився. І в тому, що він корчмар, не можна було помилитися: він був короткий і товстий, як бочка, на ньому була сорочка з закованими до ліктів рукавами і бавовняна шапочка на голові, підперезаний він був кухонним хвартухом, а при боці мав великий ніж.

— Мерщій ліжко для цього небораки, — сказав йому Жаків пан, — і хірурга, лікаря, аптекаря...

Тим часом Жака поклали до його ніг. Жакові очі були заплющені, а чоло загорнене у велетенський компрес.

— Жаку, Жаку!

— Це ви, мій пане?

— Так, це я; глянь на мене.

— Я не можу.

— Що тобі сталося?

— Ах, кінь, клятий кінь! Я розповім вам про все завтра, якщо за ніч не помру.

Тим часом, як його несли й укладали в його кімнаті, пан пильнував, щоб усе було як слід, покрикуючи:

— Увага, ідіть обережно, обережно, ради Бога, ви його пораните. Гей, ти, що тримаєш за ноги, бери праворуч; а ти, що тримаєш голову, бери ліворуч.

А Жак ледве чутно приказував:

— Так було написано там, угорі...

...

Щойно Жака вмостили в ліжку, як він тут таки й заснув. Його пан перебув ніч при хворому, то мацаючи йому пульс, то раз-у-раз змочуючи компрес водою на гоєння ран. При цьому ділі й побачив його Жак, прокинувшись, і запитав його:

— Що це ви робите?

Пан: Доглядаю тебе. Ти мій слуга, коли я хворий і в доброму здоров'ї, а я тобі слуга, коли тобі зле.

Жак: Мені приємно знати, що ви такий людяний; не часто трапляється, щоб панове так ставилися до своїх слуг.

Пан: Як голова?

Жак: Так само добре, як і перекладина, з якою вона побилася.

Пан: Візьми це простирало в зуби і добре стрясни головою... Як тобі після цього?

Жак: Нічого; сулія, здається, не покололася.

Пан: Тим ліпше. Мені здається, що ти хочеш устати?

Жак: А що, на вашу думку, я мав би тут робити?

Пан: Я хотів би, щоб ти відпочив.

Жак: Щодо мене, то я думаю, що нам треба поснідати і рушати в дорогу.

Пан: А кінь?

Жак: Я залишив його в попереднього хазяїна. Він дуже мила й порядна людина, узяв коня за ті самі гроші, за які нам продав.

Пан: А ти знаєш, хто він, та мила людина?

Жак: Ні.

Пан: Я тобі розповім, коли рушимо в дорогу.

Жак: Чому ж не тепер? Наче б то якась таємниця?

Пан: Таємниця чи ні, але яка тобі різниця, як ти дізнаєшся про це не в цю мить, а пізніше?

Жак: Ніякої.

Пан: Але тобі потрібен кінь.

Жак: Можливе, що якраз власник цього заїзду з приємністю відступить нам одного з своїх.

Пан: Поспи ще якусь мить, а я піду подивлюся, може, так воно й буде.

...

Жаків пан зійшов униз, замовив сніданок, купив коня, повернувся нагору і застав Жака вже одягненого. Вони поснідали і рушили знову в путь, але Жак запротестував, що було б непристойно так собі й поїхати, не подякувавши чемно громадянинові, прибрамі якого він трохи не витягнув ноги і дістав від нього таку ласкаву допомогу. Його пан пробував заспокоїти цей вияв делікатности запевненням, що він добре винагородив сателітів того пана, які принесли Жака до заїзду; проти чого Жак заперечив, що гроші, якими винагороджено слуг, аж ніяк не є висловом вдячності їх панові і що таким способом можна викликати в людей нехіть до доброго діла, а себе самого заплямувати як людину невдячну.

— Мій пане, я уявляю собі, що той чоловік сказав би про мене, бо я сказав би те саме, якби він був на моєму місці, а я на його...

Вони вже виїжджали з міста, як пострічалися з рослим, міцної будови чоловіком, у капелюсі, обшитому по крисах тасьмою, і одязі скрізь у лиштвах. Він був сам-один, як не брати двох великих псів, що йшли поперед нього. Ледве зауваживши його, Жак зіскочив з коня, скричавши: "Це він!", і кинувся йому на шию. Усе це відбулося блискавично. Чоловік з двома псами, здавалося, зовсім розгубився від Жакових пестошів, легенько відштупхнув його, мовивши:

— Пане, забагато чести для мене.

— Ні, ні! Я зобов'язаний вам життям і не знаю, чи годен за це вам віддячити.

— Ви не знаєте, хто я такий.

— Хіба не ви той послужливий громадянин, який прийшов мені на допомогу, пустив мені кров і перев'язав мене, коли мій кінь...

— Так, я.

— Хіба не ви той чесний громадянин, який забрав назад коня за ті самі гроші, за які мені продав?

— Так, я.

І Жак ще й ще цілував його то в одну щоку, то в другу; його пан посміхався; а обидва пси задрали вгору морди і, здавалося, були цілком здивовані цим видовищем, наче б таке трапилося їм побачити перший раз у житті, Жак додав до виявів своєї вдячності ще кілька низьких уклонів, на які його благодійник не відповів, купу найкращих побажань, які той прийняв дуже стримано, потім сів на коня і мовив до свого пана:

— Я маю почуття найглибшої пошани до цього чоловіка, а ви зобов'язані сказати мені, хто він такий.

Пан: Чим саме, Жаку, здається він тобі вартим такої глибокої пошани?

Жак: Тим, що, не надаючи ніякого значення тим послугам, які він робить, він, бачиться, послужливий від уродження і має тривале призвичаєння до добрих діл.

Пан: З чого ти робиш такі висновки?

Жак: З байдужости й холодности, з якими він прийняв мою подяку; він не

привітався до мене, не мовив мені жодного слова, наче б і не впізнав мене, і, можливо, в цю мить він думає собі з почуттям зневаги: либонь доброчинність зовсім чужа цьому подорожньому і зробити комусь послугу важка для нього справа, бо чого ж бути таким розчуленим... Чи вам здається щось несвітською нісенітницею в тому, що я говорю, бо ви так щиро смієтесь?.. Але так чи так — скажіть ім'я цього чоловіка, щоб я записав його собі на пам'ять.

Пан: З великою охотою; пиши.

Жак: Кажіть.

Пан: Пиши: чоловік, до якого я маю почуття найглибшої пошани...

Жак: Найглибшої пошани...

Пан: Є...

Жак: Є...

Пан: Кат міста ' ' ' .

Жак: Кат!

Пан: Так, так, кат.

Жак: Чи не були б ви ласкаві мені сказати, у чому сіль вашого жарту?

Пан: Я не жартую. Карбуй лишень за порядком. Ти потребуєш коня; випадок зводить тебе з подорожнім, і цей подорожній — кат. Той кінь двічі приводить тебе під шибеницю; а за третім разом він скидає тебе на подвір'ї ката; ти падаєш там непритомний; звідти тебе спроваджують — куди? — до заїзду, до звичайного притулку, до корчми. Чи знаєш ти, Жаку, історію смерти Сократа?

Жак: Ні.

Пан: Він був мудрець з Атен. Від давніх часів небезпечно бути мудрецем серед божевільних. Його співгромадяни змусили його випити цикуту. Ну, гаразд. Сократ зробив так, як оце ти щойно; він зустрів ката, який підніс йому цикуту, так само ввічливо, як і ти. Жаку, ти, мусиш це визнати, — теж своєрідний філософ. Я добре знаю, що цю породу людей не люблять великі, перед якими вони не падають на коліна; не люблять урядовці, які за своїм службовим станом є оборонцями забобонів, що спрямовані проти тих людей; не люблять панотці, бо не часто їх бачать коло приступців свої вівтарів; не люблять поети, люди без принципів, які, буди невігласами, вважають філософію бичем мистецтва, не зважаючи на те, що ті серед них, хто вправляється в огидному жанрі сатири, самі були лише підлабузниками; не люблять народи, що споконвіку є рабами тиранів, які їх гноблять, негідників, які їх обдурюють, блазнів, які з них сміються. Отак, як сам бачиш, я знаю всі небезпеки твого фаху і всю важливість визнання, якого я від тебе вимагаю; але я не зловживатиму твоєю таємницею. Мій друже Жаку, ти філософ, і мені тебе дуже шкода; і якби було дозволене з того, що тепер діється, читати про те, що має статися, і якби те, що записане там, угорі, об'являлося часами людям перед тим, заки воно здійсниться, то я вважаю себе в праві припускати, що ти помреш як філософ і вставиш свою голову в петлю так само охоче, як Сократ прийняв чашу з цикутою.

Жак: Мій пане, і пророк не сказав би краще; але, на щастя...

Пан: Ти не дуже мені віриш; і це тільки збільшує правдоподібність мого передчуття.

Жак: І ви, пане, вірите в нього?

Пан: Так, вірю; але я не вірив би в нього, якби це не загрожувало наслідками.

Жак: Чому?

Пан: Тому що небезпека загрожує лише тим, хто багато говорить; і я мовчу.

Жак: А передчуття?

Пан: Я сміюся з них; але тремчу при тому. Бо вони бувають разючо прикметні. З розповідями про них ми знайомі з раннього дитинства! Якби твої сни здійснилися п'ять чи шість разів, а потім тобі приснилося, що помер твій друг, ти чуть світ побіг би до нього, щоб пересвідчитися самому, що з ним діється. Але ніяк не можна боронитися проти передчуттів, які опановують нас у ту мить, коли йдеться про те, що діється далеко від нас, у них є щось символічне.

Жак: Ви часом говорите так багатозначно й тонко, що я вас не розумію. Чи не могли б ви пояснити це мені на якомусь прикладі?

Пан: Нема нічого простішого. Одна пані жила на селі з своїм вісімдесятилітнім чоловіком, якого мучило каміння. Чоловік залишає свою жінку й їде до міста на операцію. Напередодні операції він пише жінці: "Саме в той час, як ти одержиш цього листа, я лежатиму під ножом брата Косми..."* Ти бачив такі обручки, які складаються з двох частин, на одній з яких вирізьблене ім'я чоловіка, а на другій — жінки. Ну, от, ця жінка мала на руці таку обручку, коли відкривала листа від чоловіка. І в ту мить обручка розпалася на дві частини; та, на якій було викарбуване її ім'я, лишилася на пальці; та, що з ім'ям чоловіка, розсипалася на шматки і впала "а лист, який вона читала... Скажи мені, Жаку, чи знайдеться, на твою думку, така опанована голова і така неустрашима душа, яка у такому випадкові і при таких обставинах не зазнала б більш чи менш глибокого струсу? Ця жінка мало не померла. І в стані крайнього збудження вона лишилася до наступної пошти, з якою прийшов лист від її чоловіка, в якому той повідомляв, що операція закінчилася щасливо, що йому не загрожує ніяка небезпека і що він сподівається бути в її обіймах ще до кінця місяця.

Жак: І справді так сталося?

Пан: Так.

Жак: Я запитав вас тому, що мені доводилося зауважити багато разів, що доля буває підступна. У першу мить здається, що вона збрехала, але в наступну виявляється, що вона сказала правду. Отож, пане, ви згодні зо мною у випадку передчуттів символічних; і всупереч тому ви переконані, що мені загрожує смерть філософа?

Пан: Я не міг би від тебе цього приховати, але, щоб позбутися цієї сумної думки, чи не міг би ти...

Жак: Продовжувати історію мого кохання?..

Жак повернувся до історії свого кохання. Ми залишили його, здається, з хірургом.

Хірург: Боюся, що твоє коліно потребуватиме клопоту біля нього більше, ніж один день.

Жак: Саме так довго, як це записане там, угорі, але що поробиш?

Хірург: І весь цей час день-у-день житло, харчі, мій догляд — разом становитиме порядну суму.

Жак: Докторе, зараз ідеться не про суму за весь цей час, а про те, що коштуватиме один день.

Хірург: Двадцять п'ять су, не буде забагато?

Жак: Навіть дуже багато; послухайте, докторе, я бідний чоловік: хай буде половина, і розпорядіться якнайшвидше, щоб ви могли приставити мене до вас.

Хірург: Дванадцять з половиною су, це вже й зовсім мало, накиньте, щоб було рівно тринадцять!

Жак: Дванадцять з половиною су, тринадцять су... Згода!

Хірург: І платитимете за кожен день?

Жак: Як умовилися.

Хірург: Щоб ви знали, я маю скажену жінку; з нею не до жартів.

Жак: Гаразд, докторе, накажіть якнайшвидше приставити мене до вашої скаженої жінки.

Хірург: По тринадцять су щоденно — це складатиме на місяць дев'ятнадцять ліврів і десять су. Покладім для рівного рахунку двадцять франків!

Жак: Двадцять франків, гаразд.

Хірург: Ви хочете мати добрий харч, добрий догляд, щоб скоро видужати. Крім харчу, помешкання і догляду, можливо, буде потреба в ліках, білизна, далі...

Жак: Ну?

Хірург: Про мене, хай буде все разом за двадцять чотири франки.

Жак: Хай буде й двадцять чотири франки; але на тому й кінець.

Хірург: За місяць двадцять чотири франки; за два місяці — сорок вісім ліврів; три місяці — сімдесят два. Ех, яка рада була б докторша, якби ви могли сплатити половину цих сімдесят двох ліврів наперед!

Жак: Я згоден.

Хірург: Вона була б ще більше рада...

Жак: Якби я заплатив наперед за весь квартал? Заплачу й так.

Жак додав:

— Хірург повернувся до моїх господарів і розповів їм про нашу угоду, і ледве минула одна хвилина, як чоловік, жінка й діти з виразом радості на обличчях оточили моє ліжко. Посипалися без кінця питання про моє здоров'я і про коліно, похвали хірургові, що був їх кумом, і його жінці, бо-зна скільки побажань і гарних дружніх вигуків, виявів співчуття і готовости чимнебудь прислужитися! Хірург, певно, не сказав їм, що в мене є дещиця грошей, але вони його добре знали і розуміли, що то значить, що він бере мене до себе. Я заплатив, що належало цим людям, трохи обдарував дітей, хоч мої подарунки не довго затрималися в їх руках, бо батько й мати швидко їх повідбирали. Так минув ранок. Господар пішов споряджатися в поле, господиня закинула кошик на плечі і собі кудись подалася; зникли засмучені й невдоволені тим, що їх ограбували, діти; і коли дійшло до того, щоб підвести мене з убогого ложа,

одягнути й покласти на носила, не лишилося й душі, крім доктора, який кричав на все горло, але його ніхто не чув.

Пан: І Жак, що залюбки розмовляє сам з собою, мабуть, сказав собі: "Ніколи не плати наперед, як хочеш, щоб тебе добре доглядали".

Жак: Ні, мій пане. На моралізування не було часу, лишалося хіба нервуватися й клясти. І я проклинав, хвилювався, а врешті почав таки моралізувати, і тим часом, як я моралізував, доктор, що залишив мене самого, повернувся з двома селянами, яких він найняв перенести мене, на мій кошт, розуміється, з чим він і не крився від мене. Ці двоє подали мені першу допомогу, щоб умоститися на носилах, які змайстровано мені з матраца, покладеного на дві лати.

Пан: Отак, дякувати Богові, ти опинився нарешті в домі хірурга і закохався в жінку чи дочку доктора.

Жак: Мені здається, що ви помиляєтеся, мій пане.

Пан: І ти думаєш, що я змушений буду перебути в домі доктора три місяці, заки почую перше слово про твоє кохання? Ні, Жаку, так не піде. Зроби мені ласку і перескоч, дуже прошу тебе, через опис дому й удачі доктора, примх докторші, успіху твого одужання, — перескоч через це все. До суті! Переходь до суті справи! Скажімо, твоє коліно трохи підлікувалося, ти знову відчуваєш себе добре і... закохуєшся.

Жак: Гарзд, пане, якщо так поспішаєте, — я закохався.

Пан: У кого?

Жак: У високу вісімнадцятилітню смаглявку, хорошу з усіх боків, з великими чорними очима, маленькими червоними устами, а руки, гарні руки... О, мій пане, які гарні руки!.. Власне ці руки...

Пан: Тобі здається, наче б ти тримав їх і зараз.

Жак: Ви самі не один раз їх брали і потайки тримали, і лише від них залежало, що ви не змогли зробити з ними того, чого вам хотілося б.

Пан: Признатися щиро, щось таке почути я не сподівався.

Жак: А я й поготів.

Пан: Я можу думати без кінця, але не пригадується мені ні висока смаглявка, ні гарні руки: потрудися розповісти докладніше.

Жак: Я згоден, але при умові, що ми повернемося назад і знову увійдемо в дім хірурга.

Пан: Ти гадаєш, що так написано там, угорі?

Жак: Про це я довідаюся від вас, але тут, унизу, написано: *chi va piano va sano*.*

Пан: І що *chi va sano va lontano*,* а я хотів би прибути скоріше.

Жак: Гарзд, то на що ви зважилися?

Пан: Хай буде так, як ти хочеш.

Жак: У такому випадкові ми знову в домі хірурга; і так було написане там, угорі, що ми в нього повернемося. Доктор, його жінка й діти так одностайно змовилися, щоб усіма можливими малими нападами спорожнити мій гаманець, що їм скоро й удалося здійснити. Лікування мого коліна наче б швидко посувалося вперед, хоч у дійсності

було й не зовсім так. Але рана майже зовсім зарубцювалася, так що з допомогою милиці я вже міг ходити, і в мене ще лишалося вісімнадцять франків. Ніхто так не любить говорити, як заїки, і ніхто так не любить ходити, як кульгаві. Одного осіннього дня, по обіді, як гарно випогодилося, я вибрався в довгу прогулянку: від села, в якому я жив, до сусіднього села; віддалі набиралося щось на два льє.

Пан: Як називалося те село?

Жак: Якби я його назвав, ви відразу про все дізналися б. Прибувши туди, я вступив до шинку щось випити й відпочити. А тим часом день хилився під вечір, і я збирався вже повертатися додому, як під тим будинком, у якому я був, залунав розпачливий жіночий голос. Я вийшов, навколо жінки з'юрмився натовп. Вона впала на землю, рвала на собі волосся і, показуючи на череп'я великої тикви, кричала: "Я зруйнована! Це моя погибель на цілий місяць! Хто весь цей час годуватиме моїх бідних дітей? Той управитель, що має серце, твердіше за камінь, не подарує мені жодного су! Ох, яка я нещасна! Це погибель моя, це погибель моя!..." Усі навколо співчували їй; я тільки й чув, що вигуки: "Бідна жінка!" Аге ніхто не поспішав з руками до кишені. Я швидко підійшов до неї й запитав:

— Що вам трапилося?

— Що мені трапилося! Наче самі не бачите? Мене послали купити тикву олії, я спотикнулася і впала, тиква розбилася, і олія, якої була повна тиква, розлилася...

Тим часом збіглися малі діти бідної жінки, вони були майже голі, а убогий одяг їх матері красномовно говорив про убожество цієї родини. Тепер заходилися кричати діти з матір'ю разом. А в мене така вдача, що вистачило б і десятої долі цього видовища, щоб я розчулився; співчуття краяло мені серце, аж сльози потекли з очей. Мій голос затинався від хвилювання, коли я запитав цю жінку, скільки коштувала олія, що була в її тикві.

— Скільки? — відповіла вона мені, підносячи вгору руки. — Дев'ять франків; більше, ніж я могла б заробити за цілий місяць...

В одну мить розв'язавши гаманець, я кинув їй два важкі екю:

— Ось маєте, добра жінко, — мовив я до неї, — тут дванадцять франків. — І, не чекаючи, щоб мені дякували, рушив у дорогу до свого села.

Пан: Жаку, ти зробив добре діло.

Жак: Не у гнів вам кажучи, зробив дурницю. Не відійшовши сотні кроків від села, я сам собі це сказав; не проверставши й півдороги, я сказав собі ще більше; а прибувши до хірурга, з порожнім гаманцем, я почував себе вже зовсім зле.

Пан: Може, й правда твоя; може, й недоречне моє схвалення, як недоречне було твоє співчуття... Проте, ні, Жаку, таки ні, я наполягаю на своєму першому слові, і саме в тому, що ти забув свої власні потреби, міститься головна заслуга твого вчинку. Я вже передбачаю, що було далі: ти стаєш жертвою бездушності твого хірурга і його жінки; вони виганяють тебе з хати. Але навіть якби ти мав померти перед їх дверима на купі гною, то й на цій купі ти почував би задоволення з того, що саме такий ти є.

Жак: Ні, мій пане, я не належу до тих, що мають таку тверду вдачу. Я пошкутильгав

собі далі; щоб щиро вам признатися, шкодуючи за своїми двома важкими екю, хоч це не могло змінити факту, що вони були подаровані, і псуючи своїми жалощами добре діло, яке я зробив. Я був посередині дороги між двома селами, і вже запала ніч, як раптом з кущів, що росли обабіч дороги, вийшло три бандити, кинулися на мене, звалили на землю, обшукали мене і були здивовані, знайшовши при мені так мало грошей. Вони розраховували на кращу здобич; будучи свідками моєї милостині, яку я подав на селі, вони уявили собі, що той, хто так легко розлучається з півлюїдором, повинен мати їх ще хоч двадцятку. Охоплені шалом з того, що їх надії не виправдалися, і з почуття небезпеки з-за жмені су мати поламани на ешафоті кості, якби вони впіймалися і я їх упізнав, вони якусь мить вагалися, чи не забити б мене. На щастя, вони почули якийсь шум і втекли. А я відбувся кількома гулями, які набив падаючи чи дістав від тих, що мене грабували. Бандити зникли, а я пішов своєю дорогою і добився до села, як міх: я прибув до нього о другій годині ночі, блідий і знесилений, біль у коліна став багато гостріший і, крім того, боліло у різних місцях від ударів, які я дістав. Доктор... Але, мій пане, що сталося? Ви скрегочете зубами, ви хвилюєтесь, наче б перед вами був ворог.

Пан: Так воно й є; я стискаю рукоять шпаги, кидаюся на твоїх грабіжників і мшуся за тебе. Поясни мені, як міг той, що писав великий сувій, написати таке, щоб тим робом було віддячено за такий шляхетний вчинок? Чому я, жалюгідна купа самих лише вад, готовий боронити тебе, тоді як він спокійно дивився, коли на тебе напали, звалили на землю, знущалися, били носакми, той, кого вважають втіленням найвищої досконалості?

Жак: Годі, мій пане, годі; те, що ви кажете, тхне єрессю.

Пан: Чого ти оглядаєшся?

Жак: Я дивлюся, чи нема кого поблизу, хто міг почути ваші слова... Доктор помацав мій пульс і ствердив гарячку. Я уклався в ліжку, не згадавши й словом про свою пригоду, і на своєму вбогому ложі почав ламати собі голову, наче б у мені змагалися дві душі... І які душі, Боже! Жодного су за душею і жодного сумніву в тому, що завтра, ледве я прокинуся, з мене зажадають платню за день, як умовлено.

Тут пан кинувся обіймати свого слугу, приказуючи:

— Мій бідний Жаку, що тобі діяти? Що буде з тобою? Твоє становище кидає мене в розпач.

Жак: Заспокойтеся, мій пане, я тут, при вас.

Пан: Я зовсім забув про це, наче б опинився на другий день там, побіч тебе, у доктора, у ту мить, коли ти прокидаєшся і з тебе вимагають гроші.

Жак: Мій пане, ніколи не можна знати, з чого в житті треба радіти, а з чого сумувати. За добрим слідує зле, а за злим — добре. Ми йдемо наосліп уночі під тим, що записане там, угорі, однаково нерозумні у своїх бажаннях, як у своїх radoщах і клопотах. Коли я плачу, мені здається часто, що я дурень.

Пан: А коли смієшся?

Жак: Тоді мені здається також, що я дурень; а проте я не можу погамувати себе,

щоб не плакати і не сміятися: і саме це мене найбільше обурює. Я сто разів намагався. Цілу ніч я не заплющив ока...

Пан: Ні, ні, скажи, що ти намагався.

Жак: Наплювати на все. О! якби мені це вдалося!

Пан: Який хосен мав би з того?

Жак: Позбувся б клопотів, не мав би потреби ні в чому, став би сам собі паном, почував би себе так само добре, поклавши собі камінь під голову, як і на пуховій подушці. Такий я й буваю часом; але таке до дідька коротко триває; і коли я часом буваю твердий і непорушний, як скеля, у великих оправах, — часто трапляється, що якесь незначне заперечення, якась дрібниця виводить мене з рівноваги; і саме за це я ладен сам собі бити морду. Зрештою, я махнув рукою і вирішив бути таким, як є. А, помисливши трохи, побачив, що воно на одне виходить, і сказав собі: пощо турбуватися тим, який ти є? Це ще одна форма зневіри, легша й зручніша.

Пан: Що зручніша, то правда.

Жак: Уранці хірург відкрив мої запони, мовлячи до мене:

— А ке лишень, друже, ваше коліно; бо мені сьогодні лежить далека дорога.

— Докторе, — відповів я йому жалісливим голосом, — я ще сплю.

— Тим ліпше! Це добрий знак.

— Лишіть, хай я ще посплю; я почувую, що нема потреби мене перев'язувати.

— Воно не дуже й пошкодить вам, спіть собі...

Мовивши так, він закрив мої запони; я ж не спав. Годину пізніше докторша відкрила мої запони, мовлячи до мене:

— Гей, друже, маєте вашу грінку з цукром.

— Пані дохторшо, — відповів я їй жалібним голосом, — мені не хочеться їсти.

— Їжте, їжте, так чи так маєте платити.

— Мені не хочеться їсти.

— Тим ліпше! Лишіться мені й моїм дітям.

І мовивши так, закрила мої запони, покликала дітей, і вони кинулися на мою грінку з цукром.

...

Читачу, мені цікаво знати, що ти подумав би, якби я зробив тут перерву і повернувся до історії того чоловіка, який мав одну сорочку, бож мав таки й одним-одне тіло? Чи не подумав би ти, що я на подобу Вольтера зайшов у сліпий кут чи, просто кажучи, заплутався так, що не знаю, як вимотатися, і втікаю до будь-якої вигадки, щоб виграти час і знайти засіб упоратися з історією, яку сам почав. Та ні, дорогий читачу, ти безнадійно помиляєшся. Я добре знаю, як упорається Жак з своїми клопотами, а те, що я хочу сказати тобі про Гусса, чоловіка з одним-однією сорочкою, тому що він мав одним-однісіньке тіло, зовсім не вигадка.

Це сталося одного ранку на Зелені свята, коли я одержав цидулку від Гусса, у якій він просив мене відвідати його у в'язниці, де його замкнули. Одягаючись, я прикидав собі, що могло б йому приключитися, і зупинився на припущенні, що його арешту міг

зажадати його кравець, пекар, винник чи хазяїн дому. Прибуваю й бачу його в спільній буцегарні ще з кількома персонажами, підозрілого вигляду. Питаю його, що це за люди.

— Отой старий, що ви його бачите з окулярами на носі, вправний чоловік, який досконало вміє рахувати; він хоче узгіднити рахункову книжку, яку тепер переписує, з можливостями свого гаманця. Це важке завдання, ми про це говорили з ним, але я не маю жодного сумніву, що він його подолає.

— А той другий?

— Це дурень.

— Тільки й того?

— Дурень, який вигадав машину, щоб фальшувати гроші, погану машину, таку незугарну, що робить безліч огріхів.

— А той третій, одягнений у ліврею, що грає на басу?

— Той тут лише тимчасово, до вечора чи, може, завтрішнього ранку, бо його справа — дрібниця; його переведуть до божевільні в Бісетрі.*

— А ви?

— Я? Моя справа й того менша.

По цій мові він підвівся, поклав свою шапку на ліжку, і в ту мить зникли всі три його союзники. Коли я увійшов, Гусс, одягнений у халат, сидів при маленькому столику і виводив геометричні фігури, працюючи так спокійно, наче б був у власній хаті.

— А ви, що ви тут робите?

— Я? Я працюю, як самі бачите.

— А хто спричинився до того, що вас посадили?

— Я сам.

— Як то ви?

— Так, пане, я сам.

— І яким робом?

— Так, наче б я зробив це з кимось іншим. Я застав позов на самого себе; я виграв процес і в наслідок вироку, який одержав проти себе самого, і наказу про арешт, що виходив з вироку, мене арештували й припровадили сюди.

— Ви збожеволіли?

— Ні, пане, я розповім вам усю справу за порядком.

— Чи не могли б ви тепер закласти новий позов на самого себе, виграти процес і в наслідок іншого вироку й відповідного наказу вийти на волю?

— Ні, пане.

Гусс мав уродливу служницю, до якої підсипався в півтора рази частіше, ніж до своєї жінки. Такий нерівномірний поділ спричинив порушення хатнього спокою. І хоч не було нічого труднішого, як вивести з рівноваги цього чоловіка, який не звертав жодної уваги на галас і лайку, він вирішив врешті покинути свою жінку й жити з служницею. Але все його майно складалося з меблів, машин, рисунків, струментів та інших рухомостей; а він волів краще лишити свою жінку без нічого, ніж піти з голими

руками; і так думаючи, він уклав собі наступний плян: виставити боргові зобов'язання на ім'я своєї служниці, щоб та зажадала їх покриття і таким робом конфіскації й продажу майна, яке перейшло б від мосту Сен-Мішель до того помешкання, у якому він плянував з нею оселитися. Захоплений цією ідеєю, він виставив боргові зобов'язання, влаштував сам виклик до суду, найняв двох адвокатів. Бігаючи від одного до другого і позиваючи сам себе з найбільшим завзяттям, він вдало нападав і погано боронився; уже дійшло до того, що йому присудили платити під загрозою кари, передбаченої законом, уже в думках він володів усім тим, що хотів мати в новій хаті, але не так сталося, як гадалося. Йому довелося мати справу з до біса хитрою ошуканкою, яка, замість домагатися права на його меблі, вчепилася його самого, домоглася арешту й ув'язнення в буцегарні. Отак і вийшло, що відповіді, які він мені давав, хоч і як дивними здавалися, були тим не менше правдиві.

Тим часом, як я оповідаю тобі цю історію, яку ти приймеш як вигадку...

— А історія того чоловіка в лівреї, що пилив на басу?

Читачу, обіцяю тобі її розповісти; слово чести, ти її почувеш; але дозволь мені тепер повернутися до Жака і його пана. Жак і його пан добилися до заїзду, в якому їм випало переночувати. Була пізня година, брама міста була зачинена, і вони змушені були зупинитися на передмісті. Дамеш як вигадку...

— Ви чуєте! Вас не було там; не про вас іде мова.

Це правда. Гаразд. Жак... його пан... Чути страшний галас. Я бачу два чоловіка...

— Нічого ви не бачите; не про вас іде мова, вас там не було.

Це правда. Два чоловіка, що саме були при вечері, досить спокійно розмовляли на дверях кімнати, у якій вони розташувалися; а якась жінка, взявшись руками в боки, вивергала на них потоки лайки. Жак намагався заспокоїти цю жінку, а вона так само не слухала його мирних умовлянь, які ті двоє людей не зважали на її образи.

— Годі бо, добра жінко, — умовляв її Жак, — заспокойтеся лишень, угамуйтеся; про що власне йдеться? Ці панове здаються мені порядними людьми.

— Вони, порядні люди? Це грубияни, люди без співчуття, без людяности, без жодного почуття. Ех! Що лихого вчинила їм бідна Ніколь, щоб так знущатися з неї? Можливо, доведеться їй на все життя лишитися калікою.

— Може, нещастя не таке велике, як вам здається.

— Кажу вам, що удар був жахливий; вона лишиться калікою.

— Її треба оглянути, викликати хірурга.

— Це вже зроблено.

— Покласти її в ліжку.

— Вона й є в ліжку і кричить так, що серце крається. Бідна моя Ніколь!..

Серед цього лементування пролунав дзвінок з одного боку і хтось заволав: "Господине, вина!.." Вона відповіла: "Зараз". Пролунав дзвінок з іншого боку і крик: "Господине, білизну!" Вона відповіла: "Зараз!" — "Котлети і качку!" — "Зараз! — "Кухоль і нічник!" — "Зараз, зараз!" А з іншого кінця дому залунав розлючений чоловічий голос:

— Клятий патякало! Навіжений! Чого лізеш не в своє діло! Чи не думаєш змусити мене чекати до ранку? Жаку! Жаку!

Господиня, трохи погамувавши свій біль і обурення, мовила до Жака:

— Лишіть мене, пане, ви дуже добра людина.

— Жаку! Жаку!

— Біжіть швидше. Ох, якби ви знали, як мучиться це бідне сотворіння!..

— Жаку! Жаку!

— Ідіть же, це, здається мені, ваш пан кличе вас.

— Жаку! Жаку!

І справді це був Жаків пан, який сам роздягався, вмирав з голоду і знемагав з нетерплячки, що не дають їсти. Жак зійшов нагору і якось мить слідом за Жаком господиня, що мала справді пригноблений вигляд-

— Пане, — мовила вона до Жакового пана, — вибачаюся тисячу разів; є такі речі в житті, які не знаєш, як перетривати. Що зволите? Я маю курятину, голубів, пишну заєчу спинку, кролятину: наша околиця славна доброю кролятиною. Чи, може, хочете дикої качки?

Жак, за своїм звичаєм, замовив вечерю своєму панові, наче б замовляв її сам собі. Коли все принесли, пан, жуючи на повен рот, запитав Жака:

— Гей, до, дідька, що ти робив там, унизу?

Жак: Можливо, щось добре, можливо, щось лихе; хто його знає.

Пан: Що ж доброго чи що лихе робив ти там, унизу?

Жак: Я не допустив цієї жінки до того, щоб її скалічили на смерть ті двоє людей, там унизу, які вже встигли перебити руку її служниці.

Пан: Можливо, їй самій було б добре бути скаліченою на смерть...

Жак: З десятиох причин, що одна одної ліпша! Одна з найщасливіших подій, що трапилася мені в житті, мені, що говорю з вами...

Пан: ... було скалічення на смерть? Пити.

Жак: Так, пане, скалічення на смерть; скалічення на смерть на дорозі вночі, коли я повертався з села, зробивши, як на мене, дурницю, як на вас — добре діло, коли віддав свої гроші.

Пан: Я пригадую це... Пити... А з якої причини виникла суперечка, яку ти заспокоїв там, унизу, і за що так зле повелися з дочкою чи служницею господині?

Жак: Слово чести, я сам не знаю.

Пан: Виходить, ти не знаєш причини суперечки і втручаєшся в неї! Жаку, ти повівся всупереч розумові, справедливості і принципам... Пити..

Жак: Я не знаю, що таке принципи, якщо це не правила, які приписують іншим для власної користі. Я так думаю і не міг би змусити себе діяти інакше. Усі проповіді нагадують вступні пояснення до королівських законів; усі проповідники бажають, щоб трималися їх повчань, бо це, можливо, пішло б нам на ліпше, але їм напевно....Чеснота...

Пан: Чеснота, Жаку, добра річ; злі й добрі хвалять її... Пити...

Жак: Бо одні й другі мають з того користь.

Пан: А яким чином вийшло тобі таке велике щастя з того, що ти був покалічений на смерть?

Жак: Уже пізно, ви добре повечеряли, і я також; обидва ми втомлені, і, повірте мені, краще буде, як ми ляжемо спати.

Пан: Це не можливе, та й господиня має щось для нас. Поки чекатимемо, продовжуй історію свого кохання.

Жак: На чому я зупинився? Прошу вас, мій пане, на цей випадок і на всі наступні нагадувати мені, з чого починати.

Пан: Я беру це на себе і відразу вступаю в роль суфлера: ти лишився в ліжку, без грошей, дуже заклопотаний своїм становищем, тим часом як докторша з своїми дітьми докінчує твої грінки.

Жак: Тоді я почув, як перед дверима дому зупинився віз. Слуга увійшов до хати й запитав:

— Тут живе бідний чоловік, салдат, який ходить на милицях, що вчора увечорі повернувся з сусіднього села?

— Так, — відповіла докторша. — Що вам треба від нього?

— Взяти його самого в колясу й забрати з собою.

— Він лежить у цьому ліжку; одхиліть запони і говоріть з ним.

Жак саме дійшов до цього місця, як увійшла господиня й запитала їх:

— Що вам дати на десерт?

Пан: Те, що маєте.

•••

Господиня, не завдаючи собі клопоту зійти вниз, гукнула з кімнати:

— Нанон, принеси овочі, бісквіти, конфітури...

Почувши ім'я Нанон, Жак сказав собі: "Ага, це її дочка, яку скривдили; принаймні була причина обурюватися".

А пан звернувся до господині:

— Щойно ви були дуже розгнівані?

Господиня: А хто не гнівався б? Бідне сотворіння не зробило їм нічого злого; ледве вона вступила до їх кімнати, як я почула її крик, і який крик... Дякувати Богові, я трохи заспокоїлася, хірург запевняє, що немає нічого небезпечного; тим часом у неї набігло дві великі гулі, одна на голові, а друга на плечі.

Пан: Вона вже давно у вас?

Господиня: Буде щойно п'ятнадцять днів. Її залишено на сусідній пошті.

Пан: Як залишено?

Господиня: О, мій Боже, так і залишено! Є ж бо люди, що твердіші від каменю. Перепливаючи річку, що тут тече поблизу, вона боялася, що втопиться; вона прибула сюди якимось чудом, і я взяла її з співчуття.

Пан: Скільки їй років?

Господиня: Я гадаю, дещо більше, ніж півтора року.

По цих словах Жак залився реготом і закричав:

— Це сучка!

Господиня: Найкраща тварина в світі; я не віддала б свою Ніколь і за десять люїдорів. Бідна моя Ніколь!

Пан: Ви, пані, маєте ніжне серце.

Господиня: Ваша правда, я люблю як своїх тварин, так і людей.

Пан: Дуже добре робите. А хто ж ті панове, що так гірко скривдили вашу Ніколь?

Господиня: Двоє громадян з сусіднього міста. Вони без упину шепочуться, думаючи, що ніхто не знає, про що вони говорять і нікому не відомі їхні пригоди. А воно так, що не минуло й трьох годин, як вони прибули, а я до останнього словечка знаю всю їхню справу. Весела пригода; і якби й ви не поспішали так укладатися спати, як я, я розповіла б вам усе, що розповів їх слуга моїй покоївці, яка випадково виявилася його землячкою; вона переказала все моєму чоловікові, а він мені. Теща молодшого зупинялася тут буде не більше трьох місяців тому; вона вельми проти власної волі пішла в місцевий монастир, де не судилося їй постаріти, там вона й померла, і з цієї причини обидва наші молоді в жалобі. Отак-пак, і сама того не помітивши, я почала оповідати їхню історію. Добровечір, панове, і на добраніч. Чи до сподоби було вино?

Пан: Дуже добре.

Господиня: А чи вдоволені ви вечерею?

Пан: Дуже вдоволені. Шпінат був трохи пересолений.

Господиня: Я маю часом важку руку. Вам добре спатиметься у свіжій постелі; у мене її ніколи не вживають другий раз, не правши.

...

По цій мові господиня вийшла, а Жак і його пан уклалися спати, сміючися з плутанини, яка спричинилася до того, що про сучку вони подумали, ніби це хазяйська дочка чи покоївка, і з того, що господиня так піклується приблудною сучкою, яку вона тому п'ятнадцять днів узяла до хати. Жак, зав'язуючи поворозки нічного ковпака, мовив до свого пана:

— Я готовий заложитися, що ця жінка з усього, що живе в цьому заїзді, любить саму лише Ніколь.

А пан йому відповів:

— Це можливе, Жаку, але пора спати.

...

Тим часом, як Жак і його пан відпочивають, я позбудуся своєї обіцянки, розповівши про того чоловіка з в'язниці, що пиляв на басу, радше переказавши слова його друга, пана Гусса.

— Цей третій, — сказав він мені, — був управителем великого дому. Він закохався в кондиторку з Університетської вулиці. Кондитер був добрий чоловік і більше пильнував своєї печі, ніж приглядався до жінчиної поведінки. І нашим коханцям заважали не так його ревності, як невсипуща працьовитість. Що вони вигадали, щоб позбутися цього клопоту? Управитель подав своєму панові донос на письмі, в якому обвинувачував

кондитора, як людину поганої поведінки, п'яницю, що днює й ночує в шинку, грубіяна, який б'є свою жінку, найчеснішу й найнещаснішу серед жінок. На цей донос він одержав ордер на арешт, і цей ордер на арешт, від якого залежало, чи бути на свободі кондиторові, був переданий на руки поліційному урядовцеві. Трапилося випадково так, що той урядовець був другом кондитера. Час від часу вони спільно заходили до винниці, кондитер приносив щось з печива, а урядовець платив за вино. Цей останній, мавши ордер на арешт у кишені, пройшов повз кондиторові двері, подавши йому умовлений знак. Ну, й сіли вони при печиві, запиваючи його вином; а урядовець і питає свого друга, як його справи.

Дуже добре.

Чи не має яких прикростей?

Жодних.

Чи не має ворогів?

Про це не знає.

Як живе з ріднею, з сусідами, з жінкою?

У дружбі й мирі.

— З чого ж могло таке статися, — додав урядовець, — щоб я мав наказ тебе арештувати? Якби я мав виконати свій обов'язок, я взяв би тебе за барки, коляса стояла б наготові, і відправив би тебе до місця, приписаного цим наказом. Ось маєш, читай...

Кондитор прочитав і зблід. Тоді урядовець сказав йому:

— Заспокойся, поміркуємо лишень собі разом, як нам найкраще зробити для моєї й твоєї безпеки. Хто буває в тебе?

— Ніхто.

— Твоя жінка вродлива й не від того, щоб пококетувати.

— У цьому ділі я покладаюся на її розум.

— Ніхто не підсипається до неї?

— Слово честі, ні, хібащо один управитель, який деколи приходить потиснути їй руку чи поговорити про нісенітниці. Але це відбувається в пекарні, при мені, в присутності моїх челядників, і я думаю, що між ними нема нічого такого, що було б проти звичаю і загрожувало моїй честі.

— Ти добрий чоловік.

— Можливо, що так, але з кожного погляду добре вважати свою жінку чесною. Так я й роблю.

— А той управитель, чий він?

— Пана Сен-Фльорантена.*

— А як ти гадаєш, з чиєї канцелярії вийшов наказ про арешт?

— Може, з канцелярії пана Сен-Фльорантена?

— Відгадав.

— Ого, їсти мої тістечка, цілувати мою жінку та ще й замкнути мене — це так огидне, що мені аж не віриться!

— Ти добрий чоловік! Чи не постеріг ти чого за своєю жінкою за останні кілька днів?

— Вона радше сумна, ніж весела.

— А управитель, ти давно його бачив?

— Здається мені, вчора, так, учора.

— Ти не помітив нічого?

— Я не так, щоб спостережливий; але мені здається, що, прощаючись, вони ніби подавали знаки одне одному, наче б одне говорило — так, а друге — ні.

— Хто говорив — так?

— Управитель.

— Вони або не винні, або стоять у змові. Слухай, друже, не повертайся додому; сховайся десь у певному місці, на парафії чи в монастирі, де собі хочеш, і тим часом дозволяй мені діяти самому. Головне ж, запам'ятай собі добре...

— Не виходити на люди й мовчати.

— Цілком правильно.

У ту ж мить дім кондитера був оточений шпигунами. Агенти поліції, переодягнені на всі способи, зверталися до кондиторки, питаючися за її чоловіком. Одному вона відповідала, що він хворий, іншому, що поїхав на якесь свято, третьому — на весілля. Коли повернеться? Вона нічого про це не знала.

На третій день, о другій годині ранку, урядовця повідомили, що постерегли, як якийсь чоловік, сховавши обличчя у ковнір плаща, обережно відкрив двері від вулиці і тихенько прослизнув у дім кондитера. Прихопивши з собою фіякр, у супроводі комісара, слюсаря й кількох стражників, відразу ж прибув на місце й урядник. Постукали до кімнати кондиторки: жодної відповіді; постукали ще раз: жодної відповіді; за третім разом з середини почулося питання:

— Хто там?

— Відчиніть.

— Хто там?

— Відчиніть, іменем короля.

— Гаразд, — сказав кондиторці управитель, що спав з нею, — нема жодної небезпеки: це урядник, що прийшов виконати наказ. Відчиніть: я назву своє ім'я, він відійде геть, і на тому кінець.

Кондиторка, у самій сорочці, відчиняє і повертається до ліжка.

Урядник: Де ваш чоловік?

Кондиторка: Його нема.

Урядник (відхиляючи запону): А хто ж це такий?

Управитель: Це я, я управитель пана Сен-Фльорантена.

Урядник: Ви брешете, ви — кондитер, бо хто ж, як не кондитор, спить з кондиторкою. Встаньте, одягніться і слідуйте за мною.

Довелося скоритися. Його привезли сюди. Міністер, поінформований про витівки свого управителя, схвалив поведінку урядника, який сьогодні під кінець дня має прийти

забрати управителя з цієї в'язниці й приставити до Бісетру, де він, завдяки ощадності адміністраторів, їстиме свою чвертку поганого хліба й унцію яловичини і пилятиме на басу від ранку до вечора...

Як ти гадаєш, читачу, чи не схилити б і мені голову на подушку, заки Жак і його пан прокинуться?

...

Наступного дня Жак прокинувся дуже рано, виставив свою голову у вікно, щоб побачити, яка буде погода, побачив, що погода погана, знову вернувся до ліжка і дав нам змогу, своєму панові й мені, спати, скільки нам захочеться.

...

Жак, його пан та інші подорожні, що опинилися в тому самому заїзді, сподівалися, що вигуляться під обіди; але так не сталося; а що грозова злива так переповнила потік, який відокремлював цю околицю від самого міста, що його небезпечно було переходити, усі ті, що держали путь у цьому напрямі, вирішили втратити один день і перечекати. Одні почали розмовляти; інші ходити сюди й туди і вистромлювати ніс у двері, щоб глянути на небо і, лаючись і гупаючи ногами, повернутися; багато хто почав політикувати й пити, а решта — курити, спати, а то й нічого не робити. Пан сказав Жакові:

— Я сподіваюся, що Жак продовжить далі розповідь про своє кохання, і саме небо через погану погоду затримує нас тут, бо воно хоче, щоб я мав задоволення почути розповідь до кінця.

Жак: Небо, чи воно хоче! Ніколи не можна знати, чого хоче небо чи не хоче, і можливо, воно й само про це нічого не знає. Мій бідний сотник, якого вже нема на світі, повторював мені це сотні разів; і чим довше я живу, тим більше переконуюся, що його була правда... Прошу, мій пане.

Пан: Розумію. Ти дійшов у розповіді до коляси й слуги, якому докторша сказала, щоб відгорнув твої запони й домовлявся з тобою.

Жак: Слуга наблизився до мого ліжка й звернувся до мене:

— Давайте, друже, вставати, одягайтеся й поїхали.

Я йому відповів через простирала й ковдри, якими замотав собі голову, так що не бачив його, як не бачив і він мене:

— Друже, не перешкоджай мені спати й іди собі.

Слуга відповів, що він має наказ від свого пана і мусить його виконати.

— А твій пан, що вирішує справи людини, якої він не знає, наказав також сплатити і всі борги, яких я тут наробив?

— Само собою розуміється. Поспішайте ж, усі в замку чекають на вас, і я ручуся, що вам там буде ліпше, ніж тут, якщо наступне відповідатиме тій цікавості, з якою вас хочуть бачити.

Я даю себе переконати, підводжуся, одягаюся, мене підтримують під руки. Я попрощався з докторшею і хотів уже сідати в колясу, як ця жінка, наблизившись до мене, смикнула за рукав і попросила відійти в кут кімнати, щоб мені щось сказати:

— Ви, наш друже, — сказала вона, — сподіваюся, не маєте жодних підстав нарікати на нас; доктор урятував вашу ногу, а я, я добре вас доглядала і сподіваюся, що в замкові ви не забудете про нас.

— Що я можу для вас зробити?

— Попросіть, щоб перев'язувати вас кликали лише мого чоловіка. Там живе багато людей. Це найкраща практика в цій околиці. Володар замка щедра людина, там щедро платять. Наше щастя у ваших руках. Мій чоловік намагався багато разів проникнути туди, але безуспішно.

— Але, пані докторшо, хіба ж у замку немає свого хірурга?

— Певно, що є!

— І якби той інший був вашим чоловіком, чи ви й тоді тішилися б, якби його звільнили й викинули геть?

— Той хірург чужа вам людина, якій ви нічим не зобов'язані, а моєму чоловікові ви зобов'язані дечим: що ви ходите на двох ногах, як і раніше, це діло його рук.

— І тому, що ваш чоловік зробив мені щось добре, я зобов'язаний зробити щось зле іншому! Ще якби місце було вільне...

...

Жак хотів говорити далі, як до кімнати вступила господиня, тримаючи в руках сповиту Ніколь, цілуючи її, пестячи й голублячи та промовляючи, наче до своєї дитини:

— Бідна моя Ніколь, вона кричала цілісіньку ніч. А ви, панове, добре спали?

Пан: Дуже добре.

Господиня: Хмари облягли небо з усіх боків.

Жак: Розпука нам з цією погодою.

Господиня: А що, панове, лежить вам велика путь?

Жак: Ми й самі не знаємо.

Господиня: Ідете, панове, у чийсь слід?

Жак: Ні, ні за ким не слідуємо.

Господиня: Їдете й зупиняєтеся, як вимагають справи, що трапляються по дорозі?

Жак: Не маємо жодних оправ.

Господиня: Їздите, панове, для власного задоволення?

Жак: Чи, навпаки, для власного невдоволення.

Господиня: Я бажала б вам першого.

Жак: Ваші побажання не можуть мати на ці справи жодного впливу. Буде так, як це записане там, угорі.

Господиня: О, йдеться либонь про одруження?

Жак: Може, так; може, ні.

Господиня: Панове, раджу бути дуже обережними. Той чоловік, що так грубо повівся з моєю бідною Ніколь, одружився вельми безглуздо... Ходи бідна моя тварино, ходи, я поцілую тебе; запевняю тебе, що таке більше не трапиться. Подивіться, як вона вся трясеться.

Пан: Що ж власне дивного було в одруженні того чоловіка?

На це питання Жакового пана господиня відповіла:

— Я чую галас унизу, піду дам лад, що кому робити, і повернуся розповісти вам усе за порядком...

Її чоловік, накричавшись до знемоги: "Жінко, де ти, жінко", — зійшов сам угору, а за ним і його кум, якого він не примітив. Господар звернувся до жінки:

— Гей, до дідька, що ти тут робиш?.. Потім, обернувшись і помітивши свого кума:

— Може, приніс мені гроші?

Кум: Ні, куме, ви добре знаєте, що в мене їх немає.

Господар: У тебе їх немає? Я міг би щось уторгувати за твій плуг, за твоїх коней і волів, за твоє ліжко. Як гадаєш, валяко?

Кум: Я не валяка.

Господар: А хто ж ти такий? Сидиш в убожестві, навіть не знаєш, за що зачепити руки, щоб обсіятися; твій пан, якому надокучили твої позички, не хоче тобі нічого більше дати. Ти йдеш до мене, а ця жаліслива жінка, ця клята пащекуха, спричинниця всіх дурниць, які я зробив у житті, заступається за тебе, щоб я позичав тобі гроші; я позичаю: ти обіцяєш мені повернути і не дотримуєш обіцянки десять разів. О, запевняю тебе, ти в мене не вислизнеш. Геть звідси!

Жак і його пан готові вже були заступитися за небораку; але господиня, поклавши палець на уста, дала їм знак мовчати.

Господар: Геть звідси!

Кум: Усе, що ви кажете, куме, правда, як правда й те, що виконавці вже сидять у мене, і надходить мить, коли ми всі підемо з торбами: моя дочка, мій син і я.

Господар: Кращого ти й не вартий. Чого ти приходив сюди сьогодні ранком? Я облишив розливати вино, вийшов з погребу нагору, а ти вже тим часом зник. Кажу тобі, йди геть.

Кум: Куме, я приходив, але побоявся прийому, який ви мені влаштовуєте; повернувся й пішов геть, піду й тепер.

Господар: Добре зробиш.

Кум: Видно, судилося моїй бідній Марґариті, при її розсудливості і вроді, — бути служебкою у Парижі!

Господар: Служебкою у Парижі! Отак ти хочеш занাপастити дівчину?

Кум: Не я цього хочу; хоче той чоловік без серця, з ким я розмовляю.

Господар: Я без серця? Ні, зовсім я не такий і таким ніколи не був, ти це добре знаєш.

Кум: Я не в спромозі більше прогодувати ні дочку, ні сина; моя дочка піде в служебки, а син у салдати.

Господар: І я буду винен у тому? Ні, цього не буде. Ти жорстока людина; горе мені на все життя з тобою. Гаразд, кажи, чого потребуєш.

Кум: Мені нічого не треба. Я в розпачі від того, що вам заборгував, але не візьму більше від вас нічого до кінця життя. Ви чините більше зла своїми образами, ніж добра допомогою. Якби я мав гроші, кинув би їх вам в обличчя; але я їх не маю. Хай з моєю

дочкою станеться, що Бог велить; хай мого сина уб'ють, коли так судилося; щодо мене, то я піду з торбами, але не під ваші двері! Не хочу більше мати жодних, жоднісіньких зобов'язань перед такою гидкою людиною, як ви. Беріть собі гроші за моїх волів, коней, за мій реманент: щастя вам Боже! Ви народилися, щоб робити людей невдячними, а я не хочу таким бути. Прощайте.

Господар: Жінко, він піде; зупини його.

Господиня: Чекайте, куме, поміркуємо, як вам допомогти.

Кум: Я не хочу від нього жодної допомоги, вона занадто дорога...

Господар тим часом тихенько повторював своїй жінці:

— Не пускай його, зупини ж бо. Щоб його дочка до Парижу! Син до війська, а він жебраком під церкву! Ні, такого я не витримав би!

Однак зусилля його жінки були марні; селянин, людина щирої душі, не хотів нічого брати, і його доводилося тримати силою. Господар, з повними сліз очима, кинувся до Жака і його пана, просячи їх:

— Мої панове, пробуйте ще ви його вговорити...

Жак і його пан втрутилися й собі в суперечку; усі в один голос умовляли селянина. Якщо мені раз у житті судилося бачити...

— Якщо вам судилося бачити! Ви ж там не були. Скажіть ліпше, якщо комусь у житті судилося бачити!

Гаразд, читачу, хай буде й так. Якщо комусь у житті судилося бачити людину, яка була в розпачі від того, що не хотіли взяти від неї гроші, то це був наш господар заїзду. Він обіймав свою жінку й кума, цілував Жака і його пана, він кричав:

— Мерщій треба бігти й вигнати з його хати ту гидоту, судових виконавців.

Кум: Мусите ще погодитися...

Господар: Я погоджуюся, що все псую; але, куме, що робити? Я є такий, як є. Природа створила мене найчерствішою й одночасно найніжнішою людиною; я не вмію ні давати, ні відмовляти.

Кум: А не могли б ви бути інакшим?

Господар: Я вже в такому віці, коли трудно перевиховуватися; але якби перші з тих, що зверталися до мене, так добре пробрали мене, як зробив це ти, може, я й був би ліпший. Куме, дякую тобі за науку, може, вона піде мені на добре... Жінко, мерщій біжи вниз і дай йому стільки, скільки треба! Та йди ж, до дідька, скоріше! Йди вже!.. Жінко, благаю тебе, поспішай і не змушуй його чекати; потім вернешся сюди, до цих панів, з якими, здасться мені, ти вподобала розмовляти...

Господиня з кумом пішли вниз, а господар лишився ще якусь мить; і коли він вийшов, Жак сказав своєму панові:

— Далекі дивний чоловік! А як же небо, яке наслало на нас цю неgodу, бо ніби хотіло, щоб ви послушали історію мого кохання до кінця, чого воно тепер хоче?

Пан, розлігшись в своєму фотелі, позіхнув, постукав по табатирці й відповів:

— Нам доведеться, Жаку, ще не один день жити разом, принаймні...

Жак: Виходить так, що сьогодні небо хоче, щоб я мовчав, тобто воно хоче, щоб

оповідала господиня. Вона така цокотуха, що нічого ліпшого їй і не треба. Що ж, хай говорить.

Пан: Тебе це, бачу, дратує.

Жак: Бо я теж люблю говорити.

Пан: Прийде черга й на тебе.

Жак: Може, й ні.

•••

Я чую, читачу, як ти кажеш, ось, мовляв, справжня розв'язка "Благодійного відлюдка".* Я так гадаю. Якби я був автором цієї п'єси, я ввів би такого персонажа, якого сприймали б як епізодичного, але він таким не був би. Цей персонаж появлявся б час від часу, і його присутність була б умотивована. За першим разом він прийшов би просити ласки; але страх, що його приймуть погано змусів би його відійти ще перед появою Джеронта. Під тиском появи в його домі судових виконавців він насмілювався б удруге чекати Джеронта, але той відмовився б його прийняти. Нарешті, я увів би його в розв'язці, де він мав би точнісінько таку роль, як селянин з господарем заїзду; він мав би, як і селянин, дочку, яку намірявся б примістити прибиральницею в модистки, і сина, якого забрав би з школи щоб віддати в найми; а сам себе прирік би на жебри, аж поки не надокучило б йому життя. Я показав би Благодійного Відлюдка у ногах цього персонажа; я показав би, як Благодійного Відлюдка відчитують так, як він того заслужив; він змушений був би благати всю родину, згромаджену навколо нього, щоб вона умовляла його боржника прийняти нову допомогу. Благодійний Відлюдок був би покараний, обіцяв би стати ліпшим; але в ту ж саму мить він повернувся б знову до своєї поганої звички, розгнівавшись на присутніх на сцені, які улесливими речами домагалися б вступу до його дому: "До дідька з церем..." Але він отямився б на півслові й лагідним тоном промовив до своїх племінниць: "Підійдіть, мої племінниці, дайте мені руки й ходімо".

— І щоб пов'язати цього персонажа з ходом дії, ви зробили б з нього протектора Джеронтового небожа?

Цілком правильно.

— І саме на прохання небожа дядько позичив би йому грошей?

Достеменно так.

— І ця позичка була б дядьковим докором племінникові?

Саме так.

— І саме така розв'язка цієї приємної п'єси була б генеральним повторенням, з усією родиною в повному складі, того, що він зробив перед тим з кожним з них окремо?

Правда ваша.

— І якби я колись зустрів пана Ґольдоні, я розповів би йому сцену св заїзді.

І добре зробив би, читачу, бо він така вправна людина, що з усього зуміє здобути належну користь.

Повернулася господиня, все ще тримаючи Ніколь на руках, і сказала:

— Сподіваюся, що ви матимете добрий обід; щойно прийшов браконьєр, а на

сторожа панських маєтків не доведеться довго чекати...

По цій мові вона взяла собі стілець. А сівши, почала оповідати свою історію.

Господиня: Не слід довіряти челяді; нема гірших панам ворогів...

Жак: Пані, ви не знаєте, що говорите; є між челяддю добрі, є й погані, і можливо, що між слугами можна нарахувати більше порядних, ніж між панами.

Пан: Жаку, ти сам не помічаєш, що не туди говориш, і вдаєшся до тієї самої безтактності, яка тебе обурює.

Жак: Бо пани...

Пан: Бо слуги...

Тепер дивися, дорогий читачу, що мені може перешкодити зчинити велику бучу між цими трьома персонажами? Щоб Жак ухопив господиню за плечі і викинув її з хати; щоб Жака вхопив за плечі і викинув геть його пан; щоб пішов собі один тією дорогою, а другий іншою; і щоб ти, читачу, не почув ні історії господині, ні закінчення розповіді про кохання Жака? Заспокійся, такого я не зроблю. Таким робом господиня продовжує:

— Треба визнати, що як є дуже погані чоловіки, то є такі й дуже погані жінки.

Жак: І не треба далеко ходити, щоб їх побачити.

Господиня: Чого лізете, куди не треба? Я жінка, і мені вільно говорити про жінок усе, що мені хочеться; я зовсім не потребую вашого схвалення.

Жак: Мое схвалення має таку саму вартість, як і кожне інше.

Господиня: Маєте собі, пане, слугу, який удає розумця і не дуже перед вами шанується. Я теж маю слуг, але не радила б їм дозволяти собі...

Пан: Мовчи, Жаку, не перешкоджай пані говорити.

Господиня, підбадьорена такими пановими словами, підводиться, приступає до Жака, береться обома руками в боки, забувши, що тримає Ніколь, випускає її з рук, і миттю Ніколь лежить на підлозі, порпаючися й б'ючися в сповитті, і гавкає на чім світ; господиня додає крику до гавкання Ніколь, вибухи Жакового сміху додаються до гавкання Ніколь і крику господині, а Жаків пан відкриває табатирку, бере понюшку табаки і не може стриматися від сміху. Пішов галас по всьому заїзду.

— Нанон, Нанон, мерщій неси пляшку з горілкою... Бідна моя Ніколь помирає... Розповий її... Яка ж ти невправна!

— Я роблю як ліпше.

— Як вона, бідна, плаче! Відступися звідси, я сама зроблю... Вона померла!.. Смійся, смійся, від світа дурню; є з чого справді сміятися... Бідна моя Ніколь померла!

— Ні, пані, ні, мені здається, що вона вичуняє; дивіться вона ворухиться.

Нанон натирає горілкою сучці носа і дає їй ковтнути; а господиня продовжує лементувати, шаліючи проти нахабних слуг. Тоді Нанон знову до господині:

— Дивіться, пані, вона розплющує очі, вона дивиться на вас!

— Бідне сотворіння, мов би очима говорить! Як тут не розчулитися?

— Попестіть її трохи, пані; промовте щось до неї.

— Ходи, моя бідна Ніколь; плач, моя дитино, може, тобі полегшає. Тварини, що й

люди, мають ту саму долю; лютим ледарям, пащекуватим і зажерливим вона посилає щастя, а нещастя тим, що є найкращими сотворіннями в світі.

— Правда ваша, пані, немає справедливості на світі.

— Мовчи лишень, розповий її, однеси поклади на мою постіль і затям собі, що за найменший її крик відповідатимеш ти. Ходи, бідна тварино, я поцілую тебе ще раз, заки тебе віднесуть. Підійди ж бо сюди, дурна твоя голова... Ці пси, такі ж вони добрі; вони варті більше...

Жак: Ніж батько, мати, брати, сестри, діти, слуги, чоловік...

Господиня: А так, і не думайте сміятися, воно невинне, віддане вам, воно ніколи вам не заподіє зла. тим часом як інші...

Жак: Хай живуть пси! Бо немає нічого досконалішого під сонцем.

Господиня: Як і є щось досконаліше, то вже напевне не чоловік. Хотіла б я, щоб ви знали мірошникового пса, це коханець моєї Ніколь; немає між вами такого, скільки вас і на світі є, хто не почервонів би від сорому. Він приходить, ледве на світ займається, з віддалі, що буде більше одного льє, і застигає перед оцим вікном; він зідхає, зідхає так, що серце крається. Хоч під яку негоду не зрушиться з місця; дощ падає на нього, його тіло загрузає в пісок, так що ледве видно його вуха й кінчик носа. Чи ви здібні були б на таке для жінки, яку ви любите над усе на світі?

Пан: Це справді зворушливе.

Жак: Але де знайдеться така жінка, щоб варта була такої уваги, як ваша Ніколь?..

Одначе, пристрасть господині до тварин не була її головною пристрастю, як це могло б здаватися; головною її пристрастю було говорити. Чим більше хтось мав приємності й терпіння її слухати, тим більша була йому шана, отож і не треба було її довго просити, щоб вона продовжувала перервану історію про дивовижне одруження, до якої вона повернулася при одній лише умові, що Жак мовчатиме. Пан при-обіцяв, що Жак мовчатиме. Жак з байдужим виглядом розташувався в своєму куті, заплющив очі, насунув шапку на вуха і ггівобернувся спиною до господині. Пан відкашлявся, сплюнув, висякав носа, витягнув годинник, щоб подивитися, котра година, дістав табатирку, постукав по вічку, понюхав табаки; а господиня приготувалася до смакування пишної насолоди від свого цокотання.

Та щойно вона готова була починати, як почувся знову крик сучки.

— Нанон, доглядай бо ту бідну тварину... Це мене так запаморочило, що я не тямлю на чому й зупинилася.

Жак: Ви ще навіть не почали.

Господиня: Ці двоє людей, з якими я сперечалася за мою бідну Ніколь, коли ви прибули, пане...

Жак: Говоріть, панове...

Господиня: Чому?

Жак: Бо досі з нами поводитися з належною ввічливістю, і я привик до того. Мій пан називає мене Жаком, інші — паном Жаком.

Господиня: Я вас не називаю ні Жаком, ні паном Жаком... (Пані! — Що там? —

Рахунок за кімнату число п'ять. — Подивися на розі каміна). Ці двоє людей належать до високої шляхти; вони повертаються з Парижу і прямують до маєтку старшого з них.

Жак: Хто може це знати?

Господиня: Вони самі так кажуть.

Жак: Теж мені резон!..

Пан дав знак господині, з якого вона зрозуміла, що Жак не сповна розуму. Господиня відповіла на знак пана, співчутливо стенивши плечима та додавши до того:

— У його віці! Яка шкода!

Жак: Яка шкода — не знати, куди йдеш.

Господиня: Старший з них двох зветься маркіз Дезарсі. Це був чоловік, що любив жити для власного задоволення, дуже ввічливий, але без великої довіри до жіночих чеснот.

Жак: І слушно.

Господиня: Пане Жаку, ви мені перешкоджаєте.

Жак: Пані господине заїзду "Великий Олень", я з вами не розмовляю.

Господиня: Пан маркіз, одначе, натрапив на одну таку, що добре його до рук прибрала. Звали її мадам де Ляпоммре. Вона була вдова, що жила в доброму звичаї, була високого роду, багата й горда. Пан Дезарсі занедбав усі свої знайомства, обмеживши себе виключно відвідинами мадам де Ляпоммре, і упадав коло неї з найбільшою наполегливістю, поклавши собі всіма можливими жертвами довести їй свою любов, навіть запропонував їй одружитися. Але ця жінка була така нещаслива з своїм першим чоловіком, що вона... *(Пані! — Що там? — Ключ від засіка з вівсом! — Подивись на гаку, а як там нема, дивись у скрині)* — що вона ладна була витерпіти всі нещастя на світі, ніж погодилася б на небезпеку другого шлюбу.

Жак: Ах, залежно від того, як записано там, угорі!

Господиня: Ця жінка жила дуже відлюдно. Маркіз був давнім другом її чоловіка і бував у їх домі; вона не відмовлялася приймати його й тепер. Як не зважати б на його дещо в жіночому смаку замилювання до перебільшених форм ввічливості, то він був той, про кого кажуть — людина честі. Безнастанне наполягання маркіза у сполученні з його особистими якостями, його молодістю, вродою, враження щирої пристрасти, самотність, нахил до ніжності, коротко сказавши, все те, що робить нас безборонними перед упаданнями чоловіків... *(Пані! — Що там? — Поштар. — Посади його в зеленій кімнаті і почастуй, як звичайно)* мало свій ефект, і мадам де Ляпоммре, по багатьох місяцях опору маркізові, боротьби проти самої себе, зажадавши за звичаєм найурочистіших клятв, ошчасливила маркіза; щаслива без міри була б і його доля, якби він зміг зберегти ті почуття до своєї коханої, в яких він клявся і які вона мала до нього. Бо, бачите, пане, лише жінки здібні кохати, чоловіки ж у цьому ділі нічого не тямлять... *(Пані! — Що там? — Жебрущий чернець. — Дай йому дванадцять су за цих панів, що зі мною, і шість за мене, а потім хай іде по інших кімнатах).* По кількох роках маркізові почало здаватися, що життя мадам де Ляпоммре дуже одноманітне. Він запропонував їй вийти у світське життя; і вона погодилася; приймати кількох панів і

пань, і вона погодилася; влаштовувати товариські обіди й вечері, вона й на це погодилася. З часом він почав зникати, не бачивши її один день, два дні; ще далі перестав з'являтися на обіди й вечері, які сам улаштовуваїв; далі почав скорочувати свої відвідини; знайшлися справи, якими виправдувалася його відсутність; врешті, як і приходив, промовивши одне слово, розсідався в фотелі, брав у руки брошуру, кидав її, говорив з своїм псом або засинав. А як приходив увечері, то його здоров'я, що розладналося докраю, вимагало завчасу повернутися додому: так наказував Троншен.* "Цей Троншен — великий чоловік! Слово чести, я не сумніваюся, що він урятує нашу приятельку, хоч інші лікарі вже не мають жодної надії". І так мовлячи, він брав свою палицю й капелюх і виходив, забуваючи часом навіть поцілувати її на прощання. Мадам де Ляпоммре... *(Пані! — Що там? — Бондар. — Скажи, хай піде до льоху й огляне дві бочки з вином)*. Мадам де Ляпоммре почувала, що він її вже не любить; їй хотілося пересвідчитися в цьому, і ось як вона вирішила... *(Пані! — Вже йду, вже йду)*.

Господиня, втомлена тим, що їй безнастанно перебивали, пішла вниз і, очевидно, вжила заходів, щоб далі цього не було.

Господиня: Якось по обіді вона сказала маркізові:

— Ви заклопотані, маркізе.

— Ви також, маркізо.

— Це правда, і дуже прикро заклопотана.

— Що з вами?

— Нічого.

— Це неправда. Далєбі, маркізо, — мовив він далі, позіхаючи, — розкажіть мені, що вам на серці; це виведе з нудьги вас і мене.

— Хіба ви нудьгуєте?

— Власне, ні; але бувають дні...

— Коли нападає нудьга.

— Ви помиляєтеся, моя дорога; присягаюся, що ви помиляєтеся; бувають лише іноді такі дні... І сам не знаєш, як це пояснити.

— Друже мій, мені вже давно хочеться вам дещо одверто сказати, але я боюся засмутити вас.

— Ви могли б мене засмутити, ви?

— Можливо. Але небо може бути свідком моєї невинності... *(Пані! Пані! Пані! — Хто б там був чи що б там трапилося, я заборонила вам мене кликати; покликайте мого чоловіка. — Його немає дома)*. Панове, прошу вибачити мені, я повернуся до вас за одну мить.

Господиня поспішила вниз, потім повернулася і продовжила свою розповідь:

... Це сталося попри моє бажання і поза моєю свідомістю. Імовірно, в наслідок якогось прокляття, що впало на весь рід людський, бо й я сама не владна його уникнути.

— О, мова про вас самих... Чого ж боятися!.. Про що ж власне йдеться?

— Маркізе, ідеться... Я в розпачі; з-за мене й вас опадє розпач. Як добре

поміркувати, справді було б ліпше, якби я мовчала.

— Ні, моя люба, говоріть. Чи можливе, щоб ви в глибині свого серця мали таємницю від мене? Чи найперша наша умова не була в тому, що наші серця мають бути відкриті одне для одного без остачі?

— Це правда, і саме це й є те, що мене найбільше пригноблює; закид, який ще більше поглиблює інший, що його мушу сама собі зробити. Чи ви не помічаєте, що з якогось часу я не така безжурна, як раніше? Я втратила апетит і п'ю й їм тільки з konieczности; я не можу заснути. Наше найближче товариство прикре мені. Уночі я сама з собою стаю на пораду й питаю себе: чи справді він тепер менше уважний до мене? Ні. Чи можу я закинути йому якісь підозрілі зв'язки? Ні. Чи він перестав бути таким ніжним до мене, як раніше? Ні. Чому ж твій друг лишився, як був, а твоє серце якось змінилося? Бо так є: ти не можеш цього утаїти; ти не чекаєш його з таким самим хвилюванням, як раніше; ти не маєш того задоволення бачити його, що раніше; того нетерпіння, коли він приходить з запізненням; не відчуваєш більше того солодкого занепокоєння, яке проймало тебе при гуркоті його коляси, при повідомленні про його появу.

— Як то, маркізо?

Маркіза де Ляпоммре закрила собі очі руками, схилила голову і мовчала якусь мить, після якої мовчанки додала:

— Маркізе, я не була приготована до вашого великого подиву, до того всього гіркого, що ви можете тепер мені сказати. Маркізе, пожалійте мене... Ні, не жалійте, скажіть мені все, і я вислухаю у повній покорі, бо на таке, що маєте сказати, я сама заслужила. Так, мій дорогий маркізе, це правда... Так, я... Але хіба це не досить велике нещастя, саме те, що до такого дійшло? Не говорячи вже про сором, гидке почуття фальшу від того, що все це я від вас приховала? Ви лишилися, як були, а ваша подруга змінилася; ваша подруга божествить вас, шанує, як і раніше, чи ще й більше; але... але жінка, яка за звичаєм, їй властивим, загляне в найпотаємніші закутки своєї душі і перевірить їх зблизька, не подаючися на жодну оману, не може приховати того, що любов звідти зникла без решти. Жахливе відкриття, але тим не менше правдиве. Маркіза де Ляпоммре, я, я, — хитка, легковажна!.. Обурюйтеся, маркізе, добирайте найобразливіші слова для мене, я наперед сама себе ними заплямувала; вимовляйте їх, я готова всі їх прийняти... всі, не називайте мене лише фальшивою, бо, сподіваюся, ви погодитеся, що фальшу в мені нема... *(Жінко! — Що там? — Нічого. — У цьому домі не маєш ні хвилини відпочинку, навіть у ті дні, коли майже зовсім нікого немає і здається, ніби немає чого робити. Горе жінці у такому становищі, як моє, та ще з таким нетямущим чоловіком)*, — По цій мові пані де Ляпоммре відкинула голову на спинку фотеля і почала плакати. Маркіз упав їй до ніг зі словами:

— Ви чарівна жінка, божественна жінка, жінка, яких на світі нема. Ваша щирість, ваша шляхетність приголомшує мене, і я готовий померти з сорому! Ах, ця мить, як незрівняно підносить вона вас надо мною! Які великі ви в моїх очах, і який маленький я! Ви перші заговорили одверто, а тим часом перший винуватець я. Подруго моя, ваша

щирість захоплює мене, і я був би потворою, якби на щирість не відповів щирістю: признаюся вам, що історія вашого серця од слова до слова та сама, що й історія мого. Усе, що ви сама собі говорили, говорив і я собі; але я мовчав, я страждав, і не знаю, коли набрався б мужности, щоб одверто це сказати.

— Це правда, мій друже?

— Найщиріша правда; і нам не лишається нічого ліпшого, як взаємно поздоровити себе, що обоє ми одночасно втратили тендітне й зрадливе почуття, яке нас об'єднувало.

— Справді, яке велике нещастя було б, якби я любила вас далі, тим часом як ваша любов давно погасла!

— Або якби, навпаки, таке сталося першому мені.

— Правда ваша, я це розумію.

— Ніколи ще не були ви мені такою милою, такою чарівною, як у цю мить, і якби мій минулий досвід не запевняв мене в протилежному, я повірив би, що люблю вас тепер більше, ніж будь-коли раніше.

І, кажучи так, маркіз узяв її руки й почав їх цілувати... (*Жінко — Що там? — Покупець на соломі. — Подивись у реєстр. — А де реєстр?.. Чекай, чекай, уже знайшов*). Мадам де Ляпоммре затаїла в собі смертельну образу, що краяла їй серце, і почала знову говорити, звернувшись до маркіза такими словами:

— Але, маркізе, як нам тепер бути?

— Виходить на одне, що не ошукали ні ви мене, ні я вас. Ви маєте повне право на мою пошану, і мені здається, що не зовсім утратив і я своє право на вашу: будемо зустрічатися й далі з таким довір'ям, на яке дозволяє найінтимніша дружба. І це заощадить нам усю ту нудоту, зрадництво, всілякі закиди і без кінця зіпсований настрій — усе те, що звичайно супроводить погасле кохання. Ми будемо єдині в своєму роді. Ви здобудете всю вашу попередню свободу, а мою повернете мені; ми вийдемо в світ. Ви повідатимете мені про свої перемоги, а я не таїтимуся з своїми перед вами, якби вони мені трапилися, в чому я дуже сумніваюся, бо по вас я буду дуже перебірливий. Це ж буде чудово! Ви допомагатимете мені своїми порадами, а я не відмовлю вам своїх, коли ви їх потребуватимете чи трапиться вам опинитися в небезпечних обставинах. Бо хто може передбачити, що станеться?

Жак: Ніхто.

Господиня: І дуже можливе, що чим далі я шукатиму, тим більше порівняння буде на вашу користь, і я повернуся до вас ніжніший і пристрасніший, переконаний більше, ніж будь-коли, що мадам де Ляпоммре була єдина жінка, здібна мене ошчасливити. По такому поверненні можна буде закладатися на що завгодно, що до кінця моїх днів¹ я лишуся вірний вам.

— А як станеться так, що по вашому поверненні ви мене не знайдете? Бо, зрештою, маркізе, людина не може бути завжди справедлива, і нічого неможливого нема в тому, що з примхи, смаку чи навіть пристрасти я уподобаю когось іншого, такого, що на вас зовсім не буде подібний.

— У такому випадкові я був би напевно в розпачі, але не мав би підстав нарікати,

хібащо на долю, яка розлучила нас тоді, як ми відповідали одне одному, і звела нас до купи, коли ми зовсім порізнилися...

По цій розмові вони почали моралізувати про мінливість людського серця, про ненадійність присягання, про обтяжливість подружніх зв'язків... (*Пані! — Що там? — Пошта*). Мої панове, — сказала господиня, — мушу вас залишити. Увечорі, коли всі мої справи будуть полагождені, я повернуся і доведу до кінця цю пригоду, якщо вона вас цікавить... (*Пані!.. Жінко!.. Господине!.. — Іду вже, йду*).

Коли господиня вийшла, пан звернувся до свого слуги:

— Жаку, чи ти щось помітив?

Жак: Що саме?

Пан: Що ця жінка оповідає багато ліпше, ніж можна б сподіватися від господині заїзду.

Жак: Це правда. Перешкоди, які часто чинили люди цього дому, вельми дратували мене.

Пан: І мене також.

А ти, читачу, говори одверто, бож бачиш, що ми щодо щирости на добрій дорозі: може, хочеш, щоб ми позбулися цієї вправної й велемовної цокотухи господині і повернулися до історії Жакового кохання? Про мене, як хочеш. Коли ця жінка прийде знову, Жак, що сам любить поговорити, ліпшого й не чекає, як увійти в свою роль, зачинивши перед її носом двері. Він позбудеться її, сказавши через дірку для ключа:

— На добраніч, пані. Мій пан спить, я укладаюся в ліжко: доведеться відкласти решту на той час, коли ми будемо повертатися.

...

"Перша клятва на вірність, яку дали собі дві істоти з плоті й крові, була виголошена під скелею, яка розсипалася на порошок. Вони взяли собі за свідка незмінности своїх почуттів небо, яке саме щохвилини міняється. Усе мінялося в них і навколо них, а вони вірили, що їх серця не знають мінливости. О, діти, вічні діти!"

Я не знаю, хто автор цієї сентенції: Жак, його пан чи я; одне певне лише, що вона належить одному з нас трьох і їй передували б та за нею й слідували б ще багато інших, що привели б Жака, його пана й мене до вечері, до після вечері, врешті, до повернення господині, якби Жак не сказав своєму панові:

— Вважайте, пане, що всі ці красномовні сентенції, які ви не до речі оповідаєте, не варті однієї старої байки, яку розповідали на вечорницях у нашому селі.

Пан: Яка ж то байка?

Жак: Байка про піхву й ніж. Якось засперечалася піхва з ножем, а ніж і каже до неї:

— Піхво, люба моя, злодюжка ти єсть, бо щодень нового ножа приймаєш...

Піхва відповіла ножеві:

— Любий мій ножу, то ти злодюжка, бо щоденно піхву міняєш...

— Піхво, не те ти мені обіцяла...

— Ножу, ти мене перший зрадив...

Сварка зчинилася при столі, і той, що сидів між піхвою й ножем, обізвався до них такими словами:

— Ти, піхво, і ти, ножу, обоє ви залюбки міняли ножі й піхви, бо була вам така зміна до вподоби; зле лише зробили ви, обіцявши, що ніколи не будете міняти. Чи ти не бачив, ножу, що Бог створив тебе так, щоб ти пасував до багатьох піхов? А тебе, піхво, щоб приймати не одного тільки ножа? Ви називаєте ті ножі, що зарікаються не мати жодної піхви, і ті піхви, що зарікаються не приймати жодного ножа, божевільними; а не думаєте при тому, що ви майже такі самі божевільні, коли клянетеся, ти, піхво, одного ножа триматися, а ти, ножу, однієї піхви.

Тут озвався пан до Жака:

— Твоя байка не дуже моральна, але дотепна. Ти й не знаєш, яка мені дивна думка в голові. Я уявляю тебе чоловіком нашої господині і думаю, що мав би робити чоловік, який сам любить поговорити, з жінкою, що теж не знає упину?

Жак: Я робив би те, що робив перші дванадцять років мого життя, які прожив у мого діда й баби.

Пан: Як їх звали? Хто вони були?

Жак: Старим шматтям торгували. Мій дід Жасон мав багато дітей. Уся родина була мовчазна; вони вставали, одягалися і йшли в своїх справах; потім сходилися, обідали й розходилися, не мовивши й слова. Увечорі падали на стільці; мати й дочки пряли, латали, плели, хоч би тобі слово вимовивши; хлопці відпочивали; батько читав Старий завіт.

Пан: А ти що робив?

Жак: Я ходив по хаті з кляпою в роті.

Пан: З кляпою?

Жак: Так, з кляпою, і тій клятій кляпі я завдячую пристрась до говорення. Траплялося так, що в домі Жасона цілий тиждень ніхто й рота не розкривав. За все своє життя — а вона дожила похилого віку — моя баба, мабуть, не сказала іншого слова, крім — "капелюх на продаж", а мій дід, стоячи при інвентарях непорушно, як стовп, з руками, закладеними в кишені сурдута, умів лише вимовити — "ще одне су". Були такі дні, коли він готовий був не вірити в Біблію.

Пан: Чому?

Жак: З причини багатьох повторень, які він розглядав як базікання, не гідне Святого Духа. Він запевняв, що люди, які в розмові повторюються, — дурні, що вважають дурнями тих, хто їх слухає.

Пан: Жаку, а що якби на відшкодування твоєї довготривалої мовчанки, від якої ти потерпав протягом дванадцятих років у свого діда з заклапованим ротом і під час розповідей господині...

Жак: Я повів далі історію свого кохання?

Пан: Ні, але якби ти розповів іншу історію, яку мені обіцяв, історію друга твого сотника.

Жак: О, мій пане, яка жорстока ваша пам'ять!

Пан: Жаку, любий мій Жаку...

Жак: З чого ви смієтеся?

Пан: З того, що смішитиме мене ще багато разів: я уявляю тебе юнаком у дідовій хаті з заклапованим ротом.

Жак: Моя баба відклаповувала мені рота, коли не було нікого в хаті. Зауваживши це, мій дід був дуже невдоволений, перестерігаючи її:

— Як будеш і далі так робити, то побачиш, що з цієї дитини вийде таке брехало, якого світ не бачив.

І його передбачення здійснилося.

Пан: Жаку, мій любий Жаку, розповідж лишень мені історію друга твого сотника.

Жак: Не можу відмовитися, але ви не захочете мені повірити.

Пан: Така вона надзвичайна?

Жак: Ні, але тому, що вона приключилася вже іншому, одному французькому військовому, на ім'я, здається мені, Герші.*

Пан: Ну що ж, на це я скажу, як той французький поет, який написав досить добру епіграму, сказав іншому, що у його присутності запевняв, ніби та епіграма належить йому:

— А чом би цей пан не міг би її написати, коли я здолав це зробити?

Отож, чому Жакова історія не могла приключитися товаришеві його сотника, коли вона могла приключитися іншому французькому військовому — Герші? А ти своєю чергою одним пострілом уб'єш двох зайців, бо розповіси мені історію двох осіб, якої я не знаю.

Жак: Тим ліпше, але присягніться, що кажете щиро.

Пан: Присягаюся.

Читачу, я охоче зажадав би й від тебе подібної клятви, але обмежуся лише тим, що зверну твою увагу на дивну особливість у характері Жака, яку він, імовірно, завдячує своєму дідові Жасонові, що торгував шматтям: власне на те, що Жак, хоч як любив поговорити, відрізнявся від звичайних брехал тим, що мав відразу до повторень. Він сам не раз казав своєму панові:

— Мій пане, ви готуєте мені найсумніше майбутнє; що станеться зо мною, коли мені нічого не лишиться оповідати?

— Почнеш від початку.

— Щоб Жак оповідав удруге! Коли ж там, угорі, записане протилежне. І якби мені трапилося щось повторити, я не стримався б від вигуку: Ах, якби це почув твій дід!.. І я пошкодував би за кляпою.

Жак: Ще за тих часів, коли на ярмарках у Сен-Жермен і в Сен-Льорен грали в газардні гри...

Пан: Алеж то в Парижі, а друг твого сотника був комендантом залоги на кордоні.

Жак: На Бога, пане, не перешкоджайте мені оповідати... Гурт офіцерів зайшов до намету, у якому саме був інший офіцер, що розмовляв з господинею намету. Один з них запропонував йому заграти в кості на десятку. А треба вам сказати, що по смерті мого

сотника його друг забагатів, а також почав і грати. Отож він, чи пан Герші, погодився. Кинули жеребок, і перша черга припала його партнерові, а той виграє, та й виграє, та й виграє без кінця. Гра набрала напруження, йшли по банку, потім по малій половині, потім по великій половині, знову по банку й по великому банку, аж поки одному з присутніх спало на думку сказати панові Герші, чи хай буде — другові мого сотника, що ліпше було б йому тут зупинитися та й годі грати, бо він не такий тямковитий у грі, як інший. По цих словах, сказаних лише в жарт, друг мого сотника, чи пан Герші, подумав собі, що має справу з ошуканцем. Раптом він хопився рукою до кишені, витягнув ніж, що мав досить загострений кінець, і коли його противник простягнув руку, щоб зібрати кості й укинути їх у ріжок, загнав йому ніж у руку і, наче б цвяхом, пришив руку до столу, кажучи при тому:

— Якщо кості фальшиві, тоді ви ошуканець, коли ж ні — буду винен я.

Кості виявилися в порядку, і пан Герші сказав:

— Мені дуже прикро, і я готовий на відшкодування в будь-якій формі...

Але це не були слова друга мого сотника, бо той сказав так:

— Я програв гроші, я пробив руку чесній людині, але зате я здобув собі задоволення битися, скільки мені захочеться...

Прицвяхований офіцер подався геть перев'язати собі руку. Коли рана загоїлася, він знайшов офіцера, що прицвяхував його руку, і зажадав сатисфакції. Той, чи скажімо, пан Герші, визнав, що вимога справедлива. Інший, тобто друг мого сотника, кинувся йому на шию й закричав:

— Ви не можете уявити нетерпіння, з яким я вас чекаю...

Вони подалися на двобій; той, що прицвяхував іншому руку, тобто пан Герші чи друг мого сотника, дістав добрий удар шпаги в живіт; прицвяхований підвів його, відвів додому і сказав:

— Пане, ми ще зустрінемося...

Пан Герші не відповів нічого; а друг мого сотника сказав:

— Буду вельми радий.

Вони билися вдруге і втретє, до восьмого чи десятого разу; і за кожним разом той, що прошив руку, падав поранений. Обидва були порядні офіцери, обидва мали заслуги; їх авантура наробила багато галасу; в історію втрутився міністер. Одного з них залишили в Парижі, другого перевели в інше місце. Пан Герші підкорився наказові; але друг мого сотника впав у розпач. Отут і різниця між двома людьми, що обидва доброго характеру, але один мудрий, а в другого трохи не всі дома.

До цього місця історія пана Герші і друга мого сотника однакова: без жодної різниці. Отут власне й причина, чому я називав їх обох разом, чи розумієте, мій пане? З цього місця я їх розділю і оповідатиму вже виключно про друга мого сотника, бо решта стосуватиметься тільки до нього. Ах, пане, щойно тут ви побачите, як мало ми маємо впливу на наше призначення і скільки дивних речей записано на великому сувої!

Друг мого сотника, тобто той, що прицвяхував ножем руку, попросився на відпустку, щоб побувати у своїх краях; і одержав її. Його шлях лежав через Париж. Він

їхав поштовою каретою. О третій годині ранку карета проїжджала повз оперу, саме тоді, коли там закінчився баль. Три чи чотири молоді вітрогони в масках сіли до карети, щоб разом з подорожніми доїхати до місця сніданку. Доїхали до призначеного місця на світанку, почали придивлятися один до одного, і хто ж мав бути більше здивований, як не прицвяхований, що впізнав того, хто прицвяхував йому руку! Цей другий подав йому руку, кинувся в обійми і почав висловлювати захоплення з такої щасливої зустрічі. У тут ж мить зайшли вони поза якусь клуню і, один у сурдуті, а другий у масці, вхопилися за шпаги. Тому, що прицвяхував другому руку, тобто другові мого сотника, випало розпластатися ще раз на землі, а його противник, пославши йому когось на допомогу, сів за стіл разом з своїми приятелями й рештою подорожніх та й заходився пити й їсти собі на здоров'я. Саме одні приготувалися рушати далі в путь, а інші повернутися до столиці на поштових конях і все ще в масках, як увійшла господиня і поклала край Жаковій розповіді.

Отак вона знову прийшла, і я попереджаю тебе, читачу, що не в моїй силі одіслати її геть.

— Чому ж?

Тому що вона з'явилася з двома пляшками шампанського, по одній у кожній руці, і тому, що так записано там, угорі, що кожен промовець, який починає з такого вступу, може бути цілком певний, що Жак його слухатиме.

Вона увійшла, поставила обидві пляшки на стіл і сказала:

— Ходіть, пане Жаку, будемо миритися...

Господиня була вже не в першій молодості; це була росла, дебела жінка, метка, з приємними рисами обличчя, усюди з достатком, з трохи великим ротом, але гарними зубами, повними щоками, опуклими під чотирикутним чолом очима, з дуже гарною шкірою, з одвертим виразом обличчя, живим і веселим; її руки були дещо товсті, зате надзвичайно гарні пальці, наче зроблені на те, щоб моделювати чи малювати. Жак ухопив її за поперек і міцно обняв; його гнів на гарну жінку чи вино ніколи не тривав довго. Так було записано там, угорі, про нього, про тебе, читачу, про мене і про багатьох інших.

— Мій пане, — звернулася вона до Жакового пана, — хочете, щоб ми випили все самі? Вважайте, навіть якби вам довелося ще їхати усіх сто льє, на всій дорозі вам не трапиться такого доброго вина.

Кажучи так, вона стиснула одну пляшку коліними й відкоркувала її і так зручно затиснула отвір пляшки великим пальцем, що не змарнувалася жодна крапля вина.

— Нуте ж бо, — мовила вона до Жака, — мерщій, мерщій вашу склянку.

Жак наблизив свою склянку, а господиня, відхиливши свій палець трошки вбік, дещо відкрила отвір пляшки, і в одну мить Жакове обличчя було вкрите піною. Жак був приготований на цю витівку, і коли господиня вибухнула сміхом, засміялися й вони з паном. Кілька склянок випорожнили одну по одній, щоб погамувати пляшку від дальших вибриків, потім господиня запевнила:

— Дякувати Богові, всі уклалися спати, ніхто мені більше не перешкоджатиме, і я

можу продовжити свою розповідь.

Жак, що дивився на неї очима, природна жвавість яких ще підвищилася під впливом шампанського, сказав, звертаючися чи то до неї, чи до свого пана:

— Наша господиня була гарна, як янгол; правда ж, мій пане?

Пан: Була! до дідька, Жаку, вона така ще й тепер!

Жак: Правда ваша, пане; казавши так, я порівнював її не з якоюсь іншою жінкою, а з нею самою, коли вона була ще молода.

Господиня: Тепер уже не та я стала; варто було б вам побачити мене тоді, коли мій стан можна було схопити пальцями двох рук! Бувало подорожні робили гак на чотири льє, щоб тут заночувати. Але лишімо розумні й дурні голови, які я колись крутила, і повернімося до мадам де Ляпоммре.

Жак: А чи не випити нам ще перед тим за дурні голови, які ви крутили, і за моє здоров'я?

Господиня: Дуже радо; були серед них варті уваги й згадки, не рахуючи вже вашої. Щоб ви знали: цілих десять років я була джерелом допомоги військовим, без жодної шкоди для мого добра й честі. Багато з них мало б клопіт у походах без моєї допомоги. Усі вони були порядні люди, і я не можу нарікати на жодного з них, як і вони на мене. Ніколи я не вимагала від них поквитування на письмі; часом доводилося мені чекати, але по двох, трьох чи чотирьох роках мої гроші завжди верталися...

Далі господиня почала називати імена офіцерів, які вшанували її, скориставшись її гаманцем: і пан такий то, полковник енського полку, і пан такий то, сотник енського полку. На цьому місці зірвався Жак з криком:

— Мій сотник, бідний мій сотник! Ви його знали?

Господиня: Ще б ні! Рослий, добре збудований мужчина, сухуватий, але шляхетного й суворого вигляду, доброї постави; на правій скроні дві червоні цяточки. То ви, кажете, були в службі?

Жак: Ще б пак!

Господиня: Тим миліші ви мені; певно ж, мусіли ви зберегти в собі кращі якості вашого тодішнього стану. Випиймо за здоров'я вашого сотника.

Жак: Якщо він ще живий.

Господиня: Живий чи мертвий, яка в тому різниця? Хіба не на те вояк живе на світі, щоб його вбили? І чи не обурювало б його докраю, якби по десятиох облогах і п'ятьох чи шістьох битвах довелося йому помирати серед цивільних бестій у чорних сурдутах?.. Але випиймо ще раз і повернімося до нашої історії.

Пан: Слово честі, правду кажете, господине.

Господиня: Я дуже рада, що й ви тієї самої думки.

Пан: Бо чудове маєте вино.

Господиня: Ах, ви про моє вино! А так, тут ваша правда. Чи пригадуєте, на чому ми зупинилися?

Пан: Так, при кінці найпідступнішого зізнання.

Господиня: Маркіз Дезарсі й мадам де Ляпоммре обнялися, захоплені одне одним, і

попрощалися. Чим більше пані мусіла стримувати себе в його присутності, тим гостріший опав їй біль по його відході. "Отже, це чиста правда, — подумала вона, — що він мене вже не любить"... Не буду вам переказувати в подробицях, до яких вигадок ми, жінки, вдаємося, коли чоловіки нас залишають, щоб ви не дуже собою пишалися. Я вам сказала, що ця жінка була горда, а ще в далеко більшій мірі мстива. Коли вляглося перше обурення, вона, в цілковитому спокої почавши обмірковувати заподіяну їй зневагу, замислила помсту, але таку жорстоку помсту, таким несвітським робом здійснену, щоб була вона на страх усім тим чоловікам, які важаться спокусити та й обдурити чесну жінку. Вона помстилася, і помстилася жорстоко; її помста пішла великим розголосом, але нікого не навчила; бо й по тому всьому нас, жінок, так само огидно спокушають й обдурюють.

Жак: Може, інших і так, але не вас!..

Господиня: На жаль, мене в числі перших! О, які ми дурні! Хай би вже й так, якби ті огидні чоловіки на замінах щось могли зискати. Та годі про це... Але з чого було їй починати? Вона ще й сама не знала; вона прикидала сьак і так, обмірковувала...

Жак: А що якби, заки вона обміркує...

Господиня: Добре кажете. Але обидві наші пляшки порожні... (*Жане! — Пані? — Дві пляшки, з тих, що там геть у кінці, за в'язками дров. — Розумію*). Обмірковувала вона собі сьак і так, і ось що їй спало на думку. Мадам де Ляпоммре знала одну жінку з провінції, яка мала процес у Парижі і мусіла приїхати туди разом з своєю дочкою, молодою, вродливою, добре вихованою дівчиною. Знала й про те, що ця жінка, програвши процес і лишившись без нічого, зійшла до утримування кишля розпусти. Сходилися в неї, грали, вечеряли, і за звичаєм один чи два відвідувачі лишалися, щоб перебути з господинею чи дочкою ніч, на вибір. Вона послала одного з своєї служби розшукати цих істот. Так розшукали їх і запросили до мадам де Ляпоммре. Ці жінки, що прибрали собі прізвище мадам і мадмуазель Енон, не змушували себе довго чекати; другого ж дня мати подалася до мадам де Ляпоммре. По перших привітаннях мадам де Ляпоммре запитала в Енон, що та робила й що робить від того часу, як програла процес.

— Щоб сказати щиру правду, — відповіла Енон, — я живу при небезпечному, гидкому і мало прибутковому ділі, яким сама гиду, але нужда всього навчить. Я вже майже вирішила віддати свою дочку до опери, але в неї слабенький голос, хібащо в хаті співати, а танцюристкі з неї ніколи доброї не було. Під час і після процесу я водила її між судовими урядовцями, великим панством, між прелатами й фінансистами, які брали її на деякий час, а потім лишали. Не тому, щоб вона не була гарна, як янгол, чи їй бракувало смаку й тонкощів; але їй бракує нахилу до розпусти, таланту збуджувати пристрасть пересичених панів. Але що нам найбільше пошкодило, так це те, що вона залюбилася в одного молодого абата на доброму становищі, але безвірника безбожного, розпусника, лицеміра й антифілософічну людину. Не буду називати його вам на ймення, скажу лише, що він найостанніший з тих, хто, щоб стати єпископом, обирає ту дорогу, яка найпевніша й одночасно вимагає найменше таланту. Не знаю, що

там доводилося слухати моїй дочці, якій він щоранку приходив читати в чернетках свої рапсодії, приготовані на читання при обіді чи вечері. Хто зна, вийде з нього єпископ чи ні. На щастя, вони посварилися. Моя дочка якось запитала його, чи він знає тих людей, проти яких пише; він відповів, що — ні; а чи має він інші погляди, ніж ті, які сам висміює; він відповів також, що — ні. Тоді моя дочка розхвилювалася з обурення і сказала йому, що він грає злу й фальшиву роль, гіршу якої не можна й придумати.

Мадам де Ляпоммре запитала її, чи багато людей знають їх.

— На жаль, навіть дуже багато.

— Як я бачу, ви не маєте великої втіхи з вашого діла?

— Жодної, і моя дочка запевняє мене щодня, що най-нещасніша в світі доля була б любіша їй, ніж теперішня. Її опадає таке пригноблення, що врешті відгонить від неї всіх...

— І якби мені впало на думку обом вам, одній і другій, влаштувати розкішне життя, ви, певно, були б не від того?

— Цілком певно.

— Ішлося б лише про те, чи могли б ви мені обіцяти, що будете найсуворіше дотримуватися порад, які я вам даватиму.

— У цьому можете бути певні, незалежно від того, які будуть ваші вимоги.

— І будете до моїх послуг на кожну мою вимогу?

— Ми вже готові виконувати всі ваші накази.

— Мені вистачає вашого запевнення; повертайтеся додому, і вам не доведеться довго чекати моїх наказів. Тим часом позбудьтеся своїх меблів, продайте все, не лишаючи собі навіть одежі, у якій вас легко впізнають, бо саме це не входить у мої пляни.

Жак, що слухав з дедалі більшим зацікавленням, озвався до господині:

— А що, якби ми випили за здоров'я мадам де Ляпоммре?

Господиня: Охоче.

Жак: І за пані Енон також.

Господиня: Гарзд.

Жак: Певне, не відмовитеся випити й за здоров'я мадмуазель Енон, що має гарний камерний голос, мало хисту до танцю і ходить така зажурена, що це змушує її до прикрої конечности на кожен вечір мати іншого коханця.

Господиня: Не смійтеся, це найстрашніша річ у світі. Якби ви знали, яка мука, не любивши...

Жак: За мадмуазель Енон, з уваги на її муку.

Господиня: Дай Боже.

Жак: Пані господине, чи ви любите свого чоловіка?

Господиня: Не дуже.

Жак: Дуже вас шкода, бо, здається мені, він при доброму здоров'ї.

Господиня: Не все те золото, що блищить.

Жак: За добре здоров'я нашого господаря.

Господиня: Пийте собі самі.

Пан: Гей, Жаку, мій друже Жаку, ти дуже захоплюєшся.

Господиня: Не турбуйтеся, пане, вино добре, і завтра на ранок не буде й знаку від нього.

Жак: Тому що завтра від нього не буде й знаку і тому що цього вечора я не кладу багато на мій розум, дозвольте, мій пане й красна господине, випити ще раз за здоров'я, яке лежить мені близько до серця, за здоров'я абата мадмуазель Енон.

Господиня: Соромтеся, пане Жаку; такий лицемір, вискочень, невіглас, наклепник, нетолерантна людина; бо, мені здається, тільки так і слід називати тих, хто готовий скрутити голову кожному, хто думає інакше, ніж вони.

Пан: Бо ви ще не знаєте, пані господине, що сам Жак теж своєрідний філософ і що він безмежно цінує тих малих нікчем, які знеславляють самі себе й ту справу, яку вони погано боронять. Він каже, що його сотник називав таких протиотрутою на Гюе, Ніколів, Боссюе.* Як він це розумів, він і сам не знав, як і ми з вами... Ваш чоловік спить?

Господиня: Давно вже.

Пан: І він дозволяє вам отакі розмови?

Господиня: У нашому ділі чоловіки призвичаєні... Мадам де Ляпоммре сіла собі в коляску, поїхала на передмістя, найвіддаленіше від дільниці, в якій жили Енон, винайняла в порядному домі невелике помешкання, поблизу парафіяльної церкви, звеліла його, як тільки можна було, найпростіше умеблювати, запросила Енон та її дочку на обід і оселила їх у тому помешканні; і вже того дня чи кілька днів пізніше виклала їм правила поведінки, яких вони якнайпильніше мали триматися.

Жак: Пані господине, ми забули випити за здоров'я мадам де Ляпоммре і маркіза Дезарсі; ах, як це нечесно з нашого боку!

Господиня: Пийте, пийте, пане Жаку, в льоху є подостатком... Ось, наскільки я можу пригадати, приписані нею правила поведінки:

"Не виходьте ніколи у місця прилюдних прогулянок, бо маєте жити так, щоб про вас ніхто нічого не знав.

"Не запрошуйте нікого, навіть ваших сусідів і сусідок, щоб було враження, що ви живете в цілковитій самотності.

"Від наступного ж дня маєте так одягатися, щоб усі з вигляду вважали вас людьми побожними.

"У себе в хаті вільно вам тримати тільки божественні книжки, так щоб не було жодних предметів навколо вас, які могли б вас зрадити.

"З непослабною увагою мусите пильнувати богослужень у парафіяльній церкві, як кожного свята, так і в будень.

"Зумійте домогтися того, щоб вам відкритий був вступ до одного чи другого монастиря. Побрехеньки, що їх ширитимуть про вас ці відлюдниці, не будуть зайві для нас.

"Установіть тісне знайомство з кюре й духовниками парафіяльної церкви, бо мені

потрібні будуть їхні свідчення про вас.

"Але в себе, звичайно, нікого з них не приймайте.

"Ходіть на сповідь і приступайте до причастя щонайменше два рази на місяць.

"Поверніться до свого справжнього прізвища, бо воно не заплямоване, а може статися так, що хтось зажадає інформації про вас з вашої провінції.

"Час від часу можете давати невеличку милостиню, але самі не приймайте нічого, незалежно від того, під яким претекстом вам пропонуватимуть. Робіть так, щоб вас не вважали ні бідними, ні багатими.

"Прядіть, шийте, плетіть чи вишивайте і віддавайте ваші вироби на продаж сестрам-жалібницям.

"Живіть якнайскромніше; дві скромні порції з харчівні і поза тим більше нічого.

"Ваша дочка хай ніколи не виходить з хати сама без вас, а ви без неї. Не оминайте жодної нагоди дати повчальний приклад малим коштом.

"А головне, повторюю вам ще раз, не запрошуйте до себе ні священиків, ні ченців, ні черниць.

"Ідіть по вулиці з опущеними очима, а в церкві маєте бачити тільки Бога.

"Я розумію, що таке життя дуже важке, але воно не триватиме довго, і я обіцяю вам за нього найпишнішу винагороду. Подумайте добре й порадьтеся: якщо такий примус здаватиметься вам понад ваші сили, признайтеся мені одверто; і я не ображусь й не візьму вам це за зле. Забула ще вам сказати, що було б добре, якби ви засвоїли побожні словеса і добре орієнтувалися в Старому й Новому завіті, щоб вас вважали за ніби здавна побожних. Будьте янсеністками чи моліністками, як вам до вподоби; але найліпше було б вам зробити так, як подобається вашому кюре. Не оминайте нагоди з будь-якого приводу, при найменшій okazji визвіритися проти філософів; кричіть, що Вольтер — антихрист, вивчіть напам'ять твір вашого молодого абата і при нагоді, як треба буде, навіть продавайте його..."

Мадам де Ляпоммре додала: "Я не зможу відвідувати вас у вашому домі, бо недостойна буду зустрічі з такими святими жінками; але не турбуйтеся цим: іноді ви зможете приходити до мене потайки, і тут утрюх, без свідків, ми зможемо надолужити прикрощі вашого суворого режиму. Проте, удаючи з себе побожних, не захоплюйтеся, щоб, чого доброго, справді такими не стати. Щодо видатків на ваше скромне господарство, це вже моя справа. Коли б мій проект мав успіх, ви не потребували б більше моєї допомоги; а якби він і не мав успіху без вашої вини, я достатньо багата, щоб забезпечити вам пристойне життя, ліпше, ніж той стан, якого ви зреклися заради мене. Але передусім підпорядкування, абсолютне й необмежене підпорядкування моїй волі, бо без цього я не можу ручитися за сучасне й не можу нічого обіцяти на майбутнє".

Пан (постукуючи пальцем по своїй табатурці й витягаючи годинник, щоб побачити, котра година): Оце так клята жінка! Борони мене Боже, зустріти подібну.

Господиня: Чекайте, чекайте, ви її ще не знаєте.

Жак: А якби чекаючи, моя люба, чарівна господине, промовити слово до пляшки?

Господиня: Пане Жаку, моє шампанське так діє на ваші очі, що я здаюся вам красунею.

Пан: Мене вже давно мучить бажання щось вас запитати; правда, може, воно й не влад, але я не можу себе стримати.

Господиня: Я вас слухаю.

Пан: Я переконаний, що ви народилися не в заїзді...

Господиня: Це правда.

Пан: Що надзвичайні обставини привели вас сюди з якогось шляхетнішого стану.

Господиня: Ви вгадали.

Пан: А що якби на якийсь час лишити на боці історію мадам де Ляпоммре...

Господиня: Це не можливе. Я охоче розповідаю пригоди інших, але не свої. Можу лише сказати вам, що я виховувалася у Сен-Сір,* де могла читати не тільки Євангелію, а й багато романів. Від королівського абатства до заїзду, який я тепер тримаю, — велика віддаль.

Пан: Цього досить; вважайте, що моїх питань не було.

Господиня: Тим часом, як наші дві преподобниці робили богоугодне діло і чутка про їх побожність і святе життя ширилася навколо, мадам де Ляпоммре у стосунках з маркізом про людське око виявляла пошану, дружбу і найглибше довір'я. Завжди бажаний гість, на якого вона ніколи не нарікала і навіть не висловлювала невдоволення і при тривалій його відсутності, він оповідав їй свої дрібні любовні пригоди, а вона удавала, що широко ними цікавиться. У випадках, коли він наражався на труднощі, вона радо служила йому порадами; а іноді побіжно закидала й про одруження, але висловлювалася з таким байдужим виглядом, що ніхто й подумати не міг, щоб мова йшла про неї саму. А коли, було, маркіз скаже якесь ніжне чи галлянтне слово, як то звичайно буває в розмові з так близько зноюю жінкою, вона або усміхнеться собі, або зробить вигляд, ніби й зовсім того не помітила. Дивлячись на неї, можна було думати, що серце її спокійне; і вона запевняла, що сама ніколи б не повірила, що їй для щастя в житті вистачає такого друга, як він; та й до того ж вона, мовляв, уже не в першій молодості, так що й пристрасті в ній уже відшумували.

— Як, щоб ви зовсім не мали чого мені розповідати?

— Ні.

— А молодий граф, мій друг, що так упадав коло вас, коли ви належали мені?

— Я заборонила йому приходити і більше його не бачу.

— Дивне це мені! І пощо було його проганяти?

— Бо він мене не цікавить.

— Ах, мадам, здається, я розумію вас: ви мене ще любите.

— Можливо.

— Ви сподіваєтеся, що я повернуся.

— Чом би й ні?

— І робите так, щоб на випадок мого повернення теперішня ваша поведінка була без закиду.

— Гадаю, що так.

— І якби я мав щастя чи нещастя повернутися, ви були б такі добрі, що жодним словом не дорікали б мені за теперішні мої помилки.

— Ви либонь високо цінуєте мою делікатність і доброту мого серця.

— О, дорога моя, після того, що ви вже зробили, здається, немає такого героїзму, на який ви не були б здібні.

— Я не можу на вас гніватися за те, що ви про мене так думаєте.

— Слово честі, в цій історії з вами мені загрожує страшна небезпека; я в цьому переконаний.

Жак: І я теж.

Господиня: Проминуло щось коло трьох місяців отаких відносин між ними, як мадам де Ляпоммре вирішила, що надійшов час увести в гру заготовану нею важку зброю. Одного літнього дня, коли гарно випогодилося і вона чекала маркіза на обід, вона звеліла переказати пані Енон та її дочці, щоб вони вийшли до королівського саду. Прийшов маркіз; до столу сіли рано й пообідали в доброму настрої. По обіді мадам де Ляпоммре запропонувала маркізові зробити прогулянку, розуміється, на той випадок, якби його не чекала якась приємніша розвага. Того дня не було вистави ні в опері, ні в театрі. Сам маркіз про це й сказав, і випадково трапилося так, що сам же він, щоб винагородити себе за втрату приємного видовища корисним, запропонував оглянути королівські оранжерії. Не потребує вас переконувати, що пропозиція не була відкинена. Не гаючися, наказали запрягти коней і поїхали. Прибули до королівського саду і поринули в натовп, розглядаючи все і не бачачи нічого, як і всі інші.

...

Я забув, дорогий читачу, розповісти тобі про розташування трьох персонажів, причетних до цього оповідання: Жака, його пана й господині. Завдяки цій неувважності з мого боку ти чув їх розмову, але не бачив їх. Та ліпше пізно, ніж ніколи: пан ліворуч, у нічному ковпаку і в халаті, зручно розлігся в м'якому фотелі. Хусточку до носа він повісив на поруччя фотелю, а табатирку тримав у руці. Господиня сиділа в глибині кімнати, проти дверей, поруч стола, її склянка стояла перед нею. Жак, голомозий, сидів по праву руку від неї, спершися обома ліктями на стіл і схиливши голову між пляшками: дві інші стояли на землі побіч нього.

...

Вийшовши з оранжерій, маркіз і його подруга походжали по саду. Саме як вони прямували першою алеєю, що лежить праворуч від входу, поруч з школою дерев, мадам де Ляпоммре скрикнула від здивування і промовила:

— Ні, я не помиляюся, здається, це вони; так, це таки вони.

Відразу ж залишивши маркіза, вона попрямувала назустріч двом преподобницям. Дочка Енон була просто чарівна в її простому одязі, на якому погляд не мав за що зачепитися, зосереджуючися цілковито на постаті дівчини.

— Ах, це ви, пані?

— Так, це я.

— Як ся маєте; і що з вами сталося, що вас не видно вже цілу вічність?

— Ви знаєте наше нещастя; довелося зректися всього і жити в самотності, як належить при нашому скромному достатку; залишити світ, коли не маєш змоги відповідно показатися в ньому.

— Алеж даруйте, але покинути мене, ту, що сама цурається світу, що має досить тям, щоб бачити той світ таким нудним, який він є!

— Нещастя має ту неприємну рису, що викликає недовір'я: потерпілий завжди боїться бути тягарем для когось.

— Ви, тягар для мене! Підозрівати мене в цьому — це образа.

— Мадам, не я тому винна! Я десять разів згадувала мамі про вас, а вона все відповідала: "Ах, мадам де Ляпоммре... ніхто, моя доню, не думає про нас".

— Яка несправедливість! Присядьмо та поговорімо. Це маркіз Дезарсі; він мій друг, і його присутність нам не перешкоджатиме. Але як виросла дівчина! Як вона вигарніла з того часу, як ми не бачилися!

— У нашому становищі бодай те добре, що ми далекі від того всього, що шкодить здоров'ю: подивіться на її обличчя, дивіться на руки; усе це завдяки впорядкованості й стриманості життя: сон, праця, чисте сумління. Це не абищо...

Далі сіли собі при дружній розмові. Енон-мати говорила гарно, Енон-дочка — мало. Обидві говорили в побожному тоні, але легко й невимушено. Ще й на вечір не заходило, а наші обидві преподобниці вже підвелися. Їм сказали, що ще рано, але Енон-мати відповіла на вухо мадам де Ляпоммре, хоч і досить голосно, що їм треба йти до вечірні, і тому довше вони не можуть лишитися. Уже як вони були далеченько, мадам де Ляпоммре похопилася, що не спитала, де вони живуть, і не дала їм своєї адреси:

— Це моя помилка, — додала вона, — якої раніше я ніколи не допустилася б.

Маркіз кинувся навздогін, щоб виправити помилку. Вони взяли адресу мадам де Ляпоммре, але, хоч і як маркіз наполягав, йому не вдалося дістати їхню. Він не наважився запропонувати їм свою карету, хоч і признався мадам де Ляпоммре, що йому вельми хотілося це зробити.

Маркіз, не чекавши довго, запитав мадам де Ляпоммре, хто вони є, ці дві жінки.

— Це дві істоти, щасливіші, ніж ми. Подивіться, в якому вони доброму здоров'ї! Які веселі обличчя! Яка невинність і чистота в їх мові! Годі й думати, щоб побачити чи почути таке в нашому колі. Ми співчуваємо побожним, а побожні співчують нам; а як зважити, я схильна думати, що правда по їхньому боці.

— Але, маркізо, чи не тягне вас саму стати побожною?

— Чом би й ні.

— Вважайте, я не хотів би, щоб наш розрив, якщо його таким можна назвати, завів вас так далеко.

— І ви гадаєте, що ліпше було б, якби я відкрила двері молодому графові?

— Багато ліпше.

— Ви радили б мені так зробити?

— Без вагання.

Мадам де Ляпоммре оповіла маркізові, що знала про ім'я, провінцію, попереднє становище і процес двох преподобниць, роблячи це з тим зацікавленням і співчуттям, на яке була спроможна, потім додала:

— Ці дві жінки заслуговують виняткової пошани, а зокрема дочка. Далебі погодитися, що при такій зовнішності, як у неї, тут можна мати все, якщо хотіти цими даними скористатися; але вони воліли скромне, але чесне життя, ніж достаток, здобутий ганьбою. Те, що їм лишилося, таке незначне, що, повірте, я не знаю, як вони дають собі раду, щоб існувати. Але дівчина працює день і ніч. Жити в нужді, в нужді народившись, можуть багато людей; але впасти в убожество з достатку, помиритися з таким станом, ще й бачити в ньому щастя — це щось таке, чого я не можу зрозуміти. От що може зробити релігія. Можуть собі філософи говорити, що їм хочеться, але релігія має свої добрі якості.

— Передусім для нещасних.

— А хто на світі не є більш або менш нещасний?

— Закладаюся головою, що ви перетворитеся на побожну.

— Велике нещастя! Коли це життя таке незначне у порівнянні з вічністю на тому світі!

— Але ви й тепер уже говорите, як місіонер.

— Я говорю як жінка, переконана в правдивості своїх слів. Скажіть мені щиро, маркізе, чи всі наші багатства не виглядали б жалюгідним мотлохом, якби перед нашими очима невідступно стояли блаженство й пекельні муки того світу? Чи не виглядало б незбагненим божевіллям бажання спокусити молоду дівчину чи жінку, щиро віддану чоловікові, щоб померти в її обіймах і відразу ж бути засудженим на вічну муку?

— І проте щодня це роблять.

— Бо втратили віру й поглухли.

— Ні, так роблять тому, що наші релігійні переконання не мають великого впливу на нашу поведінку. Але клянуся, моя дорога, що ви притьмом повертаєте на шлях до сповідальниці.

— І це було б те найліпше, що я мала б зробити.

— Ідіть геть, ви божевільні. Перед вами ще двадцять років, які ви можете прожити в солодких гріхах: не змарнуйте їх; потім можете покаятися і, як захочете, впасти до ніг священика, щоб любісінько розповісти йому про все... Але наша розмова набрала занадто серйозного характеру; ваша уява зводить вас на хворобливо похмурі думки; і це наслідок нездорової самотності, на яку ви себе засудили. Послухайте моєї ради і мерщій покличте молодого графа, тоді забудете про чорта й пекло і станете знову такою чарівною, як були колись. Можливо, ви боїтеся моїх закидів на той випадок, якби ми знову зішлися; але, поперше, хтозна, чи ми колись зідемося, і ви з опаски, більш чи менш обґрунтованої, позбавляєте себе найсолодшої втіхи. А знову ж честь, що ви поклали на собі бути ліпшою від мене, справді не варта такої жертви.

— Добре все ви кажете, але це не може мене стримати... Вони говорили ще багато

всячини, якої я вже й не пам'ятаю.

Жак: Випиймо, пані господине: це відсвіжує пам'ять.

Господиня: Випиймо то й випиймо... Походивши ще сюди й туди по алеях, мадам де Ляпоммре і маркіз сіли в колясу. Мадам де Ляпоммре сказала:

— Я почуваю себе такою старою, дивлячись на неї. Коли воно прибуло до Парижу, виглядало тоді, як качанчик.

— Ви говорите про дочку тієї пані, що ми зустріли на прогулянці?

— Так. Воно як у саду, де на місце зів'ялих троянд з'являються свіжі. Ви придивилися до неї?

— О так, не оминув нагоди.

— Як вона вам?

— Вона виглядає так, наче б голову Рафаелевої мадонни приточили до постаті його ж Гаятеї; і потім — яка ніжність у голосі!

— Скромність у погляді!

— Статечність у манерах!

— Пристойність у розмові, якою жодна молода дівчина не вразила мене так, як ця. От що значить добре виховання.

— Якщо воно сполучається з добрими вродженими якостями.

Маркіз відпровадив мадам де Ляпоммре до її дому; і мадам де Ляпоммре чимдуж поспішила засвідчити нашим двом преподобницям, як вельми вона задоволена ними, їх бездоганим виконанням своїх ролей.

Жак: Як вони й далі продовжуватимуть так, як почали, то хай би пан маркіз Дезарсі був сам чортом, а не виплутається з тенет.

Пан: Хотів би я знати, що вони замислили.

Жак: Щодо мене, то я був би дуже невдоволений, бо пропав би весь інтерес слухати далі.

Господиня: З цього дня маркіз частіше засиджувався в мадам де Ляпоммре, яка помітила це, не питаючи його, яка тому причина. Вона ніколи перша не заводила мову про двох побожниць; вона чекала, щоб він сам почав; що маркіз і робив, завжди наполегливо, хоч ніби й прикриваючись погано удаваною байдужістю.

Маркіз: Зустрічали своїх приятельок?

Мадам де Ляпоммре: Ні.

Маркіз: Мусите знати, що недобре робите. Ви багата, вони в нужді; і щоб вам бодай коли-не-коли запросити їх на обід!

Мадам де Ляпоммре: Я припускала, що пан маркіз знає мене трохи краще. Раніше, любивши мене, він наділяв мене чеснотами, а сьогодні, при дружбі, бачить хиби. Я запрошувала їх десять разів, а вони не прийшли жодного разу. Їх відмова відвідувати мене має свої причини. І коли я їх відвідую, мені доводиться залишати свою колясу перед в'їздом у вулицю, бути якнайпростіше одягненою, без прикрас і діамантів. Та нічого нема й дивного в їхній обережності: вистачило б, щоб дійшла одна фальшива чутка, поширена дурними людьми, до тих кількох добродійних людей, що їм

допомагають, щоб вони позбулися цієї допомоги. Щоб робити добро, маркізе, треба бути дуже обережним.

Маркіз: Особливо побожним.

Мадам де Ляпоммре: Бо найменшого претексту вистачає, щоб вони допомогу втратили. Хай би тільки хтось дізнався, що я цікавлюся ними, відразу заговорили б: мовляв, мадам де Ляпоммре їх підтримує, вони нічого більше не потребують... І кінець милостині.

Маркіз: Милостині?

Мадам де Ляпоммре: Так, пане, милостині!

Маркіз: Вони ваші знайомі і мають жити з милостині?

Мадам де Ляпоммре: Мушу, маркізе, вам ще раз сказати, що ви мене більше не любите, і частина вашої пошани до мене зникла разом з вашою ніжністю. Хто ж вам сказав, ніби я винна в тому, що вони живуть з милостині, яку їм уділяє парафія?

Маркіз: Вибачте, мадам, тисячу разів вибачте; винен перед вами. Але скажіть, який у тому сенс, щоб відмовлятися від допомоги друга?

Мадам де Ляпоммре: Ах, маркізе, ми, діти великого світу, дуже далекі від того, щоб зрозуміти вразливу упередженість цих сором'язливих душ. Вони вважають непристойністю приймати допомогу від будь-якої приватної особи.

Маркіз: Алеж це позбавляє нас найліпшої можливості зрівноважити нашу безглузду марнотратність.

Мадам де Ляпоммре: Зовсім ні. Я припускаю, що пан маркіз Дезарсі, наприклад, дуже схвилюваний співчуттям до них; що ж йому заважає зробити так, щоб його допомога дійшла до них через достойніші руки?

Маркіз: Але менш певні.

Мадам де Ляпоммре: Можливо.

Маркіз: Скажіть, будь ласка, якби я послав їм яких двадцять люїдорів, гадаєте, що вони не прийняли б?

Мадам де Ляпоммре: Я цілком певна того; і цю відмову ви взяли б за зле матері, яка має таку чарівну дитину?

Маркіз: Признаюся вам, що я вельми хотів би їх відвідати.

Мадам де Ляпоммре: Охоче вам вірю. Маркізе, маркізе, будьте обережні! Ваше співчуття щось дуже раптове й підозріле.

Маркіз: Хай буде й так. Але як ви гадаєте, чи вони прийняли б мене?

Мадам де Ляпоммре: Напевно, ні! З вашою пишною колясою, при вашому одязі й слугах — і до такої чарівної дівчини! Тільки цього їй бракувало, щоб дати привід сусідам і сусідкам позлословити та їй погубити бідних жінок.

Маркіз: Ви засмутили мене, бо, щиро кажу, це не входило в мої наміри. Виходить, доведеться відмовитися від допомоги й відвідин?

Мадам де Ляпоммре: Я так думаю.

Маркіз: А якби я міг передати їм допомогу через ваші руки?

Мадам де Ляпоммре: Я не переконана, що ця допомога була б достатньо чиста,

щоб мені личило за неї братися.

Маркіз: Це жорстоко.

Мадам де Ляпоммре: Так, жорстоко; добре кажете.

Маркіз: Яке підозріння! Ви жартуєте, маркізо. Ідеться про дівчину, яку я бачив єдиний раз...

Мадам де Ляпоммре: Але з числа тих небагатьох, яких, раз побачивши, не можна забути.

Маркіз: Правда, що такі обличчя не забуваються.

Мадам де Ляпоммре: Маркізе, вважайте, наживете клопоту на свою голову, і я воліла б попередити вас перед небезпекою, ніж потім потішати. Не плутайте цю дівчину з тими, яких ви знаєте: вона не подібна до них. Коло такої, як ця, не можна впадати, таку не можна спокусити, до неї не можна й наблизитися, бо вона не слухатиме вас, з нею ні до чого не дійдете.

По цій розмові маркіз раптом пригадав, що він має пильну справу, швидко підвівся і заклопотано вийшов.

Протягом тривалого часу маркіз не пропускав майже ні одного дня, щоб не відвідати мадам де Ляпоммре. Але, приходивши, він сідав і мовчав. Говорила ж сама мадам де Ляпоммре, а маркіз по якій чверті години підводився й ішов геть.

Потім у його відвідинах зайшла майже ціломісячна павза, по якій він з'явився знову, але був похмурий, зажурений, схудлий. Побачивши його, маркіза скрикнула:

— Що з вами сталося? Звідки ви? Чи не перебули весь цей час у домі втіхи?

Маркіз: Слово честі, це майже правда. З розпуки я кинувся у найстрашнішу розпусту.

Мадам де Ляпоммре: Чому з розпуки?

Маркіз: Так, з розпуки...

По цьому слові він почав ходити уздовж і впоперек по хаті, не мовлячи й слова; підходив до вікна, дивився на небо, зупинявся перед мадам де Ляпоммре, потім підходив до дверей, кликав своїх слуг, яким не мав чого сказати, і відсилав їх; відходив і повертався, зупинявся перед мадам де Ляпоммре, яка працювала, ніби його й не помічаючи; хотів щось говорити, але не насмілювався. Нарешті, мадам де Ляпоммре, ніби співчуваючи йому, запитала:

— Що з вами? Цілий місяць вас не було зовсім, тепер ви повернулися з обличчям мерця і блукаєте, як грішна душа, що не знаходить собі місця.

Маркіз: Далі я вже не можу витримати і мушу сказати вам усе. Дочка вашої подруги справила на мене велике враження. Я робив усе, дослівно таки все, щоб її забути; і чим більше я намагався це робити, тим невідступніше її образ переслідує мене. Я зачарований цією янгольською істотою. Від вас я чекаю дуже важливої послуги.

Мадам де Ляпоммре: Якої?

Маркіз: Я конечно хочу її бачити, і тільки ви можете мені в цьому допомогти. Я послав своїх людей пильнувати за жінками. А вони тільки й знають один шлях: з дому

до церкви, а з церкви додому. Десять разів я переходив їм дорогу, але вони мене навіть не помічали; я стояв у них під дверима — усе даремно. Спочатку вони змусили мене поводитися, як розпусну мавпу, потім — зробили побожним, як янгол. Протягом двох тижнів я не пропустив жодного богослуження. О, дорога моя. яке в неї обличчя! Яка вона гарна!..

Мадам де Ляпоммре усе це знала.

— Це означає, — відповіла вона маркізові, — що після того, як ви, випробувавши всі засоби, щоб вилікуватися, не оминули нічого, щоб остаточно збожеволіти, і це останнє вам цілком удалося?

Маркіз: Удалося, і то так, що я не міг би навіть сказати вам, до якого ступеня. Чи ж ви не матимете стільки співчуття до мене, щоб я був зобов'язаний вам щастям побачити її ще раз?

Мадам де Ляпоммре: Це діло дуже трудне, але я готова була б вам допомогти при одній умові: щоб ви дали цим бідним людям спокій і перестали їх мучити. Не можу утаїти від вас, що вони написали мені про ваші переслідування, написали з почуттям гіркоти. Ось їх лист...

Лист, який вона дала читати маркізові, вони уклали всі втрьох разом: виглядало так, наче б дочка Енон написала його на наказ своєї матері; і в ньому вміло було вплетено стільки цнотливості, делікатності, зворушливої елегантності й смаку, щоб остаточно закрутити маркізові голову. Так що він кожне слово супроводив вигуками і не пропустив жодного речення, не перечитавши його ще раз. Він плакав з радості, кажучи мадам де Ляпоммре:

— Погодьтеся, мадам, що ліпше не можна написати.

Мадам де Ляпоммре: Охоче погоджуся.

Маркіз: І що кожен цей рядок переповнює почуттям захоплення й пошани до жінок такого шляхетного характеру.

Мадам де Ляпоммре: Так воно й мусить бути.

Маркіз: Обіцяю, що я дотримаю слова, але благаю вас — дотримайте й ви свого.

Мадам де Ляпоммре: Справді, маркізе, здається, я така сама божевільна, як і ви. Треба припускати, що ви зберегли свою страшну владу надо мною, і мені аж страшно усвідомлювати це.

Маркіз: Коли я побачу її?

Мадам де Ляпоммре: Покищо не можу вам нічого сказати. Насамперед треба подумати, як улаштувати справу й усунути будь-які підозріння. Ваші наміри не таємниця для них. Можете собі уявити, як виглядатиме моя співучасть у їхніх очах, якщо вони уявлять собі, що я у змові з вами... Але скажіть по щирості, маркізе, чому я маю брати на себе такий клопіт? Яке мені діло до того, любите ви чи не любите, чи витіваєте дурниці? Виплутуйтеся самі з своїх інтриг. Та й роля, якої ви від мене вимагаєте, досить відповідальна.

Маркіз: Дорога моя, якщо ви залишите мене, я загину! Не буду говорити про себе, щоб не ображати вас, але закликаю вас добром цих милих і гідних істот, долю яких ви

берете так близько до серця: ви мене знаєте, тож заощадьте їм усі божевілля, яких я здібний накоїти. Я піду до них, так, так, я піду до них, попереджаю вас, виламаю їм двері, увійду до них супроти їхнього бажання, увійду й сяду. Я не знаю, що скажу, що робитиму, бож ви знаєте, чого я можу наробити у стані такого збудження!

...

— Ви певно зауважили, панове, — сказала господиня, — що від початку цієї авантури аж до цієї миті маркіз Дезарсі не вимовив жодного слова такого, щоб воно не було спрямоване, як удар ножа в серце мадам де Ляпоммре. Вона задихалася від гніву й обурення і так відповіла маркізові, тремтячи й затинаючись:

— Правда ваша. Ах, якби ви мене любили так, як її, можливо, що... Але лишімо це... Якщо я й зроблю це, то не заради вас, але тішу себе надією, що ви, пане маркізе, дасте мені час.

Маркіз: Якнайкоротший, якмога коротший.

Жак: Ах, пані господине, яка шалена жінка, пекло не гірше від неї! Я тремчу і мушу випити ще раз, щоб заспокоїтися... Хочете, щоб я випив сам?

Господиня: Щодо мене, то мені не страшно... Мадам де Ляпоммре думала собі: "Я страждаю, але страждаю не сама. Жорстокий чоловіче! Я не знаю, як довго триватимуть мої муки, але твої триватимуть вічно..." Вона змусила маркіза майже цілий місяць чекати зустрічі, яку йому пообіцяла, тобто дала час вимучитися і ще більше сп'яніти від любови, і під претекстом улегшити таке довготривале чекання дозволила йому розмовляти з нею про свою пристрасть.

Пан: І ще більше розпалити її.

Жак: Яка жінка! Чорт не жінка! Пані господине, мій страх подвоюється.

Господиня: Маркіз приходив щодня розмовляти з мадам де Ляпоммре, яка підступними речами розпалювала його пристрасть, його загибель до краю доводячи. Він розпитував про ті сторони, звідки ці жінки, про їх рід, виховання, про катастрофу, що їх спіткала; він повертався до цієї теми без кінця і, повний зворушення, домагався ще й ще додаткових подробиць. Маркіза звертала йому увагу на зростання його почуттів і, ніби лякаючи його тим, при звичаювала до думки, чим це може кінчитися.

— Маркізе, — говорила вона, — стережіться, бо зайдете задалеко. Може прийти час, коли моє дружнє ставлення до вас, яким ви так без кінця надуживаєте, не зможе бути виправданням для мене ні у ваших, ні в моїх очах. Звичайно, трапляється щодня можливість не знати якого божевільного вчинку; але я дуже боюся, маркізе, що якби вам і вдалося здобути цю дівчину, то не на таких умовах, які досі були вам до смаку.

Коли мадам де Ляпоммре упевнилася, що маркіз добре підготований для успішного здійснення її плянів, вона домовилася з обома жінками, що вони прийдуть до неї на обід; а маркізові сказала, щоб він на той саме час з'явився в одязі, ніби з дороги, щоб його поява мала вигляд чистого випадку. Так і зробили.

Саме подавали другу страву, як завідомлено, що прибув маркіз. Маркіз, мадам де Ляпоммре й обидві Енон зробили вигляд, ніби вони вкрай розгублені.

— Мадам, — мовив маркіз, — я повернувся з свого маєтку; було б пізно їхати просто

додому, де мене чекають щойно на вечір, і я подумав собі, що ви не відмовите мені обіду...

І, говорячи так, він узяв стілець і сів до столу. Йому приготували накриття так, що він опинився поруч з матір'ю і навпроти дочки. Він моргнув оком мадам де Ляпоммре на знак подяки за те, що вона так делікатно його примістила. По першій хвилині ніяковости обидві наші побожниці заспокоїлися. Почалася розмова, стало навіть весело. Маркіз був дуже уважний до матері і дуже стриманий та ввічливий до дочки. Усі три жінки потайки дуже потішалися з того, як маркіз пильнував, щоб не сказати недоречного слова чи не зробити чогось такого, що викликало б їхнє невдоволення. У них вистачило жорстокости, щоб змусити його поспіль три години вести побожні розмови, по чому мадам де Ляпоммре сказала:

— Ваші речі якнайкраще свідчать про ваших батьків, бо перша наука, одержана в дитинстві, ніколи не забувається. Ви виявляєте таке досконале проникнення в таємниці Божої ласки, наче б усе життя прожили в монастирі Франціска Сальського. Чи не були ви квітистом?*

— Цього вже не пригадую.

Зайве було б говорити, що наші побожниці намагалися, скільки могли, виявити в розмові свій розум, чар і спокусливу грацію. Побіжно мова зайшла і в ділянку пристрастей, і мадмуазель Дюкенуа (таке було її справжнє прізвище) висловила думку, що з усіх пристрастей небезпечна лише одна. Маркіз був тієї самої думки. Між шостою і сьомою годиною обидві жінки зібралися додому, і жодними силами не можна було затримати їх довше. Мадам де Ляпоммре була згодна з мадам Дюкенуа, що обов'язок треба ставити над усе, якщо не хочеш, щоб тебе щодня мучила совість. Так вони й пішли, на превеликий жаль маркіза, який лишився з мадам де Ляпоммре.

Мадам де Ляпоммре: Скажіть, маркізе, чи не дурна я? Знайдіть у Парижі іншу жінку, що так само зробила б, як я?

Маркіз (ставши перед нею на коліна): Визнаю, що нема в світі рівної вам. Добротою своєю ви засоромили мене: бо справді немає другої такої подруги на всій землі.

Мадам де Ляпоммре: Але чи ви певні, що й завжди моє сьогоднішнє діло цінуватимете так, як тепер?

Маркіз: Я був би невдячною твариною, якби будь-коли подумав інакше.

Мадам де Ляпоммре: Тепер перейдім до іншого. Як ваше серце?

Маркіз: Чи мушу бути щирим до кінця? Або я здобуду цю дівчину, або загину.

Мадам де Ляпоммре: Немає сумніву, що ви її здобудете, треба тільки знати — як.

Маркіз: Побачимо.

Мадам де Ляпоммре: Маркізе, маркізе, я знаю вас, знаю й тих жінок: я бачу, чим це кінчиться.

Щось із два місяці маркіз не появлявся в мадам де Ляпоммре. І ось що він робив протягом цього часу. Він познайомився з духавником матері й дочки. Це був друг молодого абата, про якого я вам оповідала. Цей священник, лукаво виставивши на показ

усі труднощі, якими він мав би перегородити дорогу до здійснення нечесної інтриги, продав так дорого, як міг, своє святе духовницьке діло і погодився на все, що вимагав від нього маркіз.

Перше підступне діло, яке зробив цей Божий чоловік, було в тому, щоб позбавити обох жінок прихильності настоятеля церкви і переконати його, що їм протегує мадам де Ляпоммре і вони вже не потребують допомоги від церкви, яку ліпше віддати тим, що далеко бідніші від них. Мета його була така, щоб притиснути їх на більшу податливість.

Далі, при сповіді він намагався посіяти незгоду між матір'ю й дочкою. Чувши, для прикладу, нарікання матері на дочку, він перебільшував вади останньої, щоб посилити невдоволення матері. Коли ж дочка нарікала на матір, він натякав їй, що влада батька й матері над дітьми має свої межі, і коли материні надокучання досягли б певної межі, можливо, що навіть можна було б звільнитися від її тиранічної влади. Замість покути, він велів знову прийти на сповідь.

Іншим разом він повів мову про її вроду, але обережно й дуже вправно. Мовляв, це найнебезпечніший подарунок, яким Бог може обдарувати жінку; далі про враження, яке вона справила на одного поважного чоловіка, імени якого він не називатиме, але їй самій не важко вгадати, про кого мова. Потім перейшов до теми про безмежне милосердя Боже і його вибачливість до людських слабостей, які в певних обставинах уводять у гріхи; до слабостей натури людської, від яких кожен знаходить рятунок у покайні; говорив про непогамованість і загальну поширеність певних нахилів, від яких не вільні навіть найсвятіші люди. Потім він запитав, чи не тривожать її певні бажання, чи не виявляється її темперамент у своєрідних снах, чи не хвилює її присутність чоловіків. Нарешті, він зійшов на питання, чи мусить жінка піддатися, чи, навпаки, протистояти чоловікові, опанованому пристрастю, і довести до того, щоб він помер, приречений на вічні муки, хоч і за нього Ісус Христос пролив свою кров, — питання, яке він лишив без виразної відповіді. На закінчення він глибоко зідхнув, звівши очі до неба, і почав молитву за спокій смятених душ... Дівчина вислухувала його, а її мати й мадам де Ляпоммре, яким вона докладно переказувала слова духовника, підказували їй, що вона має казати далі духовникові, щоб підбадьорити його на сміливіші намовляння.

Жак: Ваша мадам де Ляпоммре лиха жінка.

Пан: Добре тобі говорити, Жаку. Але звідки походить її лиха вдача? Від маркіза Дезарсі. Якби він лишився таким, як присягався, яким і мусів бути, чи ти знайшов би якісь вади у вдачі мадам де Ляпоммре? Як вирушимо в дорогу, можеш обвинувачувати її, а я беруся захищати. Щодо священика, того мерзотника й спокусника, то його боронити не буду; кажи, що хочеш.

Жак: Це така погана людина, що, мені так здається, вислухавши цю історію, я перестану ходити до сповіді. А ви, пані господине?

Господиня: А я буду ходити до свого старого панотця; він не цікавиться зайвим і слухає лише те, що йому кажуть.

Жак: А що, якби ми випили на здоров'я вашого панотця?

Господиня: За цим разом я згодна з вами. Бо він добра людина; по неділях і святах дозволяє хлопцям і дівчатам танцювати, а жінкам і чоловікам не забороняє приходити до мене випити по чарці, при умові, щоб не впивалися. За мого панотця!

Жак: За вашого панотця!

Господиня: Наші жінки не сумнівалися, що Божий чоловік рано чи пізно не завагається передати своїй покаянниці любовного листа. Так воно й сталося. Але як обережно він це зробив! Мовляв, він не знає від кого він, хоч не сумнівається, що від доброї й добродійної людини, яка дізналася про їх убожество і пропонує їм свою допомогу. Він, мовляв, передавав такі листи досить часто. "Зрештою, ви чесна дівчина, ваша мати мудра жінка, і я вимагаю, щоб ви відкрили лист лише в її присутності". Мадмуазель Дюкенуа прийняла лист і передала своїй матері, яка відразу ж переслала його далі до мадам де Ляпоммре. Ця остання, мавши той папір у руках, закликала до себе духовника, закидала його обвинуваченнями, яких він заслуговував, і пригрозила, що закладе на нього позов перед ієрархією, якщо подібне станеться ще раз.

У цьому листі маркіз розпливався у вихваланнях самого себе, а також мадмуазель Дюкенуа; красномовно оповідав, як жагуче закохався в неї, і пропонував золоті гори, навіть викрадення.

Прочитавши лекцію духовникові, мадам де Ляпоммре запросила до себе маркіза і витлумачила йому, що його поведінка не гідна шляхетної людини і вона не може потурати йому без кінця. Вона показала йому лист і попередила, що, не зважаючи на щире дружбу, яка їх єднає, вона змушена буде або передати листа органам закону, або повернути мадам Дюкенуа, щойно тільки станеться якась прикра пригода з її дочкою.

— Ах, маркізе, — продовжувала вона, — любов псує вас. Ви зла людина від народження, бо те, що інших спонукає на великі діла, вас штовхає на мерзенні вчинки. І що заподіяли вам ці бідні жінки, щоб на додаток до їх убожества ще й ославити їх? Чи личить вам переслідувати дівчину, тому що вона вродлива й хоче зберегти свою чесноту? Чому саме ви хочете стати тим, хто змусить її проклинати найкращий дар Божий? А чим я, бідна, заслужила кару бути вашою спільницею? Досить, маркізе, упадіть передо мною на коліна, вибачтеся передо мною і покляніться, що облишите переслідувати моїх бідних друзів.

Маркіз пообіцяв їй нічого більше не робити без її згоди; тільки ж він хотів би здобути цю дівчину будь-якою ціною.

Однак маркіз і не думав дотримати слова. Тому що мати про все знала, він, не вагаючись, звернувся просто до неї. Визнаючи злочинність свого наміру, він пропонував їй значну суму у надії на прихильність бодай на якийсь час. При листі була скринька з дорогими прикрасами.

Усі три жінки зібралися на раду. Мати й дочка схильні були прийняти подарунок, але це не входило в пляни мадам де Ляпоммре. Вона нагадала їх обіцянку виконувати всі її накази і загрозила, що викриє змову. На великий жаль обох наших побожниць, молодша мусіла зняти пишні сережки, які були їй так до лиця, і довелося відіслати скриньку й лист з доданою до них відповіддю, повною гордості й обурення.

Мадам де Ляпоммре гірко присоромила маркіза за недотримання слова. Маркіз вибачився за те, що не міг стриматися від такого неприємного для неї вчинку.

— Маркізе, маркізе, — докоряла йому мадам де Ляпоммре, — я вас попереджала і повторюю ще раз: ви ніколи не дійдете своєї мети; але марно було б повчати вас далі, годі кидати слова на вітер: ви непоправні.

Маркіз ствердив, що й він сам тієї самої думки, і попросив у неї дозволу на ще одну, останню спробу: він хотів би забезпечити обох жінок високою рентою, поділити з ними свій маєток і передати у їх власність один з своїх домів у місті й один на селі.

— Поспитайте, — відповіла йому маркіза, — я забороняю лише насильство, але вірте мені, мій друже, що чесноті, коли вона щира, немає ціни в очах тих, хто має щастя її посідати. Ваша нова пропозиція матиме такий самий успіх, як і попередні: я знаю цих жінок і можу заложитися, що нічого не вийде.

Нова пропозиція була зроблена. Три жінки зійшлися на чергову таємну нараду. Мати й дочка мовчазно чекали рішення мадам де Ляпоммре. Вона якийсь час мовчки ходила по хаті. "Ні, ні, — думала вона собі, — для мого пораненого серця цього ще мало". І тут таки наказала відмовитися. Ті дві інші — в сльози; упавши на коліна, вони почали виказувати, як жорстоко було б змушувати їх відмовитися від незчисленного багатства, яке вони могли б прийняти без жодних небезпечних наслідків. Мадам де Ляпоммре відповіла їм сухо:

— Не уявляйте собі, що все це я роблю для вас! Хто ви такі? Чим я вам зобов'язана? Хто може перешкодити мені відіслати вас, одну й другу, до вашого кишля розпустити? Те, що вам пропонують, багато для вас, але дуже мало для мене. Мадам, пишіть відповідь, яку я вам продиктую, і вона мусить відійти на моїх очах.

Додому повернулися жінки ще більш перелякані, ніж засмучені.

Жак: Сам чорт сидить у тій жінці. І чого їй ще треба? Хіба втрата половини маєтку не достатня кара за зраджену любов?

Пан: Жаку, ти ніколи не був жінкою, а тим більше — чесною жінкою; ти судиш, як велить тобі твій характер, забуваючи, що він інакший, ніж у мадам де Ляпоммре! Хочеш, щоб я тобі щось сказав? Боюся, щоб одруження маркіза Дезарсі з хвойдою не було записане там, угорі.

Жак: Як записане там, угорі, то неодмінно й відбудеться.

Господиня: Маркіз, не довго чекаючи, з'явився до мадам де Ляпоммре.

— Ну, як, — запитала вона, — з вашою новою пропозицією?

Маркіз: Зроблена й відкинена. Я в розпачі. Я хотів би вирвати в свого серця цю нещасну пристрасть; я хотів би вирвати з грудей разом з нею своє серце, але не можу. Маркізо, подивіться на мене: чи не помічаєте ви, що в рисах мого обличчя є щось спільне з тією дівчиною?

Мадам де Ляпоммре: Я це помітила відразу, але не хотіла вам казати. Та не про це тепер мова. Як ви вирішили?

Маркіз: Я не можу нічого вирішити. Іноді мене охоплює бажання кинутися в поштову карету і їхати світ за очі; а в наступну мить сили мене покидають, ніби я

цілком знищений, і паморочиться мені голова: я божеволю й не знаю, що зо мною діється.

Мадам де Ляпоммре: Не раджу вам вибиратися в подорож. Не варто трудитися, щоб, доїхавши до Вільжюїф,* повернутися назад.

Наступного дня маркіз написав маркізі, що він вибирається на село і лишиться там, скільки зможе. Одночасно просив її, як трапиться okazія, згадати його добрим словом у розмові з своїми приятельками. Його відсутність не тривала довго: він повернувся з наміром одружитися.

Жак: Я співчуваю бідному маркізові.

Пан: Щодо мене, то я не дуже.

Господиня: Не заходячи додому, він прибув до мадам де Ляпоммре. Її не було дома. Повернувшись, вона побачила маркіза в фотелі, у глибокій задумі, з заплющеними очима.

— Ах, маркізе, ви вже повернулися? Видно, сільське життя не мало для вас великої принади.

— Ні, — відповів він, — я не знаходжу собі місця і тепер повернувся з твердим наміром поповнити найбільше безглуздя, на яке здібна людина мого стану, в моєму віці і з моїм характером. Але ліпше одружитися, ніж страждати. Я одружуся.

Мадам де Ляпоммре: Маркізе, це дуже відповідальний крок, і його треба добре обмірковувати.

Маркіз: У мене лише одне міркування, але воно незаперечне: нещаснішим, ніж тепер, я не можу бути.

Мадам де Ляпоммре: Ви можете помилятися.

Жак: Зрадниця!

Маркіз: Нарешті, дорога подруго, тепер уже йдеться про переговори, у яких, мені здається, я чесно можу просити вашої допомоги. Підіть до них, поговоріть з матір'ю, вивідайте почуття дочки і скажіть їм про мої наміри.

Мадам де Ляпоммре: Спокійно, спокійно, маркізе. Мені здавалося, що я достатньо їх знаю, якщо йдеться про мої з ними стосунки. Але тепер, коли йдеться про щастя мого друга, хай буде дозволене мені придивитися до них ближче. Я зажадаю докладних інформацій з провінції, звідки вони прибули, і обіцяю вам простежити крок за кроком усе їхнє життя в Парижі.

Маркіз: Уся ця надмірна обережність здається мені зайвою. Жінки, що живуть в убожестві і можуть протистояти усім принадам, якими я їх спокушав, мусять бути винятковими істотами. За ті скарги, які я їм пропонував, я міг би здобути герцогиню. А зрештою, хіба не ви самі мені говорили...

Мадам де Ляпоммре: Так, так, я говорила все, що вам до вподоби; але, попри те все, дозвольте мені робити, як я хочу.

Жак: От сука! Злодюга! Скажена! І як можна близько зійтися з такою жінкою?

Пан: А як можна так підсипатися до неї, а потім кинути?

Господиня: Як можна ні з того, ні з цього перестати любити?

Жак (показуючи пальцем на небо): Ах, мій пане!

Маркіз: А чому б, маркізо, й вам не вийти заміж?

Мадам де Ляпоммре: За кого, на вашу думку?

Маркіз: За молодого графа. Він не дурний, шляхетного роду і при достатках.

Мадам де Ляпоммре: А хто ручитиметься за його вірність? Може, ви!

Маркіз: Ні, але мені здається, що не треба брати близько до серця чоловікову невірність.

Мадам де Ляпоммре: Хай буде й так, але, можливо, завдяки моїй дивній натурі, я ці речі сприймаю боляче. Крім того, я мстива.

Маркіз: Той що ж, ви можете помститися, це самозрозуміле. Уявіть собі, ми оселилися б в одному домі і створили б учотирьох наймиліше товариство в світі.

Мадам де Ляпоммре: Дуже було б гарно, але я не зможу одружитися. Єдина людина, з якою я, можливо, зважилася б одружитися...

Маркіз: Це я?

Мадам де Ляпоммре: Так, тепер можу признатися в цьому, не вагаючися.

Маркіз: Чому ж ви не сказали цього раніше?

Мадам де Ляпоммре: Події показали, що добре й зробила. Та, що стане вашою дружиною, з усякого погляду підходить вам ліпше, ніж я.

Господиня: Мадам де Ляпоммре заходилася збирати інформації з найбільшим поспіхом і пильністю, як їй самій хотілося. Атестації, які вона доставляла маркізові, були щонайкращі; приходили вони з провінції й Парижу. Потім вона попросила у маркіза ще два тижні часу, щоб детально перевірити ще раз усе від початку. Ці два тижні здалися йому вічністю. Нарешті, вона не могла встояти перед його нетерпінням і просьбами. Перша зустріч відбулася в її подруг. Там домовилися про все: був виготовлений контракт й оголошено весілля. Маркіз подарував мадам де Ляпоммре дорогий діамант. Відбулося й весілля.

Жак: Страшна змова і яка помста!

Пан: Щось незбагненне!

Жак: Заощадьте мені клопіт пошлюбної ночі, у порівнянні з якою все попереднє дрібниця.

Пан: Мовчи, дурню.

Господиня: Пошлюбна ніч пройшла добре.

Жак: Я вірю...

Господиня: Вірте тому, що ваш пан щойно сказав... *(По цій мові вона засміялася і, сміючися, потягнула рукою по Жаковому обличчю зверху вниз і стиснула в пальцях його носа).* Але наступного ранку...

Жак: На ранок було інакше, ніж увечорі?

Господиня: Не відразу. Наступного дня мадам де Ляпоммре написала листа маркізові, запрошуючи прибути до неї негайно в дуже важливій справі. Маркіз не загаявся прибути.

Вона прийняла його з обличчям, яке виявляло не приховану зневагу. Її слово було

коротке. Ось воно:

— Маркізе, — сказала вона, — тепер ви знатимете мене. Якби інші жінки, які поважають себе, уміли так помститися, як я, такі типи, як ви, не траплялися б часто. Ви здобули прихильність чесної жінки, яку не вміли цінувати. Ця жінка — я. Вона помстилася на вас, спонукавши вас одружитися з гідною вас. Тепер ідіть від мене і зайдіть до готелю "Гамбург" на вулиці Траверсьєр, там розкажуть вам, яке брудне діло робила ваша дружина з тещею протягом десятих років під ім'ям Енон.

Годі описати, яке пригноблення, який жах опав маркіза. Він не знав, що думати; але його непевність не тривала довше, ніж треба було перейти з одного кінця міста на другий. Того дня він не вернувся додому, блукаючи без мети по вулицях. Його теща й дружина підозрівали, що могло статися. При першому ударі молотка теща сховалася у своїй кімнаті й замкнулася на ключ; дружина чекала на нього сама. При наближенні чоловіка вона постерегла, що його обличчя палало гнівом. Вона впала йому в ноги і, не мовлячи й слова, притиснулася обличчям до паркету.

— Геть звідсіля, негіднице! — закричав він. — Геть з моїх очей!

Вона хотіла підвестися, але впала знову обличчям на паркет і простягнула руки під ноги маркізові:

— Пане, — відповіла вона, — розтопчіть мене ногами, розчавіть мене, бо я на те заслужила. Робіть зо мною, що хочете, але пожалійте мою матір...

— Геть звідси! — повторив маркіз, — геть звідси! Досить сорому, яким ви вкрили мою голову; не доводьте мене до злочину.

Бідна істота лишилася, як лежала, не рухавшись з місця й не мовивши слова. Маркіз упав у фотель, вхопивши голову в руки й напівспершию тулубом на ліжку. Час від часу він вигукував, не оглядаючись:

— Геть звідси!..

Мовчанка й непорушність нещасної жінки здивували його, і він гукнув ще голосніше:

— Я сказав — геть звідсіля! Либонь чули мене?

Нарешті, він схилювався й стусонув її з усієї сили, але, побачивши, що вона непритомна і ледве жива, узяв її за поперек і поклав на канапу. Його погляд, що мінився то гнівом, то співчуттям, зупинився на ній на якусь мить. Тоді він подзвонив. Увійшли слуги; покликали покоївок, яким він наказав:

— Візьміть вашу пані, їй погано; перенесіть до її кімнати й доглядайте її.

По короткому часі він потайки послав дізнатися, як їй тепер. Йому відповіли, що вона очуняла від першої непритомности, але нові напади втрати свідомости повторюються так часто й несподівано, що не можна знати, чим це скінчиться. Годину чи дві пізніше він знову потайки послав дізнатися, в якому вона стані. Йому відповіли, що вона важко дише і здригається від нападів сильної гикавки, яку чути аж на подвір'ї. За третім разом, це було вже під ранок, йому донесли, що вона багато плакала, але гикавка заспокоїлася, і вона, здається, заснула.

Наступного дня маркіз наказав запрягти коней і зник на два тижні, так що ніхто й

не знав, що з ним сталося. Одначе, перед своїм від'їздом він розпорядився, щоб мати й дочка були забезпечені всім, що їм потрібне, і наказав службі виконувати всі накази пані, як його власні.

Протягом усього цього часу обидві жінки трималися нерозлучно разом, хоч майже не розмовляли. Дочка безнастанно схлипувала або раптом починала кричати, рвала на собі волосся, ламала руки, а мати не насмілювалася наблизитися до неї, щоб її потішити. Обличчя дочки відбивало безнадійний розпач, а мати наче б закам'яніла. Дочка двадцять разів повторювала матері одне й те саме:

— Мамо, ходімо звідси, рятуймося.

Мати ж не згоджувалася, кожного разу відповідаючи:

— Ні, моя доню, мусімо лишитися; побачимо, що з цього вийде; я бачу, що цей чоловік нас не повбиває.

— О, Боже, ліпше б уже він зробив це, — відповідала дочка.

— Ліпше було б, якби ти мовчала, замість говорити такі дурниці, — казала їй на це мати.

Повернувшись додому, маркіз замкнувся в своєму кабінеті і написав два листи, один своїй жінці, другий тещі. Ця остання того ж самого дня вибралася і подалася до монастиря Кармеліток сусіднього міста, де вона й померла кілька днів тому. Її дочка одяглася і непевним кроком пішла до кабінету свого чоловіка, видно, виконуючи його бажання. При самих дверях вона впала на коліна.

— Підведіться, — сказав їй маркіз...

Замість підвестися, вона попростувала до нього на колінах, тремтячи всім тілом. Волосся на ній було розпатлане, тіло трохи нахилене вперед, руки простягнені до маркіза; при трохи закинутій назад голові вона не зводила погляду з очей маркіза. Обличчя ж її було залите сльозами.

— Мені здається, — мовила вона, зідхаючи за кожним словом, — що ваше серце, стряшене справедливим обуренням, дещо відійшло, і з часом, можливо, ви простите мене. Але, ради Бога, пане, не поспішайте мене прощати. Часто буває, що з чесних дівчат виходять нечесні жінки; можливо, що зо мною станеться протилежне. Я ще не гідна того, щоб ви наближалися до мене; почекайте, не позбавляйте лише мене надії на прощення. Тримайте мене на віддалі від себе; ви побачите мою поведінку і зробите свої висновки. Я буду без міри, без кінця щаслива, коли бодай коли-не-коли покличете мене до себе. Покажіть мені темний куток у вашому домі, де я могла б жити, і я, не ремствуючи, не виходитиму з нього. Ах, якби я могла зняти з себе ім'я й титул, які змушено мене здобути підступом, і потім умерти, знаючи, що це заспокоїть вас! Через слабкість і спокусу, під чужим тиском і загрозами я здалася на підмову вчинити недобре діло; але не думайте, пане, що я погана: не така я, бо, як самі бачите, не вагалася з'явитися перед вами на ваш поклик і насмілююся тепер піднести на вас свої очі й говорити з вами. Ах, якби ви могли читати в глибині мого серця, щоб бачити, яка не властиві мені всі мої попередні вади, які чужі мені звичаї таких, як я! Розпусту накинено мені, але вона не тримається мене. Я знаю себе і маю право думати, що у

згоді з моїм смаком, з моїми почуттями й характером я народилася гідною чести бути вашою дружиною. О, якби було в моїй волі побачитися з вами, сказати одне слово, я певна, що в мене вистачило б сміли-вости викрити змову проти вас. Пане, робіть зо мною, що хочете; покличте слуг, хай зірвуть з мене одяг і вночі викинуть на вулицю: я на все згодна. Я покірно прийму кожне ваше рішення. Глухе село чи похмурий монастир можуть назавжди заховати мене від ваших очей. Наказуйте — і я піду. Ваше щастя не втрачене безнадійно, ви можете мене забути...

— Підведіться, — тихо сказав їй маркіз. — Я простив вас. Навіть ображаючи вас, я шанував у вашій особі свою дружину. Я не сказав жодного слова, що могло б її принизити. Якби ж таке й трапилося, то я щиро шкодую і свято обіцяю їй, що вона ніколи не почує від мене найменшого слова, яке її образило б, якщо й вона пам'ятатиме, що вона ніколи не може зробити свого чоловіка нещасним, не будучи рівночасно сама нещасною. Будьте чесні, будьте щасливі і робіть так, щоб і я був щасливий. Підведіться, прошу вас, моя дружино, підведіться й обійміть мене, підведіться, бо вам там не місце бути. Підведіться, мадам Дезарсі...

Тим часом, як він говорив це, вона лишалася нерухомо на місці, закривши обличчя руками й схиливши голову на коліна маркіза. Але при словах "моя дружино", "мадам Дезарсі" вона раптом підвелася і кинулася в обійми маркізові і так тримала його в обіймах, напівзадихаючись від болю й радості. Потім лишила його, кинулася на землю і почала цілувати йому ноги.

— Ах, — заговорив до неї маркіз, — я вас простив і сказав це вам, а ви, як бачу, не хочете мені вірити.

— Хай і так, — відповіла вона йому, — але я все ще не можу повірити.

— Справді, я починаю вірити, — додав маркіз, — що ніколи не буду шкодувати, що так сталося, і та Ляпоммре, замість помститися, зробила мені велику послугу. Ідіть одягніться, дорога дружино, а тим часом хай спакують ваші валізи. Ми поїдемо до мого маєтку і будемо там так довго, доки зможемо повернутися сюди без неприємного почуття для вас і для мене...

Майже три роки без перерви перебули вони поза столицею.

Жак: І я готовий заложитися, що ці три роки проминули, як один день, що маркіз Дезарсі був найліпшим чоловіком у світі і мав найліпшу в світі дружину.

Пан: І я готовий так думати разом з тобою, але, по правді кажучи, не знаю чому. Бо я не міг би сказати, що був задоволений цією дівчиною протягом усього часу тривання підступних операцій мадам де Ляпоммре та її матері. Жодної ознаки страху, найменшої ознаки непевності чи неспокійного сумління. У мене таке враження, що вона без жодної відрази готова була брати участь у цій гидкій і такій довгій історії. Усе, що вимагали від неї, вона виконувала без вагання: ішла сповідатися, причащатися, удавала побожну і з цією метою виконувала всі обряди. Мені вона здається такою ж фальшивою, гідною зневаги, такою самою поганою, як і обидві інші... Пані господине, ви оповідаєте дуже добре, але ви ще не опанували в усіх тонкощах драматичного мистецтва. Бажавши більше зацікавити нас цією дівчиною, треба було наділити її

щирістю і показати нам невинною жертвою примусу з боку матері й мадам де Ляпоммре, належно показати, як їх найжорстокіше знущання втягнуло її, хоч вона зовсім не мала до того нахилу, до співучасті в ганебних діях, що тривали протягом цілого року; таким чином було б належно підготоване й її примирення з чоловіком. Виводивши якогось персонажа на сцену, треба пильнувати, щоб його роля була умотивована; а тепер я запитаю вас, наша чарівна господине, чи та дівчина, яка інтригує спільно з двома негідницями, може бути також покірною жіінкою, як ми її бачили в ногах її чоловіка? Ви согрешили проти правил Арістотеля, Горація, Віда і Ле Боссюе.

Господиня: Я не знаю ні горбатого, ні стрункого:* я розповіла вам усе так, як воно було, нічого не оминувши, нічого від себе не додавши. І хто може знати, що діялося в глибині серця цієї дівчини; чи не гризла її душу таємна печаль, коли вона, як нам здавалося, легко йшла на погане діло?

Жак: Пані господине, цим разом я мушу погодитися з моїм паном, і хай він мені пробачить, що це зо мною дуже рідко трапляється; і з його Боссюе, якого я зовсім не знаю; і з іншими панами, яких він назвав, хоч їх я й поготів не знаю. Якби мадмуазель Дюкенуа, чи перед тим Енон, була доброю дитиною, тоді інша річ.

Господиня: Добра дитина чи ні, знаю тільки, що з неї чудесна жінка; що її чоловік задоволений нею, як король, і не проміняв би її ні за яку іншу.

Пан: З цим я вітаю його: він був більше щасливий, ніж мудрий.

Господиня: А я від себе бажаю вам доброї ночі. Уже пізно, а мені випадає останньою лягати і першою вставати. Коло такого клятого діла доводиться ходити! Надобраніч, панове, надобраніч. Я вам обіцяла, вже не пригадую, з якого приводу, розповісти історію про безглуздий шлюб. І, мені здається, дотримала слова. Пане Жаку, я бачу, що ви заснете без клопоту, бо вам уже очі злипаються. Надобраніч, пане Жаку!

Пан: Скажіть, пані господине, чи не могли б ви розповісти нам про ваші власні пригоди?

Господиня: Ні.

Жак: Ви вельми захоплюєтеся оповіданнями.

Пан: Це правда; мене вони навчають і одночасно розважають. Добрий оповідач рідко трапляється.

Жак: Якраз саме тому я й не люблю оповідань, за винятком хіба тих випадків, коли я оповідаю сам.

Пан: Ти любиш ліпше погано говорити, ніж мовчати.

Жак: Це правда.

Пан: А я волію ліпше слухати, як погано оповідають, ніж нічого не слухати.

Жак: І це обом нам виходить на добре.

Я не знаю, чому в господині, Жака і його пана не вистачило розуму, щоб знайти бодай один раз щось таке, що промовляло б на користь мадмуазель Дюкенуа. Чи цій дівчині бодай щонебудь було зрозуміле в інтригах мадам де Ляпоммре до того часу, як усе відкрилося? Чи не радніша б вона була сама прийняти маркізові подарунки, ніж

його руку, і стати його коханкою, а не дружиною? Чи не була вона під безнастанними загрозами й деспотизмом маркізи? Чи можна її ганити за її страшну відразу до попереднього розпусного життя? А коли вже вона заслуговує високої похвали за це, то чи можна вимагати від неї більшої делікатности й сумлінности у виборі засобів визволитися з того стану?

А як ти, читачу, гадаєш, що апологія мадам де Ляпоммре була б справою, далеко важчою? І тому ти, можливо, волів би здатися на те, що про неї скажуть Жак і його пан? Але вони мають ще стільки розмов про багато цікавіші речі, що до цієї теми напевно не повернуться. Тому дозволь мені трохи поміркувати про це самому.

Саме лише ім'я мадам де Ляпоммре викликає в тебе обурення, і ти почнеш відразу вигукувати: "Ах, страшна жінка! Ах, лицемірка! Ах, негідниця!" Але пощо вигуки, до чого гнів, чому таке упередження. Поміркуймо ліпше, що до чого. Щодня діються багато чорніші речі, недотепно роблені. Ти можеш ненавидіти, можеш боятися мадам де Ляпоммре, але не будеш її зневажати. Її помста жорстока, але не продиктована корисними мотивами. Тобі не сказали про те, що вона кинула в обличчя маркізові коштовний діамант, який він їй подарував; а вона це зробила: я знаю ззовсім певних джерел, їй не йшлося про те, щоб збільшити свої багатства чи здобути ще один почесний титул. Отож, якби ця дама щось таке вчинила, щоб виєднати для свого чоловіка винагороду за службу; якби вона віддалася міністрові чи навіть його першому секретареві за орден для чоловіка чи рангу полковника; якби вона віддалася управителеві казенних маєтків, щоб здобути прибуткове абатство, — це здалося б тобі в порядку речей, і ти виправдав би засоби метою. Коли ж вона помстилася за зраду, ти обурюєшся проти неї, замість зрозуміти, що її гнів відштовхує тебе тільки тому, що ти сам не здібний на такий гнів, бо не кладеш майже ніякої ваги на жіночу чесноту. Чи ти подумав бодай трохи про те, чим офірувала мадам де Ляпоммре маркізові? Не говоритиму вже про те, що її гаманець був відкритий для нього при кожній okazji, що багато років підряд він жив у її домі і харчувався лише при її столі, бо ти на це лише несхвально похитаєш головою; але вона потурала всім його фантазіям, усім витівкам; щоб йому подобатися, вона змінила триб свого життя. Вона користувалася найвищою повагою у великому світі, завдяки доброму звичаю, в якому жила, а заради нього мусіла знизитися до загального рівня. Коли вона здалася на клятви маркіза Дезарсі, усі почали говорити про неї: "Нарешті, ця бездоганна мадам де Ляпоммре зробила таки те, що й кожна з нас..." Вона почала помічати навколо себе іронічні посмішки, чула двозначні дотепи і часто мусіла червоніти й опускати очі; мусіла випити до дна гірку чашу, приготовану для тих жінок, чиє впорядковане життя довгий час кололо очі тим, що жили навколо неї в розпусті; вона витримала скандальний розголос як помсту, яку кладуть на тих, що стають жертвою нерозважного вчинку, тримавшись перед тим чесною поведінки. Вона була горда і воліла б умерти з розпуки, ніж вийти в світ зі славою тієї, що пустилася берега і залишена коханцем. Вона наближалася того віку, коли втрату коханця вже не можна компенсувати. При її характері все це засуджувало її на нудьгування й самоту. Мужчина уб'є іншого за образливий жест чи обман; а

чесній, зведений і ославлений жінці не вільно кинути зрадника в обійми куртизанки? Ах, читачу, ти щедрий на похвали і суворий у своїх осудах. Але, скажеш ти мені, ти закидаєш маркізі не так саму помсту, як спосіб її здійснення; ти не схвалюєш гніву, який триває так довго, це плетиво підступу, обману, яке розтягається на цілий рік. Я й сам його не схвалюю, як і Жак, його пан і господиня. Ти прощаєш все вчинене в першому пориві, а я тобі скажу на це: якщо в інших перший порив триває коротко, то в мадам де Ляпоммре і в жінок її характеру він довготривалий. Їх душа часом застигає на все життя в тому стані, в якому вона опиняється у першу мить образи. І я не бачу в цьому нічого надзвичайного, нічого несправедливого. У цій історії я бачу лише зраду, не зовсім звичайну; і я категорично схвалив би закон, який кожного, хто спокушає й залишає чесну жінку, засуджував би на одруження з куртизанкою: який чоловік, така й жінка.

Тим часом, як я зайшов у ці міркування, Жаків пан захріп, наче б він слухав мене, а Жак, м'язи ніг якого відмовлялися йому служити, тинявся по кімнаті у самій сорочці й босоніж, перекидав усе, що потрапляло йому під ноги, поки не розбудив пана, який озвався до Жака, прохиливши запони:

— Жаку, ти п'яний.

— Ніби трохи.

— Коли ти думаєш спати?

— Зараз, пане; тут ще є... тут ще є...

— Що є?

— У пляшці є решта вина, яке може видихатися. На мене наганяють жах неповні пляшки; може статися, що мені залишиться це в голові, коли я ляжу спати, і цього буде досить, щоб я й ока не заплющив. Наша господиня, слово честі, чудесна жінка, і її шампанське чудесне вино; шкода було б лишити його видихатися... Тепер йому вже ніщо не загрожує... воно не видишеться...

І отак хамаркаючи, Жак, у самій сорочці і босий перекинув одна за одною дві чи три повні вщерть склянки, без тієї коми, як він казав, тобто з пляшки до склянки, а з склянки в рот. Є дві версії про те, як було по тому, коли він погасив світло. За однією виходило так, ніби він мацав уздовж стіни, не знаходячи ліжка, сказавши врешті: "Виглядає так, що мого ліжка немає, а як воно й є, то там, угорі, написано, що я його не знайду. І в першому, і в другому випадкові доводиться обходитися без нього"; і по цій мові він вирішив умоститися спати на стільцях. Згідно з другою версією, там, угорі, було написано, щоб він заплутався ногами за стільці, упав на підлогу, де й проспав до ранку. З цих двох версій ти, читачу, вибереш завтра чи післязавтра, на свіжу голову, ту, яка буде тобі до вподоби.

Обидва наші подорожні, що вляглися спати пізно та ще й з запамороченими від вина головами, спали до пізнього ранку; Жак на підлозі чи на стільцях, залежно від версії, яка тобі, читачу, буде до вподоби; а його пан багато зручніше, у власному ліжку. Прийшла господиня і повідомила їх, що днина не буде найкраща; але навіть якби погода й дозволила їм рушити в дорогу, їм довелося б ризикувати життям або

зупинитися перед потоком, переповненим водою, який не можна обійти. Кілька подорожніх на конях, що не хотіли їй вірити, змушені були повернутися. Пан запитав Жака:

— Що робитимемо, Жаку?

Жак відповів:

— Насамперед поснідаємо з нашою господинею, а далі буде видно.

Господиня запевнила, що це розумна рада. Подали сніданок. Господиня, здавалося, тільки того й хотіла, щоб підтримувати добрий настрій, Жаків пан готовий був приєднатися до неї; але Жакові було щось не так із здоров'ям; він їв якось неохоче, пив мало і мовчав. Найбільше загрозливий був цей останній симптом; далася йому ознаки погано проведена ніч і те ліжко, яке він собі уподобав. Він нарікав на біль у всьому тілі, а його захриплий голос свідчив про біль горла. Пан радив йому лягти в ліжко, але він не хотів. Господиня запропонувала йому цибуляну юшку. Жак зажадав, щоб запалили в хаті, бо його почала трясти лихоманка; щоб заварили зілля і принесли йому пляшку білого вина. Усе це було відразу ж зроблене, господиня пішла, і Жак лишився сам-на-сам з своїм паном. Цей останній підійшов до вікна і промовив:

— Дідько б його взяв з такою погодою. — Потім подивився на власний годинник (бо це був єдиний годинник, до якого він мав довір'я), котра була година, понюхав табаки, почав повторювати це саме без кінця, кожного разу вигукуючи: — Дідько б його взяв з такою погодою! — Врешті обернувся до Жака й сказав: — Добра нагода, щоб повернутися до історії твого кохання й дійти з нею кінця! Але як говоритимеш про любов та й інші речі, коли людина хвора. Дивись, як тобі ліпше: хочеш оповідати — оповідай; а ні, — то пий зілля і спи.

Жак висловив переконання, що мовчання для нього шкідливе, бо він птах щебетун, і в його теперішньому становищі ніщо йому так не дороге, як свобода надолужити ті дванадцять років з заклапованим ротом, які йому довелося прожити у свого діда, хай йому легко згадається.

Пан: У такому разі говори, оскільки з цього буде приємність нам обом. Ти зупинився на, — не знаю, як її й назвати, така вона нечесна, — пропозиції дружини твого хірурга; ішлося, здається мені, про те, щоб випхати того хірурга, що служив у замку, і на його місце поставити її чоловіка.

Жак: Отож я... але зачекайте хвилинку, з вашої ласки. Треба промочити горло.

Жак налив великий кухоль вивару з зілля, додав до нього трохи білого вина і випив. Цей рецепт він дістав від свого сотника, а пан Тіссо,* здобувши його своєю чергою від Жака, приписував ці самі ліки простолюдові від усіх хвороб. Біле вино, як запевняють Жак і пан Тіссо, змушує мочитися, тобто воно сечогонне, паралізує неприємний смак зілля та зміцнює шлунок і кишки. Спорожнивши кухоль вивару, Жак продовжував:

— Отож я виходжу з дому хірурга, сідаю в колясу, прибуваю до замка, і мене з усіх боків оточують його мешканці.

Пан: Тебе вже там знали?

Жак: Звичайно! Пригадуєте собі ту жінку з тиквою олії?

Пан: Дуже добре!

Жак: Та жінка належала до служби замка і була постачальницею управителя. Жанна розтрубила по замку мій вчинок, який я зробив з співчуття до неї; чутка про моє добре діло дійшла до господаря замка; не були перед ним промовчані й носачи та стусани, якими мені віддано за те діло, коли я вночі повертався додому. Він наказав, щоб мене відшукали й приставили до замка. Отак я й прибув туди. Мене оглядали, розпитували, мною захоплювалися. Жанна обнімала мене й не знала, як дякувати.

— Дати йому затишну кімнату, — сказав господар замка до своєї служби, — і доглядати, щоб йому нічого не бракувало. А ви, — звернувся він до хірурга, — мусите пильно його доглядати...

Усе було виконане достоту, як наказано. Як бачите, мій пане, хто може знати, що написано там, угорі? Хай тепер мені хтось мудрий скаже: добре є чи зле роздавати гроші; чи велике нещастя бути побитим до смерті... Без цих двох подій пан Деглян ніколи й слова не чув би про Жака.

Пан: Пан Деглян, власник Мірмону! Виходить, ти опинився у замку Мірмон, у мого старого друга, батька пана Деофоржа, державця моєї провінції?

Жак: Достеменно так. І молода чорнявка, гнучка, як тополя, з чорними очима...

Пан: Це Деніза, Жаннина дочка?

Жак: Як єсть вона.

Пан: Твоя правда, це найуродливіше й найчесніше сотворіння на всі двадцять лье навкруги. І я, і більшість з тих, що були вхожі до замка Дегляна, даремно пркладали всіх сил, щоб її спокусити; і не один серед нас був такий, що готовий був на найбільше безумство заради неї, при умові, що вона погодилася б бодай на маленьке заради нього.

Тому що Жак перервав тут свою мову, пан запитав його:

— Над чим ти замислився? Що робиш?

Жак: Молюся.

Пан: Ти молишся?

Жак: Іноді.

Пан: Які слова твоєї молитви?

Жак: Я проказую: "Ти, той, хто написав великий сувій, хоч і хто б Ти був, чий палець начертав усі письмена там, угорі, Ти від початку знав і знаєш, що мені до серця; хай буде воли Твоя. Амінь".

Пан: Чи не міг би ти так само добре й мовчати?

Жак: Можливо — так, можливо — ні. Я молюся на всякий випадок; і хай діється зо мною, що має діятися, я не буду ні радіти з того, ні нарікати, доки паную над собою; біда лише в тому, що я непослідовний і часом скажений, що я забуваю свої принципи та науку свого сотника і сміюсь і плачу, як останній дурень.

Пан: Хіба твій сотник ніколи не сміявся і ніколи не плакав?

Жак: Рідко... Одного ранку Жанна привела до мене свою дочку і сказала:

— Пане, тепер ви у пишному замку, де вам буде трохи ліпше, ніж у вашого хірурга. У всякому разі на початку. О, вас доглядатимуть так, що не можна й краще; але я знаю

службу, бо давно сама живу в ній; поволі їх запал охолоне. Панове перестануть думати про вас; і якщо ваша хвороба буде тривати, вас забудуть, але так досконало забудуть, що якби вам прийшла в голову дивна думка померти з голоду, ніхто вам би не перешкодив... — Потім звертаючися до своєї дочки: — Слухай, Денізо, — мовила вона, — я хочу, щоб ти відвідувала цього доброго чоловіка чотири рази на день: уранці, у обіди, о п'ятій годині і під час вечері. Я хочу, щоб ти була йому покірною, як мені. Так я наказую і так має бути.

Пан: Ти не знаєш, що трапилося з бідним Дегляном?

Жак: Ні, пане; але якщо мої побажання, щоб йому велося якнайкраще, не здійснилися, то напевно не з тієї причини, що вони не були щирі. Він передав мене командорові Лябуле, який загинув у дорозі до Мальти; командор Лябуле передав мене своєму старшому братові сотникові, який, можливо, вже помер на фістулу; цей сотник передав мене своєму молодшому братові, помічникові прокурора Тулюзи, який збожеволів, і його на вимогу родини замкнули в божевільні. Пан Паскаль, помічник прокурора Тулюзи, передав мене графові Турвілью, який волів відростити бороду у монашій рясі капуцина, ніж ризикувати життям на полі бою; граф де Турвіль передав мене маркізі дю Беллюа, яка втекла до Лондону з якимось чужинцем; маркіза дю Беллюа передала мене своєму двоюрідному братові, який проциндрив свій маєток на жінок і втік за море; цей самий двоюрідний брат відрекомендував мене панові Еріссанові, лихвареві з фаху, який орудував грішми пана Рюзе, доктора Сорбони, і допоміг мені увійти в дім мадмуазель Іслен, яка була вашою коханкою і примістила мене у вас, пане, кому я зобов'язаний шматком хліба на старі літа, бо так ви мені обіцяли на той випадок, коли я лишуся у вас, і немає підстав думати, що ми з вами розійдемося. Жак був створений для вас, а ви створені для Жака.

Пан: Але, Жаку, ти побував у багатьох домах, ніде не загрівши місця.

Жак: Це правда; траплялося, що мене позбувалися.

Пан: Чому?

Жак: Тому що я від народження охочий говорити, а всі ці люди хотіли, щоб я мовчав. Не те що ви: ви завтра ж прогнали б мене, якби я мовчав. Я маю саме ту ваду, яка вам до вподоби. Але скажіть, нарешті, що сталося панові Деглянові? Розкажіть мені, а я тим часом потягну зілля.

Пан: Ти жив у нього в замку і ніколи не чув розмов про його плястер?

Жак: Ні.

Пан: Цю пригоду я залишаю на дорогу; друга коротша. Він здобув собі багатство з гри і зійшовся з однією жінкою, яку ти міг бачити в його замку; з розумною, але дещо дивною, серйозною, мовчазною і твердою жінкою. Якось ця жінка йому сказала: "Або ви мене любите більше, ніж гру, і в такому випадкові дасте мені слово честі, що більше ніколи не гратимете; або ви любите більше гру, ніж мене, і в цьому випадкові не говоріть мені нічого про вашу пристрасть і грайте собі, скільки вам хочеться..." Деглян дав слово честі, що більше ніколи не гратиме.

— Ні на великі гроші, ні на малі?

— Ні на великі гроші, ні на малі. Проминуло щось з десять років їх спільного життя в замку, який ти знаєш, коли Деглян змушений був поїхати в якійсь важливій справі до Парижу і мав нещастя зустріти в нотаря свого давнього знайомого з часів, коли він був затятий грач. Той затягнув його на обід до якогось кишля, де він програв за один раз усе, що мав. Його коханка була невмолима; будши багатую, вона забезпечила Деглярові скромну пенсію і залишила його назавжди.

Жак: Мені дуже шкода; він був порядна людина.

Пан: Як з горлом?

Жак: Погано.

Пан: Це тому, що ти багато говориш, а мало п'єш.

Жак: Це тому, що я не люблю зілля, зате люблю говорити.

Пан: Гарзд, Жаку, ти у Дегляна, коло Денізи, і Деніза за наказом своєї матері відвідує тебе щонайменше чотири рази на день. Шельма, уподобати якогось Жака!

Жак: Якогось Жака! Якийсь Жак, пане, така сама людина, як і хтось інший.

Пан: Жаку, ти помиляєшся; Жак не така сама людина, як і хтось інший.

Жак: А часом і ліпший від іншого.

Пан: Жаку, ти багато собі дозволяєш. Продовжуй історію свого кохання і пам'ятай, що ти був і будеш тільки Жаком.

Жак: Якби в заїзді, де ми зустрілися з лиходіями, та не Жак, що виявився щось більше вартим від свого пана...

Пан: Жаку, ти нахаба: ти зловживаєш мою ласку. Як я був необачний піднести тебе вище того стану, до якого ти належиш, так знайду спосіб й повернути тебе на своє місце. Бери, Жаку, свою пляшку й горнець і забирайся вниз.

Жак: Жартуєте, пане; мені добре й тут, і вниз я не піду.

Пан: А я тобі кажу, що підеш.

Жак: Я переконаний, що ви не берете поважно того, що кажете. Як то, пане, за десять років при звичаїти мене жити, як рівний з рівним...

Пан: А тепер я хочу, щоб це скінчилося.

Жак: Терпівши стільки всі мої зухвальства...

Пан: Не хочу їх більше терпіти.

Жак: При звичаївши мене сидіти при столі побіч вас, називавши мене своїм другом...

Пан: Ти не тямиш, що то таке, коли старший називає другом свого підлеглого.

Жак: Коли ж я знаю, що всі ваші накази на вітер, якщо Жак їх не схвалить; коли ваше ім'я приросло до мого, так що одне й не вживається без другого і всі люди кажуть — "Жак і його пан", — тоді раптом вам заманулося ці імена відокремити. Ні, пане, так не буде. Там, угорі, записане: скільки й житиме Жак, скільки й житиме його пан, і навіть по тому, як вони обидва помруть, — усі казатимуть: "Жак і його пан".

Пан: А я тверджу, Жаку, що ти підеш униз, і підеш негайно, бо так я тобі наказую.

Жак: Пане, накажіть мені зробити щось інше, коли хочете, щоб я скорився.

...

Тут Жаків пан підвівся з свого місця, схопив Жака за петельки і суворо наказав:

— Іди вниз.

Жак холодно відповів йому:

— Не піду.

Пан струсонув його, кажучи:

— Іди вниз, негіднику! Роби, що я наказую!

Жак так само холодно відповів:

— Хай я буду й негідник, коли вам до вподоби; але негідник не вийде звідси. Слухайте, пане, коли я вже на чомусь затявся, то ні за що в світі не відступлюся. Даремно гарячкуєте, Жак лишиться там, де він є, і звідси не вийде.

По цьому Жак і його пан, що до цієї миті ще стримували себе, раптом дали собі волю, той і другий, почавши кричати на чім світ стоїть:

— Іди вниз.

— Я не піду.

— Іди вниз.

— Я не піду.

На цей галас надійшла господиня, хотівши знати, що діється. Але не відразу довелося їй почути відповідь. Вигуки тривали далі:

— Іди вниз.

— Я не піду.

По тому пан з розпуки почав ходити по хаті, бурмочучи собі під ніс: "Чи бачив хто таке в світі?"

Господиня стояла, як приголомшена, й запитала ще раз:

— Гей, панове, що тут діється?

Жак, опанувавши себе, відповів господині:

— Мій пан голову потеряв, він божевільний.

Пан: Ти хочеш сказати — дурень.

Жак: Як вам хочеться.

Пан (до господині): Ви чули?

Господиня: Він помиляється. Але спокій, спокій, панове. Говоріть один чи другий, хай я знаю, про що вам ідеться.

Пан (до Жака): Говори, Іроде.

Жак (панові): Говоріть самі.

Господиня (Жакові): Ану лиш, пане Жаку, говоріть, як пан наказує; бо що не кажіть, а пан таки пан...

Жак розповів господині, що сталося. Господиня, вислухавши його, мовила до них:

— Панове, погодитися взяти мене за арбітра?

Жак і його пан (в один голос): Дуже радо, дуже радо, пані господине.

Господиня: І даєте слово чести, що скоритесь моєму вирокowi?

Жак і його пан: Слово чести, слово чести...

Тоді господиня сіла до столу і з виглядом суворого судді та й тоном, який йому

личить, прорекла:

"Вислухавши розповідь Жака про те, що сталося, і зваживши на очевидні факти, що його пан єсть добрий, дуже добрий, над міру добрий пан; а Жак не такий уже й поганий слуга, який одначе має нахил брати тимчасову й добровільно дану йому концесію за абсолютну й непорушну посілість, — ми анулюємо рівність, яка встановилася між ними за попереднього часу, і відразу ж відновлюємо її наново. Жак зійде вниз і відразу ж, зійшовши, повернеться, діставши всі права, якими він користувався до цього часу. Його пан подасть йому руку і люб'язно скаже: "Добридень, Жаку, я радий, що ти повернувся..." Жак же відповість йому: "А я, мій пане, я зачарований тим, що знову вас бачу..." Ми забороняємо, щоб хтось із них двох повертався до цієї теми і щоб у майбутньому заходила мова про права пана або слуги. Вимагаємо, щоб один наказував, а другий корився, як те кожному належить, і щоб те, що один може, а другий мусить, знову поринуло в забуття, як було досі".

Так закінчивши цю промову, яку вона запозичила з якогось друку того часу, опублікованого з нагоди подібної суперечки, коли з кінця в кінець королівства можна було почути, як пан кричав своєму слугі: "Іди вниз!", а слуга й собі кричав: "Я не піду!" — вона звернулася до Жака:

— Ану лиш, ходіть сюди і дайте вашу руку, без зайвих розмов...

Жак скричав з болем:

— Видно, записано там, угорі, що доведеться мені йти вниз!..

Господиня (Жакові): Там, угорі, записано, що коли маєш собі на голові лана, мусиш сходити вниз, потім угору, наближатися й відступати, тупцювати на місці, і все це робити так, щоб ніколи ногам не забажалось чинити опір наказам голови. Давайте вашу руку, хай буде виконаний мій вирок...

Жак подав руку господині; але тільки вони переступили поріг кімнати, як пан кинувся до Жака й поцілував його, потім лишив Жака й обняв господиню. І, цілуючи то одного, то другого, приказував:

— Так записано там, угорі, що я ніколи не зможу розійтися з цим оригіналом і що, доки й житиму, бути йому моїм паном, а мені його слугою...

— І, як видно з усього, — додала господиня, — обом вам з того не буде шкоди.

Полагодивши цю суперечку, яка їй здавалася єдиною в своєму роді, хоч насправді було безліч їй подібних, і повернувши Жака на своє місце, господиня подалася в своїх справах, а пан мовив Жакові:

— Тепер, як ми вже заспокоїлися і можемо міркувати тверезо, ти погодишся...

Жак: Я погоджуюся, що, давши слово честі, належить його дотримувати; а що ми зареклися словом честі перед суддею не повертатися до цієї справи, то й не личить про неї говорити.

Пан: Правду кажеш.

Жак: Але, не повертаючись до цієї справи, чи не могли б ми попередити сотню інших подібних, дійшовши розумної згоди?

Пан: Я не від того.

Жак: Поперше, погодьмося, що згідно з тим, що записане там, угорі, я вам конечно потрібний, я відчуваю і знаю, що ви без мене не можете обійтися, тому хай буде мені вільно зловживати цією перевагою кожного разу, коли трапиться нагода.

Пан: Але, Жаку, ніхто в світі такої умови ніколи не укладав.

Жак: Укладав чи не укладав, але так завжди робилося, так робиться і так робитиметься скільки й світ стоїть. Ви гадаєте, що інші не намагалися так само, як ви, ухилитися від дії цього декрету, чи гадаєте, що ви вправніший від них? Киньте цю думку і підпорядкуйтеся законові конечности, якої однак вам не сила позбутися.

Погодьмося, подруге, що як неможливо Жакові не знати своєї переваги й сили над своїм паном, так неможливо й панові не усвідомлювати своєї слабости й позбутися неминучости поступатися Жакові; тож хай буде Жак зухвалий, а пан для святого спокою хай цього не помічає. Усе це було укладене без нашого відома, усе було припечатане там, угорі, ще заки Жак і його пан появилися на світ. Було призначене, щоб ви мали титули, а я тримав у своїх руках справи. І якби ви хотіли стати проти волі природи, це було б те саме, що товкти воду в ступі.

Пан: Але в такому випадкові твоя доля була б краща, ніж моя.

Жак: А хто це заперечує?

Пан: За цих обставин мені не лишається нічого іншого, як стати на твоє місце, а тебе поставити на своє.

Жак: А знаєте, що з того вийшло б? Ви втратили б титул і не дістали б у свої руки справ. Лишимося, як ми є; кожен з нас добрий на своєму місці. І хай решта нашого життя піде на те, щоб з нього зробили приказку.

Пан: Яку приказку?

Жак: Жак верховодить над паном. Ми будемо перші, про кого таке скажуть, але потім це саме повторюватимуть про тисячі інших, які варті будуть більше, ніж ви й я.

Пан: Але, я гадаю, це жорстоко, дуже жорстоко.

Жак: Мій пане, мій дорогий пане, ви торкаєтеся колючки, яка від того тільки болючіше колотиме. Отак хай і буде домовлене між нами.

Пан: А що важить наша угода, коли й так існує неминучий закон?

Жак: Важить багато. Гадаєте, що було б зайве одверто й ясно знати взаємини, що укладаються між нами? До всіх наших сварок, які були досі, дійшло тільки тому, що ми зовсім щиро не порозумілися між собою: ви не сказали, що хочете називатися моїм паном, а я — що маю бути вашим паном. Але тепер це з'ясувалося, і нам не лишається іншого, як верстати свою життєву путь у відповідності з тим, як ми домовилися.

Пан: Але звідки, до дідька, ти навчився такого?

Жак: З великої книги. О, мій пане, можна багато думати, метикувати, учитися з усіх книжок у світі і однак, не читавши великої книги, лишатися неуком...,

...

По обіді випогодилося. І кілька подорожніх принесли вістку, що вода в потоці спала. Жак зійшов униз, а його пан щедро заплатив господині. При брамі заїзду згромадилося велике число подорожніх, що збилися тут під час негоди і тепер

збиралися у дальшу путь. Серед них були Жак і його пан, той чоловік, про дивовижне одруження якого була мова, і його компаньйон. Хто був піхотою, брав свій ціпок і сакви на плечі; інші мостилися в своїх балагулах чи колясах; вершники, уже на конях, випивали по останній на дорогу. Привітна господиня, тримаючи пляшку в руці, подавала склянки й наповнювала їх знову, не забуваючи й себе; подорожні на прощання говорили їй се-те, що належить у такому випадкові, вона ж відповідала ввічливо й весело. Врешті, надійшов час стиснути коні острогами, махнути на прощання рукою і в дорогу.

Сталося так, що Жакові та його панові випала одна дорога з маркізом Дезарсі та його компаньйоном. З цих чотирьох персонажів ще не відомий тобі, читачу, цей останній. Йому було ледве двадцять два чи двадцять три роки. З обличчя видно було, що він сором'язливий, голову тримав, трохи схиливши набік, до лівого плеча, був мовчазний і в товаристві не знав, як поводитися. Коли йому доводилося вклонитися, він схилявся верхньою частиною тіла, не зрушуючи з місця ніг. Коли ж сидів, то мав звичку прикривати лапами ноги і ховати руки в розрізах сурдута, слухаючи розмову інших з півзаплющеними очима. З цих звичок Жак відразу відгадав його і, схилившись до вуха свого пана, шепнув йому:

— Закладаюся, що цей парубійко носив монашу рясу.

— Чому ти так — думаєш, Жаку?

— Самі побачите.

Наші четверо подорожників, їдучи разом, розмовляли про дощ, про гарну погоду, про господиню й господаря, про сварку, яку маркіз Дезарсі мав за Ніколь. Ця голодна й брудна сука безперестань приходила обтиратися об його панчохи. Спробувавши кілька разів відігнати її серветкою, але безуспішно, він дав їй доброго носака... Так зійшла мова на дивну любов жінок до тварин. Кожен висловив свою думку. І Жаків пан, звертаючись до Жака, спитав його:

— А ти, Жаку, що про це думаєш?

Жак запитав свого пана, чи він часом не помічав, що бідні люди, навіть не мавши хліба для самих себе, тримають собак; чи він не помітив також, що ці собаки вимуштрувані показувати всякі штуки: ходити на задніх лапах, щось приносити, танцювати, плигати через палицю, удавати мертвих, так що ця муштра перетворює їх на найнещасніших тварин світу. З чого він зробив висновок, що кожна людина хоче кимось командувати; а тому що тварини посідають у суспільстві місце безпосередньо під клясою останніх громадян, якими командують всі інші кляси, тому ця кляса береться до тварин, щоб бодайким командувати.

— Отак, — мовив Жак, — кожен має свого собаку. Міністер править за собаку королеві, перший секретар — собака міністрові, жінка собака чоловікові або чоловік собака жінці. Фаворитом є собака пані, а Тібо — собака попихача. Як мій пан змушує мене говорити, — продовжував Жак, — коли мені хочеться мовчати, що, правду кажучи, трапляється мені рідко; як він жадає від мене історії мого кохання, коли я волів би краще говорити про щось інше; як я починаю історію свого кохання, а він мені

перебиває, — хто я такий, як не собака? Слабі люди завжди собаки сильних.

Пан: Але, Жаку, цю прив'язаність до тварин я постерігаю не тільки в малих людей. Я знаю вельможних пань, що оточують себе валкою собак, не кажучи вже про котів, птахів, папуг.

Жак: Тоді це пародія на таких пань і на все їх оточення. Вони не люблять нікого, ніхто не любить їх, і вони собакам віддають свої почуття, з якими не знають, що робити.

Маркіз Дезарсі: Любити тварин чи віддавати їм своє серце це справді дивовижа.

Пан: Тим, що марнується на тварин, можна було б прогодувати двох чи трьох убогих, що не мають з чого жити.

Жак: І вас це дивує?

Пан: Ні.

Маркіз Дезарсі обернув свій погляд на Жака, усміхнувся у відповідь на його слова і потім звернувся до його пана, кажучи:

— Маєте оригінального слугу.

Пан: Слугу! Ви дуже ласкаві: не він, а я його слуга; і власне не далі, як сьогодні ранком, ледве не дійшло до того, щоб він довів мені це як належить.

Так розмовляючи, добилися вони до ночівлі і зупинилися в спільній кімнаті. Жаків пан і маркіз Дезарсі повечеряли спільно, а Жакові й молодому чоловікові подали окремо. Жаків пан коротко розповів маркізові Жакову історію і його нахил до фаталізму. Маркіз оповідав про молодого чоловіка, що його супроводив. Він пішов у ченці, але в наслідок дивовижної пригоди мусів залишити монастир. Друзі рекомендували його маркізові, і він, заки знайде кого іншого, узяв його за секретаря.

— Цікаво, — промовив Жаків пан.

Маркіз Дезарсі: Що саме здалося вам у цій історії цікавим?

Пан: Я говорю про Жака. Щойно ми зайшли до заїзду, який сьогодні залишили, як Жак пошепки сказав мені: "Пане, пригляньтесь до цього молодого чоловіка, я готовий заложитися, що він був ченцем".

Маркіз: Він відгадав, не знаю тільки з чого. Чи ви маєте звичай рано вкладатися спати?

Пан: Назагал — ні; а цього вечора я й поготів не поспішаю, бо ми відбули лише півдня дороги.

Маркіз: Якби у вас не було нічого, на що корисніше чи приємніше було б присвятити свій час, я розповів би вам історію мого секретаря; вона не належить до звичайних.

Пан: Я з приємністю вас послухаю.

...

Я вже чую, читачу, твій закид:

— А Жакове кохання?

Гадаєш, що воно мене менше цікавить, ніж тебе? Ти ж либонь не забув, що Жак любить говорити, а передусім говорити про себе. Це загальна пристрасть людей його стану, пристрасть, яка примушує їх забувати своє упослідження, підносить їх на

трибуну і робить з них цікавих персонажів! Що є, на твою думку, причиною того, що простий люд збігається подивитися на прилюдну страту? Жорстокість? Помилишся: він ніколи не буває жорстокий; тих нещасних, навколо ешафоту яких він юрмиться, він вирвав би з рук юстиції, якби міг. Він шукає на площі Грев видовища, щоб розповісти про нього, повернувшись на своє передмістя. Це видовище чи яке інше — йому байдуже, головне — щоб він міг відогравати якусь роль, зібрати навколо себе своїх сусідів, щоб вони слухали його розповідь. Улаштуйте на бульварі якесь цікаве свято, і тоді побачите, що місце страти буде порожнє. Люд жадібний до видовищ і біжить на них, бо він бавиться самим видовищем і бавиться ще раз, розповідаючи про нього, коли повернеться додому. Простий люд страшний у збудженні, але воно не триває довго. Його власне убожество робить його співчутливим; він відвертається від страшного видовища, на яке збігається дивитися, бо розчулюється від нього і повертається додому в сльозах... Усе це, що я тут оповідаю тобі, читачу, я знаю від Жака і признаюся в цьому, бо не люблю пишатися коштом іншого. Жакові не відомі ні поняття зіпсованості, ні поняття чесности: він запевняє, що люди бувають щасливі чи нещасні від народження. Коли він чує розмови про винагороду чи покару, він лише здвигує плечима. На його думку, винагорода — це підбадьорення доброго, покара — пострах для злого. "Як же й може бути інакше, — каже він, — коли для нас немає жодного вибору, бо наше призначення записане там, угорі?" Він переконаний, що людина йде своєю дорогою до слави чи глуму з такою самою приреченістю, як куля, яка була б свідомо сама себе, мусіла б котитися з гори вниз. Він переконаний, що пов'язання причин і наслідків, з яких складається людське життя від першої миті народження до останнього подиху, якби воно було й відоме нам, однаково це нічого не змінило б у нашому переконанні, що належить робити те, що неминуче має бути зроблене. Я багато разів пробував сперечатися з ним, але це не мало жодних наслідків. І справді, що маєте відповісти тому, хто вам каже: "Хай хоч яке буде число елементів, з яких я складений, я існую тільки в одній особі; отак і кожна одна причина має тільки один-єдиний наслідок. Я завжди був і є тільки однією причиною, і я можу викликати тільки один-єдиний наслідок. Тож моє існування є тільки низкою неминучих наслідків". Отак розумує Жак слідом за своїм сотником. Розрізнення світу фізичного й світу морального здається йому позбавленим глузду. Його сотник утовк йому в голову усі ці погляди, яких він своєю чергою насмоктався з Спінози, що його знав напам'ять. За цією системою, можна б уявити собі, що Жака ніщо не могло б ні втішити, ні засмутити; що, однак, було б помилкою. Він поводився приблизно так, як ти або я. Він дякував своєму добродійникові, щоб той зробив йому ще щось добре. Він впадав у шал проти несправедливого. І коли йому казали, що він уподоблюється псові, який кусає камінь, яким його вдарено, він відповідав: "Ніколи в світі! Камінь, укушений псом, не буде ліпший, а несправедливу людину можна погамувати палицею". Часто він бував непослідовний, як ти і я, і забував свої принципи, за винятком тих очевидних випадків, коли його філософія явно брала над ним верх; саме в цих випадках він і говорив: "Мало статися саме так, а не інакше, бо так написано там, угорі". Він намагався попередити

нещастя; він був мудрий, маючи водночас найбільшу зневагу до мудрости. Коли ж траплялося нещастя, він повторював свою приказку і на цьому втішався. А в усьому іншому був порядною людиною, щирою, одвертою, відданою, дуже впертою, а ще більшим патякалом, і йому сумно було, як тобі й мені, починати історію свого кохання, не мавши майже ніякої надії дійти з нею кінця. Отож, читачу, я раджу тобі на цьому стати і, не мавши змоги слухати історію Жакового кохання, вдоволитися пригодами секретаря маркіза Дезарсі. При тому ж я бачу його, бідного Жака: його шия загорнена широкою теплою хусткою, його баклага, звичайно наповнена добрим вином, тепер містить тільки чистий вивар із зілля; а він, кашляючи, лає господиню, яку вони залишили, і її шампанське вино, чого він не робив би, якби пригадав собі, що все це записане там, угорі, навіть його нежить.

І потім, читачу, усе про любов та й про любов; одна, дві, три, чотири розповіді про кохання, які ти вже чув від мене; три чи чотири розповіді про кохання, які ще ти матимеш: хіба не вистачає цих розмов про кохання! З другого ж боку, й те правда, що коли вже для тебе пишеться, то або доводиться відмовитися від твого схвалення, або належить писати тобі до вподоби, а тобі ж конче хочеться розповідей про кохання. Усі твої новелі, читачу, у віршах чи в прозі, це розповіді про кохання. Майже всі твої поеми, елегії, еклоги, ідилії, пісні, епістоли, комедії, трагедії, опери — усе про кохання. Майже всі мальовила й скульптури — розповіді про кохання. Від початку свого існування ти живишся виключно розповідями про кохання, і тобі вони ніколи не надокучають. Вас тримають на цьому режимі і триматимуть без кінця, незалежно від того, чоловіки ви чи жінки, дорослі чи малі діти, і вам це ніколи не надокучить. По правді кажучи, це й чудово. Я хотів би, щоб й історія секретаря маркіза Дезарсі була також розповіддю про кохання; але боюся, що з неї нічого такого не видобудеш, і тобі, читачу, вона здаватиметься нудною. Тим гірше для маркіза Дезарсі, для Жакового пана, для тебе, читачу, і для мене.

— Буває такий час, коли майже всі молоді дівчата й хлопці впадають у меланхолію; їх мучить якийсь невиразний неспокій, який налягає на все і не знаходить нічого, на чому він міг би вгамуватися. Вони шукають самотности, плачуть; їх приваблює монастирська тиша. Уява про мир і спокій, які панують у монастирській келії, спокушає їх. Перші вияви темпераменту, що прокидається в них, вони приймають за голос Божий, що кличе їх: і саме в такий час, коли в них починає бунтувати природа, вони обирають собі спосіб життя, протилежний покликові природи. Запаморочення не триває довго; голос природи набирає більшої виразности; його починають усвідомлювати, і тоді замкнену в мурах людину опадає почуття жалю, апатії, напади гістерії, шалу чи безнадії...

Такими словами почав свою розповідь маркіз Дезарсі.

— На сімнадцятому році свого життя Рішар (це ім'я мого секретаря) почав нудити світом, утікати з батьківського дому і вступив до чину премонстрантів.*

Пан: До чину премонстрантів? Я схвалюю його вибір. Вони білі, як лебеді, і святий Норбер, що згуртував їх, забув лише одне в своєму статуті...

Маркіз Дезарсі: Приписати кожному ченцеві окрему колясу.

Пан: Якби боги любови не мали звички ходити зовсім голими, вони одягалися б у рясинах прémonстрантів. У цьому ордені панує зовсім своєрідна політика. Ченцям дозволяють бути в товаристві герцогинь, маркіз, графинь, президентш, жінок державних радників, навіть фінансистів, але ніколи в світі в товаристві міщанок; хоч і яка була б вродлива крамарка, ви рідко побачите прémonстранта в якійсь крамниці.

Маркіз Дезарсі: Це саме казав мені й Рішар. Якби не опір батьків, Рішар постригся б по двох роках послушництва. Його батько зажадав, щоб він повернувся додому з тим, що йому буде там дозволено, дотримуватися всіх правил монастирського життя, перевірити своє покликання протягом одного року. Умова була чесно дотримана обома сторонами. Рік випробування проминув на очах родини, і Рішар зажадав дозволу прийняти постриження. Але батько відповів йому:

— Я дав тобі один рік, щоб ти дійшов остаточного рішення, і сподіваюся, що ти не відмовиш мені ще раз такого строку з тією самою метою. Зрештою, я погоджуюся на те, щоб ти перебув цей рік, де тобі захочеться.

До кінця цього другого строку ігумен монастиря узяв його до себе, і саме в цей час Рішар заплутався в одну з тих пригод, які трапляються тільки в монастирях. На чолі одного з монастирів ордену стояв тоді один настоятель дуже своєрідної вдачі, — його називали отцем Гюдсоном. Отець Гюдсон був дуже гарної зовнішності: велике чоло, продовгасте обличчя, орлиний ніс, великі сині очі, гарні широкі щоки, гарні уста, гарні зуби, тонка усмішка; голова його була вкрита копицею білого волосся, що надавало гідності його вроді. Усім він був обдарований: дотепністю, знаннями, веселою вдачею, гідністю в поставі й у слові, любов'ю до ордену й працьовитістю, але разом і бурхливими пристрастями, невгамовною жадобою розваг і жінок, здатністю до найнесамовитіших інтриг, до розпусти без меж і абсолютного деспотизму в монастирському житті. До того, як він узяв у свої руки управління монастирем, там панував невідомий янсенізм;* наука дійшла до занепаду, у господарських оправах панував повний нелад, дотримання релігійного звичаю зовсім занепало і служби Божі відбувалися абияк, зайві приміщення були зайняті розбещеними дармоїдами. Отець Гюдсон навернув або видалив геть янсеністів, сам узявся керувати годинами навчання, упорядкував господарські справи, відновив суворе дотримання статуту, вигнав геть непристойних дармоїдів, установив порядок у богослуженнях і надав їм належної гідності, піднісши таким чином монашу громаду до зразкового вигляду. Тільки сам себе він звільнив від дотримання суворого порядку, якого вимагав від інших. Він не був дурний, щоб накласти й на себе залізне ярмо, у яке запряг інших. Вони ж затялися всі проти отця Гюдсона в гніві, таємному і тим ще більш упертому й небезпечному. Кожен був йому ворогом і шпигуном; кожен потайки намагався розкрити його темні діла; кожен вів свій власний реєстр його потайних пригод; кожен затявся його знищити. За ним стежили, куди тільки він повернувся, і про його інтриги вже знали, щойно він починав їх закручувати.

Абатові ордену належав дім, що прилягав до монастиря. Цей дім мав двоє дверей:

одні виходили на вулицю, другі — до монастиря. Гюдсон зламав обидва замки, і дім настоятеля став осередком нічних розваг, а настоятелеве ліжко місцем розпусти. Коли надходила ніч, через ті двері, що виходили на вулицю, він вводив в апартаменти абата жінок легкої поведінки різних станів, і там улаштовувалися пишні вечери. Гюдсон мав свою сповідальню і використовував її на те, щоб спокушати всіх жінок, які йому припадали до вподоби. Серед них трапилася одна молода кондиторка, що уславилася в своїй дільниці вродою й веселою вдачею. Гюдсон, не мавши змоги відвідувати її дома, замкнув її в своєму гаремі. Цей спосіб викрадення не обійшовся без того, щоб не викликати підозріння у її родичів і чоловіка. Вони зібралися гуртом до нього. Гюдсон прийняв їх з розгубленим виглядом. Коли ж ці добрі люди саме приготувалися викласти перед ним свій клопіт, ударив дзвін до вечірні: була якраз шоста година. Гюдсон наказав їм мовчати, зняв з голови капелюх, розмашисто перехрестився і глибоко зворушеним голосом почав проказувати: "Angelus Domini nuntiavit Mariae..."* і т. д. Можна собі уявити, як було соромно батькові й братам кондиторки, що їм закрадалися такі підозріння, і, йдучи сходами вниз, вони виказували її чоловікові: "Сину мій, тобі бракує десятої клепки... Чи тобі не соромно, брате? Чоловік, що проказує "Янгола"... Це ж святий!"

Одного зимового вечора, коли він повертався до свого монастиря, до нього причепилася одна з тих істот, що чигають на перехожих. Вона йому сподобалася, і він пішов з нею. Та щойно він увійшов до її хати, як слідом за ним нагодилася варта. Ця пригода могла б погубити когось іншого, але Гюдсон був з тих, що мають голову на плечах, і цей небезпечний випадок закінчився тим, що він зискав собі прихильність і підтримку начальника поліції. Ось що він сказав йому, будучи приведений до нього:

— Мені на ім'я Гюдсон, я настоятель монастиря. Коли я сюди прийшов, скрізь панував нелад; не було ні науки, ні дисципліни, ні доброго звичаю; духовні діла були скандально занедбані, а безгосподарність загрожувала монастиреві неминучою руйною. Я все впорядкував; але й я людина, і я волю мати справу з продажною жінкою, ніж спокушати чесну дівчину. А тепер можете робити зо мною, що хочете.

Начальник поліції порадив йому на майбутнє бути більше обачним, обіцяв йому затримати в таємниці цей випадок і висловив побажання познайомитися з ним ближче.

Тим часом вороги, що оточили його з усіх боків, послали кожен від себе генералові ордену справоздання, де було занотоване усе, що вони знали про погану поведінку Гюдсона. Співставлення цих справоздань збільшувало їх силу. Генералом ордену був янсеніст і наслідком цього був радий нагоді вчинити помсту за всі переслідування, яких зазнали від Гюдсона прихильники його поглядів. Він був би без міри втішений, якби можна було обвинувачення в розпусті й занепаді моралі, що стосувалися лише одного захисника булли, поширити на всю секту. У відповідності з цим він передав різні справоздання про вчинки Гюдсона на руки двох комісарів, яких він потаємно вислав з наказом перевірити всі ці факти і юридично їх ствердити; додавши до цього, що їм належить поставитися до справи з найбільшою обережністю, бо це єдиний засіб зненацька заскочити винного і вирвати його з-під протекції двору й єпископа Мірпуа,*

в очах якого янсенізм був найбільшим з усіх злочинів, а визнання булли Unigenitus* — найпершою чеснотою. Рішар, мій секретар, був одним з двох комісарів.

Отак ці двоє людей, залишивши послушницькі келії, опинилися в монастирі Гюдсона і заходилися потайки збирати інформації. Невдовзі вони уклали такий довгий реєстр злочинів, що їх вистачило б для запроторення до в'язниці хоч і п'ятдесятьох ченців. Їх перебування там було тривале, але вони поводитися так розумно й обачно, що нічим себе не зрадили. Гюдсон, на що вже був мастак, і то ходив над безоднею своєї загибелі, нічого не помічаючи. Хоч врешті його згодом почало дещо непокоїти те, що ці два новоприбулі не робили жодних зусиль, щоб йому уподобатися, як і таємниця їхнього приїзду, виходи з монастиря то разом, то поодинці, часті їх зустрічі з іншими ченцями і ті люди, яких вони відвідували чи які до них приходили. Він почав до них сам приглядатися і звелів стежити за ними, і скоро йому стала ясною мета їхньої місії. Але він зовсім не розгубився, поклавши собі знайти спосіб, щоб, не втікавши самому від бурі, яка над ним нависла, відвести її на голови тих двох комісарів. І ось на якому хитрому рішенні він зупинився.

Він спокусив одну молоду дівчину, яку потайки тримав у маленькому помешканні передмістя Сен-Медар. Він поспішив до неї, щоб сказати їй наступне:

— Нас викрито, моя дитино, і нам немає рятунку; не мине й тижня, як тебе кинуть у в'язницю, а що зо мною буде — я й сам не знаю. Але не допоможе нам ні розпач, ні голосіння, тому опануй себе і послухай мене. Роби так, як я тобі скажу, тільки слухай уважно, а решту я беру на себе. Завтра я виїду на село. Під час моєї відсутності піди і знайди двох ченців, імена яких я тобі назву (і він дав їй імена двох комісарів). Попроси їх згоди вислухати тебе без свідків. Лишившись насамоті з ними, впади перед ними на коліна і благай у них допомоги, благай справедливості, благай посередництва перед генералом ордену, у якого, як ти це знаєш, їхнє слово багато важить; плач, голоси, рви на собі волосся; і плачучи, голосячи, рвучи на собі волосся, розкажи їм усю нашу історію, і то розкажи так, щоб викликати в них якнайбільше співчуття до тебе й обурення проти мене...

— Як то, мій пане, щоб я їм розповіла...

— Так, маєш їм оповісти, хто ти є, кому належиш, розкажи, що я спокусив тебе при оповіді, вирвав тебе з рук твоїх батьків і заховав у цьому домі, де ти живеш. Скажи їм, що я, збезчестивши тебе і спокусивши на злочин, залишив тебе в безвиході; скажи, що не знаєш тепер, як тобі бути.

— Але, отче...

— Виконуй те, що я тобі наказав і наказуватиму далі, інакше загибель тобі і мені. Ці два ченці будуть співчувати тобі, обіцятимуть свою допомогу і проситимуть другої зустрічі з тобою, на яку ти й маєш погодитися. Вони цікавитимуться подробицями про тебе й про твоїх батьків, і тому, що ти говоритимеш їм чисту правду, вони не матимуть жодного недовір'я до тебе. По цій першій і наступній зустрічі я скажу тобі, що маєш робити при третій.

Усе відбулося так, як Гюдсон собі намислив. Він виїхав у другий раз. Два комісари

повідомили про це молоду дівчину, і вона прийшла вдруге до монастиря. Вони попросили її розповісти ще раз історію свого нещастя. Тим часом як вона розповідала одному з них, другий занотовував на писальній дощечці. Вони зідхали над її долею, розповіли їй про розпач її батьків, очевидно, зовсім зрозумілий, і гарантували їй особисту безпеку і невідкладну помсту на її спокусникові; але все це при умові, що вона підпише власноручно свої свідчення. Ця пропозиція ніби викликала спочатку її опір; вони наполягали, і вона погодилася. Лишилося тільки визначити день, годину й місце, де мав бути укладений цей акт, який вимагав часу і певного місця.

— Тут, де ми тепер, це неможливе. Як пріор повернеться і побачить мене... У мене, я не наважилася б вас запрошувати...

На цьому дівчина й комісари закінчили розмову, домовившись ближчим часом знайти спосіб подолати труднощі.

Того ж таки дня Гюдсон був поінформований про все, що відбулося, і почував себе без міри щасливим: бо бачив уже свою перемогу. Він покаже тим жовторотим, з ким вони мають справу.

— Візьми перо, — сказав він молодій дівчині, — і признач їм побачення в тому місці, яке я тобі вкажу. Я певен, що вони не заперечуватимуть проти нього. Це порядний дім, і жінка, що в ньому живе, користується серед сусідів і мешканців найкращою репутацією.

Тим часом це була жінка з тих потайних інтриганок, які удають з себе побожних, пролазять у кращі доми, говорять тихим, щирим і лагідним голосом, щоб здобути довір'я матерів і дівчат, а потім зводити їх на шлях розпусти. Саме її потребував Гюдсон для свого діла: вона була його зводницею. Відкрив він їй свою таємницю чи ні, цього вже я не знаю.

І дійсно, обидва посланці генерала ордену погодилися на це місце зустрічі. На призначений час вони й дівчина з'явилися в названому домі. Інтриганка на той час зійшла з дому. Та щойно почали записувати свідчення до протоколу, як у домі зчинився великий галас.

— Панове, чого вам треба?

— Ми до пані Сімйон. — (Це було ім'я інтриганки).

— Це її дім.

Почали сильно бити в двері.

— Панове, — спитала молода дівчина ченців, — що маю робити, відповідати?

— Відповідайте.

— Відчинити?

— Відчиніть...

Той, що прийшов, був комісар поліції, з яким Гюдсон утримував таємні зв'язки, бож він з усіма знався. Він оповів йому про свою скруту і продиктував, що має робити комісар.

— Ого-го! — вигукнув комісар, вступивши до хати. — Два ченці насамоті з молодою дівчиною! А вона гарненька!

Дівчина була так непристойно одягнена, що не могло бути жодної помилки щодо її суспільного стану, як і щодо причини її зустрічі з двома ченцями, з яких старшому не було й тридцяти років. Вони запевняли, що невинні. Комісар іронічно посміхався, гладячи рукою підборіддя молодой дівчини, що благально впала перед ним на коліна.

— Ми в порядному домі, — говорили ченці.

— Так, так, у порядному домі, — повторював комісар.

— Вони прийшли у важливій справі.

— Справа важлива, що й казати, ми її знаємо. Оповідайте, дівчино.

— Пане комісаре, те, що кажуть вам ці панове, суццо правда.

Тим часом комісар продовжував свій допит, а що в його питаннях ішлося про самі лише чисті й недвозначні факти, двоє ченців були зобов'язані підписати протокол. При виході з хати вони зустрілися на сходах з усіма мешканцями дому, а на вулиці побачили великий натовп людей, фіякр і стражників, які під галас і глузливі вигуки натовпу запхали їх до фіякра. У розпачі ченці закривали обличчя полами своїх ряс.

— Гей, дорогі отці, — вигукнув підступний комісар, — пощо було відвідувати такий дім, цих продажних істот? А зрештою, нема нічого страшного, я маю наказ поліції передати вас у руки вашого настоятеля, що є порядною й поблажливою людиною; він не надасть цій справі більшого значення, ніж вона варта. Я не повірю, щоб у ваших монастирях так суворо ставилися до подібних випадків, як у жорстоких капуцинів. Якби ви мали справу з капуцинами, щиро кажучи, я вам не позаздрив би.

Тим часом, як комісар говорив до них і фіякр наближався до монастиря, натовп зростав, люди оточили фіякр, бігли слідом за ним, а хто мав добрі ноги, й випереджали його. Звідси й звідти чути було вигуки:

— Що сталося?

— Везуть ченців...

— Чого вони накоїли?

— Їх застукали з веселими дівчатами...

— Ченці-премонстранти з гулящими дівчатами?

— Авжеж, вони не відстають від кармелітів і босих...

Врешті прибули до монастиря. Комісар постукав у браму, постукав удруге, постукав і втретє. Щойно тоді відкрили браму. Пішли попередити настоятеля Гюдсона, який змусив чекати себе доброї півгодини, щоб надати скандалові більшого розголосу. Нарешті він вийшов. Комісар пошептав йому щось до вуха, ніби мовив слово за ченців; Гюдсон грубо відкинув його прохання і, надавши обличчю суворого вигляду, нарешті, відказав йому грубим тоном:

— У моєму домі немає ченців-розпусників; ці люди — двоє чужинців, яких я не знаю, можливо, два переодягнені злодюги, з якими ви можете робити, що вам захочеться.

По цій мові брама зачинилася; комісар повернувся до фіякра і мовив до наших двох небораків, що були ні живі, ні мертві:

— Я зробив усе, що міг. Ніколи не повірив би, щоб отець Гюдсон був такий твердий.

І пощо, до дідька, треба вам було йти до тих дівчат?

— Коли та, з якою ви нас застукали, й справді була б гуляща, то аж ніяк не перелюбство завело нас до неї.

— Гай-гай, мої панотці, нащо таке говорити старому комісарові! Власне, хто ви такі?

— Ми ченці, і одяг, який на нас, належить нам.

— Зрозумійте мене, що завтра ваша справа має бути вияснена; кажіть чисту правду; можливо, я стану вам у пригоді.

— Ми сказали вам правду... Але куди ми прямуємо?

— До малого Шатле.

— До малого Шатле! До в'язниці!

— Дуже мені прикро.

І справді, Рішара і його напарника привезли до в'язниці. Але Гюдсон не мав на мислі залишити їх там. Він сів до поштової карети і поїхав до Версалю; там говорив з міністром, якому оповів справу так, як йому хотілося.

— На таке, ваша екселенціє, доводиться наражатися, коли зважуєшся реформувати розбещений монастир, щоб викурити з нього єретиків. Небагато бракувало, щоб було заплямоване моє добре ім'я. Але цькування на цьому не припиниться; найстрашніші наклепи донесуть до ваших вух, щоб очорнити чесну людину. Але я сподіваюся, ваша екселенціє, ви пригадаєте собі, що наш генерал ордену...

— Знаю, знаю і співчуваю вам. Але послуги, які ви зробили церкві і своєму ордену, ніколи не будуть забуті. Обранці Господні за всіх часів були приречені на переслідування, але вони знали, як їм протистояти. Трудіться й ви наслідувати їх у мужності. Можете розраховувати на прихильність і підтримку короля. Ех, ченці, ченці! Я сам був ченцем і знаю з досвіду, на що вони здібні.

— Коли добро церкви й держави хотіло, щоб ваша екселенція пережили мене, я без страху продовжуватиму почате діло.

— Не турбуйтеся, я допильную, щоб витягнути вас з того монастиря. Можете йти.

— Ні, екселенціє, ні, я не піду, поки не дістану на руки наказ про звільнення тих недостойних ченців.

— Я бачу, що честь ордену і вашої рясни так дорога вам, що ви ладні забути особисті образи; це справді по-християнському, і я дуже радий, хоч не маю чого дивуватися, коли це робить така людина, як ви. Зробимо так, щоб справа не набрала розголосу.

— Ах, екселенціє, ви наповнили мою душу радістю. У цю мить я тільки цього й боявся.

— Зараз я все полагоджу.

Ще того самого вечора Гюдсон дістав наказ про звільнення ченців, і наступного дня Рішар і його напарник ще до схід сонця були за двадцять льє від Парижу, прямуючи в супроводі стражника до монастиря, в якому вони відбували послушество. Стражник мав при собі й листа від міністра, в якому генералові ордену було наказано припинити подібні витівки, а обох ченців поставити під суворий монастирський режим.

Ця пригода цілковито приголомшила ворогів Гюдсона. Не було ченця в його монастирі, щоб не тремтів під його поглядом. Кілька місяців пізніше він одержав багате абатство. Це була смертельна образа для генерала. Він був уже старий і мав усі підстави боятися, що його наступником стане абат Гюдсон. Він щиро любив Рішара і якось порадив йому:

— Бідний мій друже, як ти житимеш, потрапивши під владу злодюги Гюдсона? Я здригаюся від самої думки про це. Тебе ще не зв'язує обітниця, і як маєш до мене довір'я, то я раджу тобі зняти рясу...

Рішар послухав цієї ради і повернувся до батьківського дому, який був недалеко від абатства, що його посідав Гюдсон.

Гюдсон і Рішар мали спільних знайомих, і неможливе було б, щоб вони не зустрілися; вони й справді зустрілися. Якось Рішар гостював у господині замка, що стояв між Шальоном і Сен-Дізьє, але ближче до Сен-Дізьє, ніж до Шальону, як двічі палкою кинути від абатства Гюдсона. Та пані сказала йому:

— Ми тут маємо вашого колишнього пріора; він дуже милий, але, по щирості вас запитаю, що він за людина?

— Це найліпший з друзів і найнебезпечніший з ворогів.

— Чи не хотіли б ви зустрітися з ним?

— Зовсім ні...

Ледве встиг він так відповісти, як загримів кабріолет, що в'їжджав у подвір'я замка, і вони побачили, як з нього вийшов Гюдсон у супроводі найвродливішої пані у всій окрузі.

— Ви його побачите, хоч би й не хотіли цього, — промовила господиня замка, — бо це він і є.

Господиня замка з Рішаром пішли назустріч пані з кабріолета й абатові Гюдсанові. Дами обнялися, а Гюдсон, наблизившись до Рішара й упізнавши його, скричав:

— Гей, та це ж ви, дорогий мій Рішаре! Ви хотіли погубити мене, але я вам прощаю, простіть і мені ваші відвідини в малому Шатле, та й забудьмо про це.

— Погодьтеся, пане абате, що ви були тоді великим негідником.

— Можливо.

— Що якби судити по справедливості, то Шатле мали б бути відвідати ви, а не я.

— Можливо... Але, мені здається, небезпеці, яка чигала тоді на мене, я зобов'язаний своїм наверненням на добру путь. Ех, дорогий мій Рішаре! Скільки довелося мені подумати над тим і як я тепер змінився?

— Ця пані, з якою ви прибули, — чарівна.

— Я вже не маю ока на ці принади.

— Який стан!

— Тепер мені це байдуже.

— Яка приємна огрядність!

— Рано чи пізно доводиться відмовитися від утіхи, якою ласуєш на краю даху, ризикуючи щомиті зломити собі голову.

— У неї найкращі руки в світі.

— Я вже зрікся бавитися такими руками. Мудра голова знає, коли повернутися до духу свого стану, і в цьому справжнє щастя.

— А ці очі, якими вона так грайливо стріляє на вас. Погодьтеся, як знавець у цих справах, що вам ніколи не доводилося бачити такі пристрасні й ніжні очі, спрямовані на вас. Скільки грації, яка легкість і шляхетність в її ході, в поставі!

— Мені байдужа суєта цього світу; я читаю святе Письмо й студіюю отців Церкви.

— І час від часу вроду цієї пані... Вона живе недалеко від Монсецу? Має молодого чоловіка?..

Гюдсон, роздратований цими питаннями і твердо переконаний, що Рішар не вважає його за святого, зненацька відповів:

— Дорогий мій Рішаре, ви с... на мене, так мені й треба.

Дорогий читачу, пробач мені безпосередність цього вислову і погодься, що тут, як і в безлічі інших добрих оповідань, як, наприклад, у розповіді про розмови Пірона* й покійного абата Ватрі, пристойне слово зіпсувало б усе.

— Про які розмови Пірона з абатом Ватрі мова? Запитай у видавця його творів, який не відважився їх надрукувати, але не змусить тягнути себе за язик, щоб тобі їх розповісти.

Четверо наших персонажів увійшли до замка; добре пообідали, весело пообідали і під вечір розійшлися, пообіцявши собі зустрітися знову...

•••

Тим часом, як маркіз Дезарсі розмовляв з Жаковим паном, Жак з свого боку не сидів німотою з паном секретарем Рішаром, якого він уподобав як справжнього оригінала, які трапляються часто між людьми, якщо насамперед освіта, а потім тривале перебування в оточенні людей не обтирає їх, як ті срібні монети, які в наслідок тривалого обігу втрачають на собі карбові знаки. Було вже пізно; дзигарі нагадали панам і слугам, що час іти на відпочинок, і вони не перечили проти цього сигналу.

Роздягаючи пана, Жак запитав його:

— Мій пане, чи ви любите картини?

Пан: Так, але в розповіді, бо хоч я так само, як і кожен аматор, можу категорично висловлювати свою думку, признаюся тобі щиро, що в кольорі й на полотні я нічого в них не тямлю; що я не можу розрізнити одну школу від іншої; що мені можуть дати Буше за Рубенса чи за Рафаеля; що я можу взяти погану копію за першорядний оригінал; що можу цінувати мазню, яка коштує шість франків, на тисячу екю, і давати шість франків за річ, варту тисячі екю. Врешті, скажу тобі, що я купував свої картини виключно тільки на мосту Нотр-Дам, у такого собі Трамблена, який за мого часу давав притулок убожеству чи розпусті і був руїною таланту для молодих учнів Ванльо.

Жак: Як це так?

Пан: Що тебе це обходить? Оповідай свою картину, і якомога стисліше, бо сон валить мене з ніг.

Жак: Станьте перед фонтаном Інносан або при арці Сен-Дені; ці два аксесуари

потрібні для збагачення композиції.

Пан: Уже став.

Жак: Бачите посеред вулиці перевернутий фіякр з перебитою ув'яззю?

Пан: Бачу.

Жак: З нього вийшов один чернець і двоє дівчат. Чернець щосили кинувся тікати. Кучер силкується злізти з свого сидіння. Пудель з фіякра погнався за ченцем і схопив його за полу. Чернець борсається, як може, щоб вирватися з собачих зубів. Одна з дівчат, на якій ледве тримається одяг, груди її відкриті, зо сміху аж за боки береться. Друга, що набила собі на лобі гулю, прихилилася до дверцят і вхопилася обома руками за побите обличчя. Тим часом згромадилася юрба, з криком і реготом збіглася вулична босячня, крамарі й крамарки повиходили з крамниць і поставали перед дверима, інші глядачі повистромлювалися з вікон.

Пан: Дідько б тебе взяв, Жаку, твоя композиція добре укладена, багата, дотепна, різноманітна й повна руху. Як повернемося до Парижу, однеси цей сюжет Фрагонарові;* побачиш, що він здолає з нього зробити.

Жак: По тому, як ви оповіли мені, як розумієтеся на малярстві, я можу прийняти вашу хвалу, не опускаючи очі долу.

Пан: Можу заложитися, що це одна з пригод абата Гюдсона!

Жак: Ви вгадали.

Читачу, тим часом, як ці добрі люди сплять, я хотів би поставити тобі маленьке питання, щоб ти помислив над ним, поклавши й собі голову на подушку: що за дитина могла б народитися від зв'язку абата Гюдсона й пані Ляпоммре?

— Може, порядна людина; може, несвітський негідник.

Скажеш мені про це завтра ранком.

...

Цей ранок настав, і наші подорожні розлучилися, бо маркізові Дезарсі дорога лежала іншою стороною, ніж Жакові і його панові.

— Отже, повернемося тепер до Жакового кохання?

Я сподіваюся, читачу. Але зовсім певно можу лише сказати, що Жаків пан знає, котра година, що він понюхав табаки і мовив до Жака:

— Гаразд, Жаку, повернемося до твого кохання?

А Жак, замість відповісти на це питання, промовив:

— Чи не дідьча це робота! З ранку до вечора вони нарікають на життя, і бракує їм відваги зректися його! Походить це від того, що це життя, беручи загально, не таке вже й погане, чи, навпаки, в майбутньому вони бояться ще гіршого?

Пан: Те й друге. До речі, Жаку, чи ти віриш у потойбічне життя?

Жак: Я ні вірю в нього, ні не вірю; я не думаю про нього. Я лише користуюся, як можу ліпше, цим життям, яке нам відписане в рахунок майбутньої спадщини.

Пан: Щодо мене, то я почуваю себе, ніби лялечка в кожушку, і люблю мені думати, що метелик, тобто моя душа, пробивши в свій час кожушок, вилетить з нього на суд Божий.

Жак: Ваше уявлення чудове.

Пан: Воно не моє; я його вичитав, здається мені, в одного італійського поета, на ім'я Данте, який написав твір під назвою: "Комедія про пекло, чистилище і рай".*

Жак: Це дивна тема для комедії!

Пан: Є там, бігме, чудові речі, особливо в пеклі. Єресіярхів він замикає у вогненних трунах,* з яких виривається полум'я і спустошує все навколо; невдячних розставляє по нішах, де вони проливають сльози, що замерзають у них на щоках; а ледачих ще в інших нішах і про цих останніх каже, що кров спливає з їх жил й її пожирають огидні хробаки... Але з якого приводу впала тобі на думку згадка про наше засудження життя, яке ми проте боїмося втратити?

Жак: З приводу того, що розповів мені секретар маркіза Дезарсі про чоловіка вродливої жінки з кабриолета.

Пан: Вона вдова?

Жак: Вона втратила свого чоловіка під час однієї подорожі до Парижу; і клята душа, той чоловік, і слова не хотів чути про причастя перед смертю. Тоді ту пані замка, у якої Рішар зустрівся з абатом Гюдсоном, попросили помирити його з чепцем.

Пан: Що ти хочеш сказати своїм чепцем?

Жак: Чепець це шапчина, яку надівають на голови немовлятам.

Пан: Розумію. І як вона заходилася переконувати його, щоб він змалився?

Жак: Сіли колом біля вогню. Лікар, помацавши пульс хворого, який, як він помітив, був дуже кволий, сів до кола з іншими. Пані, про яку мова, сіла ближче до ліжка хворого і звернулася з кількома питаннями до доктора, так щоб і не говорити дуже голосно і щоб хворий почув усе, що йому з розмови належало чути. Отак між тією пані, доктором і кількома присутніми зав'язалася розмова, яку я вам перекажу за порядком.

Пані: Чи не сказали б ви нам, докторе, як відчуває себе пані принцеса Пармська?

Доктор: Щойно я був в одному домі, де мене запевнили, ніби їй так погано, що нема жодної надії на видужання.

Пані: Ця принцеса завжди була зразком побожності. І кожного разу, коли почувала себе в небезпеці, жадала висповідатися й причаститися.

Доктор: Парох* з Сен-Року має принести їй сьогодні святі мощі до Версалю; але він прибуде запізно.

Пані: Не сама лише інфанта подає цей добрий приклад. Пан герцог Шеврез, який був важко захворів, не чекав, поки йому запропонують висповідатися й причаститися, він сам покликав священика, і це було вельми приємне для родини.

Доктор: Йому тепер багато ліпше.

Хтось з присутніх: Певно ж, що від причастя не вмирають; навпаки.

Пані: Справді, коли надходить небезпека, належить виконати цей обов'язок. Здається, що хворі не розуміють, як важко для тих, що їх оточують, пропонувати їм це зробити, хоч і як це конечно.

Доктор: Я був сьогодні в одного хворого, який два дні тому спитав мене:

— Докторе, як ви оцінюєте мій стан?

— Пане, у вас велика гарячка, і важкі напади її будуть повторюватися.

— Ви припускаєте, що черговий напад може статися в скорому часі?

— Ні, але я боюся лише за сьогоднішній вечір.

— Коли так, то я мушу попередити одну людину, з якою маю полагодити справу, що стосується мене самого, щоб упоратися з нею, поки ще маю ясну голову...

Він висповідався і прийняв святе причастя. Я прийшов увечорі, нападу гарячки не було. Учора йому було ліпше; сьогодні небезпека для нього вже проминула. У своїй лікарській практиці я бачив багато випадків такого впливу святого причастя.

Хворий (до прислужника): Принеси сюди мою курку.

Жак: Принесли йому курку, він хотів її розламати, але йому бракувало сили. Йому порізали крило, на маленькі шматочки. Він зажадав хліба, жадібно кинувся на нього і почав жувати на повен рот, але не міг проковтнути і мусів виплювати на серветку. Потім зажадав чистого вина, ледве змочив ним губи й промовив:

— Я почуваю себе дооре...

Але не минуло й півгодини, як він був мертвий.

Пан: Але все таки та пані почала була добре... А як з твоїм коханням?

Жак: А наша умова, на яку ви погодилися?

Пан: Розумію... Ти влаштувався у замок Дегляна, і стара служниця наказала своїй молодій донці Денізі відвідувати тебе чотири рази на день і доглядати тебе. Але заки ти оповідатимеш далі, скажи мені, чи Деніза зберегла свою цноту?

Жак (кашляючи): Думаю, що так.

Пан: А ти?

Жак: Оплигло вже багато часу, як по моїй цноті й сліду не стало.

Пан: Виходить, це не була твоя перша любов?

Жак: Чому ж?

Пан: Тому що люблять ту, якій свою цноту віддають, як і тебе любить лише та, яку ти позбавив цноти.

Жак: Іноді так, іноді ні.

Пан: А як ти втратив свою цноту?

Жак: Я її не втратив; я за всіма правилами поміняв її.

Пан: Розкажи мені кількома словами, як відбувся цей обмін.

Жак: Це було б, як перша глава в євангелії Луки — безконечна літанія, той народив і т. д.,* починаючи від першої й кінчаючи Денізою, останньою.

Пан: Яка переконана, що дістала її, а насправді — ні.

Жак: Як і перед Денізою дві сусідки в нашому селі.

Пан: Які вірили, що дістали твою цноту, хоч її й сліду не було.

Жак: Так.

Пан: Обдурити двох, не віддавши їм своєї невинності, не велика штука.

Жак: Ось послухайте, мій пане, з правого куточка ваших уст, що підноситься, і з руху вашої лівої ніздрі я прочуваю, що ліпше буде, коли я розповім вам з доброї волі, ніж змушувати себе просити; тим більше, що я почуваю, як збільшується мені біль у

горлі, а історія мого кохання довга, і в мене вистачить охоти хіба на одне чи двоє коротких оповідань.

Пан: Якби Жак хотів зробити мені велику приємність...

Жак: То що він мав би зробити?

Пан: Почати з історії про втрату своєї невинності. Признатися тобі одверто? Я завжди був ласий на оповідання про цю велику подію.

Жак: А то чому, коли ваша ласка?

Пан: Тому що з усього іншого в цьому роді це єдине пікантне; усе наступне вже тільки звичайне й банальне повторення. Я переконаний, що з усіх гріхів молодії грішниці панотець зацікавиться на сповіді в першу чергу цим.

Жак: Мій пане, мій пане, я бачу, який ви зіпсований, і може статися, що в передсмертну годину нечистий може явитися вам у тій самій подобі, що й Феррагусові.*

Пан: Може статися й таке. Але я можу заложитися, що твоєю учителькою була якась стара сільська хвойда.

Жак: Не закладайтеся, бо програєте.

Пан: Тоді служниця твого панотця?

Жак: Не закладайтеся, бо програєте знову.

Пан: Його небога?

Жак: Його небога могла луснути з поганого настрою й побожності; дві якості, які добре між собою узгоджуються, але до мене ніяк не пасують.

Пан: У такому разі я, здається, тепер відгадав.

Жак: Щодо мене, то мені зовсім так не здається.

Пан: Якось у базарний день чи на ярмарку...

Жак: Не було тоді ні ярмарку, ні базару.

Пан: Ти пішов до міста...

Жак: Я не ходив до міста.

Пан: А там, угорі, було написане, що ти маєш зустріти в якомусь шинку одну з тих послужливих істот; що ти нап'єшся...

Жак: Ні, я був натще; а якщо там, угорі, було щось написане, то хіба те, що ви в цю годину маєте висилюватися в хибних припущеннях і впадати в ту саму помилку, яку мені закидали: зятятися відгадувати і все не туди. Отак, як ви бачите мене перед собою, мій пане, я був свого часу охрищений.

Пан: Як ти пропонуєш почати розмову про втрату твоєї невинності з тієї миті, коли тебе вийняли з христильниці, то ми не скоро дійдемо кінця.

Жак: Отож, я мав хрищеного й хрищену. Майстер Біґр, найкращий стельмах на селі, мав сина. Біґр-батько був мій хрищений, а Біґр-син — мій приятель. Коли нам було вісімнадцять-дев'ятнадцять років, обидва ми закохалися одночасно в молоду швачку на ім'я Жюстина. Не сказати, щоб вона була жорстока, але їй хотілося набити собі ціну, давши комусь першому гарбуза, і на цю роль вона обрала мене.

Пан: Це знову одна з дивних жіночих примх, які ніколи не можна зрозуміти.

Жак: Усе житло колесника Бігра, мого хрищеного, складалося з майстерні й вишок. Його ліжко стояло в глибині майстерні. Бігр-син, мій приятель, спав на вишках, на які можна було злізти за допомогою короткої драбини, що стояла приблизно посередині між ліжком його батька і дверима майстерні.

Коли Бігр, мій хрищений, було добре успитися, Бігр, мій друг, потихеньку відчиняв двері, і Жюстина короткою драбинкою злазила на вишки. Наступного ранку, до схід сонця, заки ще Бігр-батько прокинеться, Бігр-син злавив з вишок, відчиняв двері, і Жюстина зникала потихеньку так само, як і приходила.

Пан: Щоб навідатися ще на одні вишки, на свої чи чужі.

Жак: Чом би й ні? Зустрічі між Бігром і Жюстиною укладалися добре, але мусіло статися так, щоб вони зазнали ускладнення: так було написано угорі, і так мало статися.

Пан: Через батька?

Жак: Ні.

Пан: Через матір?

Жак: Ні, на той час вона вже померла.

Пан: Через суперника?

Жак: Та ні ж бо, ні, ні через якого дідька! Мій пане, так уже записано вам там, угорі, до кінця ваших днів; скільки й житимете, будете відгадувати; і ще раз вам скажу — відгадуватимете не в лад.

Одного ранку, коли мій друг Бігр, більше втомлений, ніж звичайно, чи то від роботи напередодні, чи від нічних утіх, блаженно відпочивав в обіймах Жюстини, раптом з-під маленької драбини пролунав суворий голос:

— Бігре! Бігре! дідчий валяко! Уже благословило до утрєні, десь буде коло гав на шосту годину, а ти все ще на своїх вишках! Чи не поклав ти собі перебути там аж до полудня? Може, злізти мені туди, щоб потурити тебе звідти скоріше, ніж тобі бажалося б? Бігре! Бігре!

— Га, батьку?

— А за вісь, на яку чекає той відлюдок фармер, ти забув? Хочеш, щоб він знову прийшов сюди галасувати?

— Його вісь готова, і не мине й чверти години, як він її матиме...

Можете собі уявити переляк Жюстини й мого друга Бігра-сина.

Пан: Я переконаний, що Жюстина назавжди зареклася приходити на вишки і знову прийшла того ж таки вечора. Але як вона вислизнула звідти того ранку?

Жак: Якщо ви знову заходитеся відгадувати, я перестану оповідати... Тим часом Бігр-син зірвався з ліжка: босий, штани в одній руці, а піджак у другій. Поки він одягався, Бігр-батько бурмотів собі під ніс:

— Відколи він утратив голову з цією лобігушкою, усе йде навиворіт. Цьому треба покласти край; так не може тривати далі; маю вже цього досить. І те сказати, якби ж ця дівчина була бодай чогось варта, а то ж тварюка! Господь знає, яка тварюка! Ех, якби бідна покійниця, якій честь була над усе, побачила таке, вона давно б уже

відшмагала його, а тій перед усім миром при виході з служби Божої видряпала б очі під церквою; ніщо її не зупинило б. Але коли я терпів собі досі, хай не уявляють, що так триватиме й далі, вони помиляються!

Пан: І ці слова, гадаєш, Жюстина чула з вишок?

Жак: У цьому я не сумніваюся. Тим часом Біґр-син вибрався до фермера, скинувши його вісь на плече, а Біґр-батько почав робити своє. Ударивши кілька разів сокирою, він почув, що його ніс просить понюшки табаки, і почав шукати табатирки, але ніде не міг знайти її, ні по кишенях, ні в головах свого ліжка. "Це той раклюга, — мовив собі, — узяв собі, як звичайно це робить..." Та й поліз на вишки. Якусь мить пізніше він зауважив, що йому бракує також люльки й ножа, і знову поліз на вишки.

Пан: А Жюстина?

Жак: Вона на швидку руч схопила своє манаття і забилася під ліжко та й розпласталася там на животі ні жива, ні мертва.

Пан: А твій друг Біґр-син?

Жак: Віднісши й замотувавши свою вісь та одержавши, що належало, він прибіг до мене і виклав мені усі свої неслівські клопоти, в яких він заплутався. Трохи потішившись з його розповіді, я сказав йому:

— Слухай, Біґре, іди собі погуляй по селу, де тобі захочеться, а я знайду спосіб урятувати тебе. Одне лише прошу тебе: дай мені час...

Ви смієтеся, мій пане; чого вам смішно?

Пан: Нічого.

Жак: Мій друг Біґр пішов. Я одягнувся, бо ще не вставав, і пішов до його батька. Ледве він мене зауважив, як скричав з несподіваної радості, кажучи:

— Гей, хрищенику, де ти взявся! Звідки йдеш і чого прийшов сюди на зорі?..

Мій хрищений Біґр справді любив мене; тож я йому ніби зовсім щиро сказав:

— Ідеться тепер не про те, щоб знати, звідки я прийшов, а про те, як мені повернутися додому.

— Ого, хрищенику, ти пошився у волоцюги; боюся, що ви з Біґром один одного варті. Ти цілу ніч не був дома.

— А мій батько в таких оправах не знає жартів.

— Твій батько добре робить, що в таких справах не знає жартів. Але почнімо з того, що поснідаймо, а пляшка нас на розум наставить.

Пан: Жаку, той чоловік тримався доброго звичаю.

Жак: Я відповів йому, що я не маю ні потреби, ні бажання випивати чи снідати, бо так утомлений, що сон мене з ніг валить. Старий Біґр, який свого часу не пас задніх серед своїх товаришів, відповів глузливо:

— Видно, хрищенику, вона гарна, і ти не посоромив себе. Слухай: Біґр десь пішов, іди на вишки й одкидай ноги на його ліжку... Але хочу ще тобі сказати слово, заки він прийде. Ви собі друзі, і коли лишитесь сам-на-сам, скажи йому, що я ним не вдоволений, дуже невдоволений. Йдеться про малу Жюстину, яку ти повинен знати (бо й хто з сільських парубків не знає її?), яка мені його зіпсувала. Ти зробив би мені

велику послугу, якби розлучив його з цією потворою. До того він належав до тих, яких називають порядними хлопцями, але відколи він зав'язав це нещасне знайомство... Але ти не слухаєш мене; тобі злипаються очі; іди нагору і ляж відпочити.

Я лізу по драбині, роздягаюсь, стягаю ковдру й простирало, мацаю скрізь — Жюстини ніде нема. Тим часом Біґр, мій хрищений, веде своє:

— Діти! Кляті діти! Ось тобі ще один, що завдає клопоту батькові!

Не знайшовши Жюстини на ліжку, я не мав сумніву, що вона була під ним. Закамарок був зовсім темний. Я нахилився, простягнув руки і намацав її руку; схопив її і потягнув до себе; вона вилізла з-під ліжка, вся трясучися. Я обняв і заспокоїв її, подавши їй знак, щоб вона лягла коло мене. Вона молитовно склала руки й кинулася мені в ноги, обхопила мої коліна. Можливо, що я не встояв би проти цього німого благання, якби це діялося серед ясного дня, але пітьма не викликає ніяковости, навпаки, підбадьорює. До того ж, я мав ще в серці гнів на неї за минуле. Замість відповіді, я штовхнув її в напрямі драбини, що вела до майстерні. З переляку вона скрикнула. Біґр, почувши її вигук, сказав: "Він марить..." Жюстина заніміла, її коліна затряслися під нею; майже безтямно вона благала приглушеним голосом:

— Він зараз прийде... він уже йде... я чую, що він лізе по драбині... я пропаща!..

— Ні, ні, — відповів я їй теж приглушеним голосом, — заспокойся, замовкни й лягай...

Вона пручається далі, я наполягаю на своєму, врешті, вона здається — і ми лежимо одне побіч одного.

Пан: Зраднику, ошуканче, чи свідомий ти, на який злочин важишся? Ти хочеш зґвалтувати дівчину, як не силою, то залякуванням. Якби тебе поставити перед судом, ти зазнав би найсуворішої кари, яка передбачається за насильство над дівчатами.

Жак: Не знаю, чи я гвалтував її, але добре знаю, що не зробив їй нічого злого, і вона мені теж. Відвертаючи спочатку свої уста від моїх поцілунків, вона прикладала їх потім до мого вуха і тихо шепотіла:

— Ні, ні, Жаку, ні...

У відповідь на ці слова я зробив вигляд, ніби хочу встати з ліжка, щоб іти до драбини. Вона мене затримала й прошепотіла ще на вухо:

— Я ніколи б не повірила, що ти такий жорстокий; я бачу, що від тебе годі сподіватися найменшого співчуття. Але бодай пообіцяй мені, присягнися...

— В чому?

— Що Біґр нічого не знатиме.

Пан: Ти пообіцяв, ти присягнувся, і потім пішло все добре.

Жак: І потім дуже добре ще раз.

Пан: І потім ще раз дуже добре?

Жак: Достеменно так, наче б ви там були. Тим часом Біґр, мій друг, нетерплячий і занепокоєний, залудившись в блуканні навколо дому, не бачивши мене, повернувся до свого батька, який роздратовано звернувся до нього:

— Деся ти з-за дрібниці так довго блукав.

Бігр ще більш роздратовано йому відповів:

— Так наче б я не мусів сточувати цю чортячу вісь з обох кінців, бо вона була затовста!

— Я ж тебе попереджав про це, але ти все хочеш робити, як тобі забагнеться.

— Бо завжди легше ще щось надстругати, ніж доточувати.

— На ось цей обід і йди дороби його там, за дверима.

— Чому ж за дверима?

— Бо брязкіт струменту збудив би Жака, твого друга.

— Жака!..

— Так, Жака. Він там, нагорі, на вишках, ліг відпочити. Ех, шкода цих бідних батьків; як не одне, так друге! Гов, швидше повертайся. Тим часом, як ти стоїш отак, ніби борошеним мішком прибитий, звисивши голову й роззявивши рота та опустивши руки, робота не робиться...

Бігр, мій друг, люто кидається до драбини; Бігр, мій хрищений, зупиняє його, кажучи:

— Ти куди? Дай йому поспати, небораці; він докраю знесилений утомою. Ти на його місці був би дуже радий, якби тобі не давали спокійно спочити?

Пан: І Жюстина чула все це далі?

Жак: Як оце ви мене.

Пан: А що ти робив?

Жак: Я сміявся.

Пан: А Жюстина?

Жак: Вона зірвала з себе чепчик; рвала на собі волосся; вона піднесла очі до неба (принаймні так я собі уявляю), ламала собі руки.

Пан: Ти, Жаку, жорстокий; у тебе серце з бронзи.

Жак: Ні, мій пане, ні, мені не бракує чутливості, але я її бережу для ліпшої нагоди. Ті, що марно розкидають це багатство, так щедро розтринькують його, коли треба бути ощадним, що на випадок справжньої (потреби виявляються банкротами... Тим часом я одягнувся й зійшов униз. Бігр-батько мовив до мене:

— Тобі конче потрібно було відпочити, тобі це пішло на добре; коли ти прийшов, виглядав, як труп; а тепер, дивись, свіжий і рум'яний, як дитина, якій щойно дали грудей. Сон добра річ!.. Бігре, піди до льоху й принеси пляшку, щоб ми поснідали. Тепер, хрищенику, ти охоче поснідаєш?

— Навіть дуже охоче...

Прибула пляшка, яку поставили на варстаті; ми поставали навколо неї. Бігр-батько наповнив свою склянку й мою, Бігр-син відсунув свою, кажучи роздратовано:

— Щодо мене, то я не маю так рано спраги, щоб пити.

— Ти не хочеш пити?

— Ні.

— О, я знаю, що це значить; слухай, хрищенику, за цим криється Жюстина; він пройшов повз її хату й або не побачив її, або застукав з кимось іншим; ці примхи з

пляшкою, запевняю тебе, не спроста.

Я: Може статися, що ви відгадали.

Бігр-син: Жаку, припини свої жарти; до речі вони чи ні, але я їх не люблю.

Бігр-батько: Як він не хоче, це не перешкоджає випити нам. За твоє здоров'я, хрищенику!

Я: За твоє, хрищений. Бігре, мій друже, пий з нами. Ти багато печалуєшся з-за малої дрібниці.

Бігр-син: Я вже вам сказав, що не буду пити.

Я: Гаразд, припустимо, що твій батько вгадав. Не велика біда, ти її побачиш, ви порозумієтеся, і ти переконаєшся, що помилявся.

Бігр-батько: Гей, лиши його; либонь він заслуговує на те, щоб та потвора покарала його за клопіт, якого він мені завдає. Отак, ще по одній, а тоді повернемося до твоєї справи. Я так розумію, що мені належить відвести тебе до твого батька; але як ти думаєш, що я маю йому сказати?

Я: Усе, що хочете, усе, що ви чули від нього сто разів, коли він приводив вашого сина.

Бігр-батько: Ходімо...

Він вийшов, я за ним, ми прибули до нашої хати; я пустив його в двері самого. Цікавий почути розмову Бігрового й мого батька, я заліз у кут, за перегородку, звідки міг чути кожне їх слово.

Бігр-батько: Ось послухай, куме, мусиш йому пробачити ще й цього разу.

— Пробачити йому, але що?

— Ти удаєш, ніби не знаєш.

— Я зовсім не удаю, бо таки не знаю.

— Ти роздратований і маєш на це підстави.

— Я ні крапельки не роздратований.

— Кажу тобі, що ти роздратований.

— Коли тобі хочеться, щоб я був роздратований, хай буде по-твоєму. Але спочатку я хочу знати, яку він дурницю втяв.

— Гаразд, хай там буде три чи чотири рази, алеж він не робить так щодня. Ну, трапиться товариство молодих хлопців і дівчат; п'ють, сміються, танцюють; час біжить швидко; дивись — уже й хата замкнена...

Бігр додав, стишивши голос:

— Вони не хочуть нас слухати. Але скажи по щирості: чи ми були мудріші від них у їх віці? Сказати тобі, хто поганий батько? Той, хто забув помилки своєї юности. Скажи мені, чи не траплялося нам не ночувати дома?

— А ти, Бігре, мій друже, скажи мені, чи ми самі не мали нахилів, які не подобалися нашим батькам?

— Отож я й кричу більше, ніж мені болить. Роби й ти те саме.

— Але Жак завжди ночує дома, бодай дома ночував сю ніч, я певний цього.

— Гаразд, як не сю ніч, то іншу. У всякому разі ти не гніватимешся на свого

хлопця?;

— Ні.

— І як я піду, ти не будеш його бити?

— Напевно, ні.

— Даєш мені слово?

— Даю тобі слово.

— Слово честі?

— Слово честі.

— У такому разі домовилися, і я піду собі...

Коли мій хрищений Бігр дійшов до порога, мій батько, ударивши його легенько по плечу, мовив до нього:

— Бігре мій друже, тут щось не тее, наші хлопці, твій і мій, хитрі бестії, і я дуже боюся, чи не втяли вони нам щось сьогодні. Але з часом це виявиться. Бувай здоров, куме.

Пан: І чим закінчилася пригода між твоїм другом Бігром і Жюстиною?

Жак: Тим, чим і належало їй закінчитися. Він гнівався; вона гнівалася ще більше, ніж він. Вона плакала, він розчулився. Вона присягалася, що я найкращий друг, якого можна мати; я присягався, що вона найчесніша дівчина на все село. Він нам повірив і вибачився перед нами; та й любив нас і шанував більше, ніж раніше. Оце й був би початок, розвиток і кінець історії про втрату моєї невинності. А тепер, мій пане, я хотів би, щоб ви зробили моральний висновок з цієї сороміцької історії.

Пан: Треба ліпше знати жінок.

Жак: І ви потребували цієї моралі?

Пан: Треба ліпше знати друзів.

Жак: Хіба ви будь-коли могли вірити, що може бути бодай один такий, що встоїть проти вашої жінки чи дочки, як вона напосядеться здобути його?

Пан: Треба ліпше знати батьків і дітей.

Жак: Ідіть геть, пане, за всіх часів вони тільки те й роблять, що пошивають одні одних у дурні, і так робитимуть, скільки й світу.

Пан: Усе, що ти кажеш, — це вічні істини, але ніколи не шкодить їх нагадувати. І хоч не знати, яке буде оповідання, яке ти обіцяв розповісти мені після цього, можеш бути певен, що не знайде в ньому нічого повчального тільки дурень. Продовжуй.

...

Мене мучить сумнів, читачу, чи не віддав я честь Жакові і його панові висловити деякі міркування, які по праву належать тобі. Коли б це було так, тоді ти можеш вважати ці міркування далі своїми, а Жак і його пан погодяться на це без претенсій. Мені здається, я постеріг, що тобі не до вподоби слово Бігр.* Хотів би я знати — чому? Це справжнє прізвище мого стельмаха: повідомлення про народження і смерть, шлюбні контракти — все підписане прізвищем Бігр. Нащадки Бігрів, яким сьогодні належить майстерня, називаються Біграми. Коли їх діти, до речі — гарненькі, з'являються на вулиці, люди говорять: "Он маленькі Бігри". Коли ви вимовляєте прізвище Буль, вам

пригадується найвизначніший з усіх столярів, яких ви знали.* Отак і в тих місцях, де живуть Бігри, ніхто не вимовить прізвища Бігр, не згадавши при тому найкращого стельмаха, скільки й сягає людська пам'ять. Той Бігр, чие ім'я стояло в кінці всіх молитовників початку цього століття, був одним з його предків. І якби трапилося, щоб хтось з нащадків Бігра уславився у великому ділі, прізвище Бігр стало б не менш величним для тебе, ніж Цезар або Конде.* Бо може бути Бігр і Бігр, як Вільгельм і Вільгельм. Коли я кажу просто Вільгельм, — це не буде ні завойовник Великої Британії, ні торговець сукном з "Адвоката Патлена".* Саме з себе ім'я Вільгельм ні героїчне, ні міщанське: отак і Бігр. Просто Бігр ще не означає ні славного стельмаха, ні котрогось з його звичайних предків чи нащадків. По щирості сказавши: чи може саме прізвище викликати почуття смаку чи несмаку? На вулицях вештається повно псів, яких називають Помпеями. Дай мені спокій з своєю фальшивою делікатністю, інакше я поведуся з тобою, як лорд Четтем з членами парляменту,* який сказав їм: "Цукор, цукор, цукор; що в цьому є дивного?" Отак і я добі скажу: "Бігр, Бігр, Бігр; чому й не називатися Бігром?" Як казав один старшина своєму генералові, великому Конде, що може бути гордий Бігр, як Бігр-стельмах, просто порядний Бігр, як ти і я, звичайні Бігри, як безліч інших.

Жак: Було це під час весілля. Мій брат Жан видавав заміж дочку одного з наших сусідів. Я був дружною на весіллі. Мене посадили за столом між двома скалозубами нашої парафії. Я виглядав великим придурком, хоч насправді не був таким, як це їм здавалося. Вони поставили мені кілька питань про шлюбну ніч; я відповів на них досить придуркувато, і вони залилися сміхом, а жінки цих двох жартунів зацікавилися з другого кінця столу:

— Що там сталося, що вам так весело?

— Справді таки смішне; я тобі розповім сьогодні ввечері, — відповів своїй жінці один з них.

Інша була не менш цікава від першої і поставила своєму чоловікові те саме питання, на яке дістала таку ж і відповідь. Обід продовжувався далі, мені ставили питання, я відповідав нісенітниці, з яких вибухав сміх, що збуджував увагу жінок. По обіді почалися танці, по танцях розплітали молодій косу й проводили молодих до спальні. По тому всьому я влігся спати, пішли до ліжка й мої скалозуби, розповівши своїм жінкам незрозумілу й незбагненну річ, щоб двадцятидволітній парубок, такий великий і кремезний, як я, тямковитий і ніби не зовсім дурний, був такий наївний, наче б його мати щойно на світ народила. І обидві жінки потішалися з цього, як і їх чоловіки. Але наступного дня Сюзанна дала мені знак, щоб я підійшов до неї, й запитала мене:

— Жаку, ти зараз ні при якій роботі?

— Ні, сусідко. Чим міг би я вам служити?

— Я хотіла б, я хотіла б... — і повторюючи "я хотіла б", вона стискала мою руку, дивно на мене дивлячись. — Я хотіла б, щоб ти взяв нашого різака і пішов зо мною до громадського лісу нарізати дві чи три в'язки ліщини, бо для мене самої це надто важка робота.

— Дуже радо, пані Сюзанно...

Я беру різака, і ми рушаємо в путь. По дорозі до лісу Сюзанна клала свою голову на моє плече, гладила мені підборіддя, смикала мене за вуха, щипала за боки. Ми прибули на місце. Терен був похилий, і Сюзанна лягла на землю на найвищому місці, простягнувшись на всю свою довжину, і розклала широко ноги, закинувши руки за голову. Я стояв нижче від неї, стинаючи різаком ліщину. Сюзанна підтягнула ноги, притуливши п'яти до сідниць. Від того, що вона підняла коліна, задралася їй спідниця, а я все замахував різаком, стинаючи ліщину, ледве бачивши, куди замахуюся: часто не потрапляючи, куди треба. Нарешті, Сюзанна запитала мене:

— Може б ти кінчав уже?

— Як ви звелите, пані Сюзанно...

— Хіба ти сам не бачиш, що я хочу, щоб ти кінчав?..

Я закінчив і, відсапнувшись, закінчив ще раз. А Сюзанна...

Пан: ... позбавила тебе невинности, якої ти вже не мав?

Жак: Так, пане; але Сюзанна не помилилася і, усміхаючися, сказала мені:

— Ти добре провчив мого чоловіка; злодій ти.

— Що ви хочете цим сказати, пані Сюзанно?

— Нічого, нічого; зрештою, ти мене розумієш. Обдури мене так ще кілька разів, і я тобі все пробачу...

Я пов'язав ліщину, скинув її собі на плечі, і ми пішли собі, вона до своєї хати, я до своєї.

Пан: Не зупиняючися по дорозі?

Жак: Ні.

Пан: Бо від лісу до села було недалеко?

Жак: Не далі, ніж від села до лісу.

Пан: На більше вона не заслуговувала?

Жак: .Можливо, вона заслуговувала на більше для іншого чи іншого дня: кожна мить має свою вартість.

Кілька днів пізніше пані Марґарита, жінка нашого іншого скалозуба, хотіла змолоти зерно, але не мала часу сходити до млина. Вона прийшла до мого батька попросити, щоб він послав одного з своїх хлопців замість неї. А що я був старший, вона не мала сумніву, що вибір мого батька впаде на мене, у чому й не помилилася. Пані Марґарита пішла, я вийшов за нею. Я звалив мішок на її віслюка і сам-один погнав його до млина. От уже й змолот її зерно, і ми рушили додому, я й її вислюк; мене опав жаль, що я задурно виконав свою панщину. Але я помилився. Між селом і млином був маленький лісок, який треба було перейти; там я й натрапив на пані Марґариту, що сиділа над дорогою. Починало смеркати.

— Нарешті, ти тут, Жаку! — мовила вона до мене. — Чи в тямку тобі, що я тут уже бити годину чекаю на тебе?..

Читачу, отакий і ти дріб'язковий. Але я згоден, хай буде довга година для міських пань і бита година для пані Марґарити.

Жак: Було так, що води мало, млин ішов поволі, мірошник був п'яний, і хоч як ретельно я працював, не міг повернутися раніше.

Марґарита: Сядь коло мене, поговоримо собі трохи.

Жак: Охоче, пані Марґарито...

Я сів поруч з нею, щоб розмовляти, а тим часом обоє ми, як води в рот набрали. Тоді я сказав їй:

— Але пані Марґарито, ви не мовите мені й слова, і ми не розмовляємо.

Марґарита: Боя міркую собі про те, що сказав мій чоловік про тебе.

Жак: Не вірте й слову з того, що вам казав чоловік, бо він глузливий.

Марґарита: Він запевняв мене, що ти ще жодного разу не був закоханий.

Жак: Щодо цього, то він казав правду.

Марґарита: Як! Ніколи в житті?

Жак: Ніколи в житті.

Марґарита: Що? У твоєму віці ти й досі не знаєш, що таке жінка?

Жак: Даруйте, пані Марґарито.

Марґарита: І властиво, що таке жінка?

Жак: Жінка?

Марґарита: Так, жінка.

Жак: Чекайте... Це чоловік у спідниці і в чепчику, з великими грудьми.

Пан: О, мерзотнику!

Жак: Та друга не ошукалася, і я хотів, щоб ошукалася ця. На мою відповідь пані Марґарита так розреготалася, що ніяк не могла вгамувати себе; а я, цілковито приголомшений, запитав її, з якого дива вона так сміється. Пані Марґарита відповіла мені, що сміється з моєї простакуватості:

— Як! Такий здоровило, як ти, щоб справді більше нічого не знав?

— Ні, не знаю, пані Марґарито.

По цьому пані Марґарита змовкла, і я за нею.

— Але, пані Марґарито, — знову звернувся я до неї, — ми сіли, щоб побазікати, а тим часом ви не мовите й слова, і ми не базікаємо. Пані Марґарито, що вам? Ви мрієте?

Марґарита: Так, я мрію... я мрію... я мрію...

І коли вона почала своє "я мрію", груди її почали здійматися, голос ослаб, уся вона затремтіла, заплющила очі й піввідкрила уста, потім глибоко зідхнула й зомліла. Я почав удавати, ніби вірю, що вона була мертва, і почав кричати з переляку:

— Пані Марґарито, пані Марґарито! Скажіть бо мені щось! Пані Марґарито, вам погано?

Марґарита: Ні, моя дитино; дай мені хвилину відпочити... Я не знаю, що мене вхопило... Це сталося мені несподівано.

Пан: Вона брехала.

Жак: Так, вона брехала.

Марґарита: Мені примарилося...

Жак: Мариться вам отак уночі й побіч вашого чоловіка?

Марґарита: Іноді.

Жак: Таке може його перелякати.

Марґарита: Він до цього звичний...

Марґарита потроху дійшла до свідомости й мовила:

— Мені марилося про те, що тоді на весіллі, вісім днів тому, наші чоловіки, мій і Сюзаннин, глузували з тебе; мені було шкода тебе і зробилося якось так, що я й сама не знаю.

Жак: Ви дуже ласкаві, пані.

Марґарита: Я не люблю, як з когось глузують. Мені примарилося, що при першій-ліпшій okazji вони розпочнуть ще уїдливіше, і це мене знову розлютило.

Жак: Алеж тільки від вас залежить, щоб таке більше не повторилося.

Марґарита: Що?

Жак: Щоб я знову не знав того, що спричинило такий сміх вашого чоловіка й Сюзанниного, і щоб вони більше не сміялися.

Марґарита: О! ні, ні. Я добре знаю, що ти порядний хлопець і нікому не розповідатимеш; але я не наважилася б.

Жак: Але чому?

Марґарита: Не наважилася б, та й годі.

Жак: Ах, навчіть мене, пані Марґарито, я вас прошу; я буду вам безмежно вдячний, навчіть мене...

Благаючи так, я міцно стискав її руки, а вона так само стискала мої; я цілував її очі, а вона мені уста. Тим часом зовсім запала ніч. І я, нарешті, сказав їй:

— Тепер я бачу, пані Марґарито, що ви не хочете бути такі ласкаві до мене, щоб навчити мене, і мені це дуже боляче. Отож, коли так, вставаймо й повертаймося додому...

Пані Марґарита мовчала; вона взяла мою руку, і я вже не знаю, куди вона її потягла, можу ствердити лише той факт, що я скричав:

— Тут нічого немає! Тут нічого немає!

Пан: Ошуканець, подвійний ошуканець!

Жак: Факт, що вона була досить легенько одягнена, та й я не так щоб мав багато чого на собі. Факт, що я весь час тримав свою руку там, де в неї нічого не було, а вона помістила свою руку там, де в мене було зовсім навпаки. Факт, що я опинився під нею і в наслідок цього вона на мені. Факт також, що я не робив жодного зусилля, щоб допомогти їй, покладаючи усю роботу на неї саму. Факт, що вона з таким щирим серцем заходила навчати мене, що настала така мить, коли я мав враження, наче б вона помирає. Факт, що, будучи так само запаморочений, як і вона, я, не тямлячи, що кажу, кричав:

— Ах, пані Сюзанно, яку велику приємність ви мені зробили!

Пан: Ти хочеш сказати, що вигукнув: "пані Марґарито".

Жак: Ні, ні. Сталося так, що я сплутав одне ім'я з другим, і, замість назвати ім'я пані Марґарити, назвав Сюзон. Факт, що я признався пані Марґариті, що того, чого

вона ніби навчила мене сьогодні, насправді навчила вже три чи чотири дні тому пані Сюзон, хоч і дещо іншим способом. Факт, що вона запитала мене:

— Як! Сюзон, а не я?..

Факт, що я їй відповів:

— Ні та, ні друга.

Факт, що тим часом, як вона глузувала з себе самої, з Сюзон і обох чоловіків, я опинився на ній, і в наслідок цього вона під мною, і, визнаючи, що це їй так само складає велику приємність, але не таку, як інший спосіб, вона знову опинилася на мені, і в наслідок цього я під нею. Факт також, що по якомусь часі відпочинку і мовчанки вже ні я не був під нею і на ній, ні вона не була під мною й на мені, бо ми лежали боком одне при другому; вона нахилила голову вперед і притиснулася обома сідницями до мене. Факт, що якби я був менше вчений, добра пані Маргарита навчила б мене всього, як належало. Факт, що ми ледве дійшли до села. І факт, що біль горла у мене так збільшився, що ледве чи є надія, щоб я міг говорити раніше, ніж за два тижні.

Пан: І ти пізніше більше не бачив цих жінок?

Жак: З вашого дозволу, навіть не один раз.

Пан: Обох?

Жак: Обох.

Пан: І вони не розлаялися?

Жак: Мавши користь одна з одної, вони ще більше подружилися.

Пан: Наші жінки зробили б так само, але кожна з своїм кожним... Але ти смієшся.

Жак: Я не можу стриматися від сміху кожного разу, коли пригадую собі малого чоловічка, який репетував, хляв, пінився, бився головою, руками й ногами, всім тілом, що ладен був кинутися вниз з високого засторонку сіна в клуні, ризикуючи зламати собі карк.

Пан: Хто він такий, цей малий? Чоловік пані Сюзон?

Жак: Ні.

Пан: Чоловік пані Маргарити?

Жак: Ні... Ви все той самий: не змінитесь, скільки й житимете.

Пан: Хто ж він такий?

Жак лишив це питання без відповіді, і пан наполягав далі:

— Скажи мені лише, хто був цей чоловічок.

Жак: Якось на вході до однієї крамниці з білизною сиділа мала дитина й репетувала на чім світ стоїть. Крамарка, якій надокучив цей крик, запитала її:

— Чого так кричиш, мій друже?

— Бо вони хочуть, щоб я сказав А.

— І чому ж тобі не сказати А?

— Бо ледве я встигну сказати А, як вони зажадають, щоб я сказав Б...

Отак і з вами: ледве я встигну сказати ім'я того чоловічка, як ви зажадаєте, щоб я розповів усю решту.

Пан: Може, й так.

Жак: Напевно, так.

Пан: Гаразд, мій друже Жаку, назви мені ім'я того чоловічка. Ти ж конаєш від бажання його назвати; може, ні? Вдоволи своє бажання.

Жак: Це був карлуватий виродок, горбатий, скорчений, заїкуватий, одноокий, ревнивий, розпусний і закоханий; мабуть, він дознавав і взаємности від Сюзон. Це був сільський вікарій.

Жак, як дві краплі води, був на подобу дитини з білизняної крамниці; з тією хіба різницею, що відколи йому боліло горло, важко було його змусити сказати А, але як уже починав, то сам без принуки йшов аж до кінця абетки.

— Я був у Сюзанніній клуні, один-на-один з нею.

Пан: Певно, ти був там зовсім випадково?

Жак: Так. Прийшовши до клуні, вікарій почав лютувати, владно присікуватися до Сюзон з питаннями, що вона тут робить насамоті з найрозбещенішим парубком на все село, та ще й у такому віддаленому від хати місці.

Пан: Як я бачу, ти вже мав тоді добру славу.

Жак: І заслужену. Він зовсім розлютився і до попередніх слів почав додавати ще інші, дещо менше ввічливі. Я й собі розлютився. Слово за словом, образа за образою, і ми дали рукам волю. Я схопив вила і взяв його на них так, що один зуб опинився йому між ногами, а два по боках, і кинув на сіно, як в'язку соломи.

Пан: А засторонок був високий?

Жак: Щонайменше на десять стіп, так що малий чоловічок не здолав би з нього злізти, не скрутивши собі в'язи.

Пан: А потім?

Жак: Потім я розв'язав платок на шиї Сюзон, узяв її за груди, почав пестити, вона, як звичайно, почала боронитися. А тут таки побіч лежав вантажний риштунок на віслюка, зручність якого нам була вже відома. Я кинув її на цей риштунок.

Пан: Ти задрав їй спідницю?

Жак: Я задрав їй спідницю.

Пан: І вікарій усе це бачив?

Жак: Як оце ви мене.

Пан: І він мовчав?

Жак: Алеж де там, прошу вас, ні. Ошалілий з обурення, він почав кричати:

— Уб... уб... убивають! Го... го... горить... зло... зло... дій!..

Аж тут нагодився й чоловік, хоч ми думали, що його нема дома.

Пан: Мене трясє від обурення: не люблю попів.

Жак: Уявляю, як ви втішилися б, бачивши, як я на очах цього...

Пан: Не сумніваюся.

Жак: Сюзон устигла підвестися; я упорядкував свій одяг. Уже пізніше Сюзон оповіла мені, що було далі. Її чоловік, побачивши вікарія, що сидів на сіні, як на сідалі, — у сміх. А вікарій йому:

— Смі... смі... смійся собі... ду... ду... дурню один.

Чоловік, послуховавши його ради, засміявся ще дужче, питаючи вікарія, хто його посадив на те сідало.

Вікарій: Зса... зса... ди ме... не... на зе... зе... землю.

Чоловік, усе ще сміючися, запитав його, яким чином він має це зробити.

Вікарій: Та... та... так са... са... само, як я сю... сю... сюди ді... діс... дістався, на ви... ви... вилах.

— Свята Троїце, правду кажете: от що значить бути едукованим!*

Чоловік узяв вила й подав вікарієві, а той уместився на них так, як я його тоді настроїв. Чоловік обніс його на цьому корисному в хазяйстві струменті кілька разів колом по клуні, приспівуючи при цьому обході на подобу джмеля, а вікарій галасував далі:

— Пу... ту... пусти ме... ме... мене на зе... зе... землю, оп... оп... опри... шку... пу... пу... сти, на... на... нарешті!

А чоловік йому:

— А чому б мені, отче-вікарію, не обнести б вас отак по селу на показ? Ніхто в світі ще не бачив такої гарної процесії...

Тим часом вікарій уже конав від переляку, і чоловік пустив його на землю. Не знаю вже, що він тоді ще сказав чоловікові Сюзон, бо вона нарешті втекла. Я вже тільки чув:

— Не... не... нещасний, ти... ти... б... б... б'єш свя... свя... священика. Я... я... те... те... тебе про... про... прокляну; пі... пі... підеш до... до... до... пе... пе... пекла...

Це кричав малий покруч, а ганяв його, шмагаючи вилами чоловік Сюзон. Я прибув з багатьма іншими. Зауваживши мене ще здалека, чоловік кинув геть вила, запрошуючи мене:

— Іди бо, йди бо сюди.

Пан: А Сюзон?

Жак: Викрутилася.

Пан: Погано?

Жак: Ні. Жінки завжди вміють викрутитися, хібащо впіймаються на гарячому... Чого ви смієтеся?

Пан: Мені смішно, як і тобі: я сміятимуся кожного разу, коли пригадаю малого папа на вилах Сюзанниного чоловіка.

Жак: У скорому часі по цій пригоді, яка дійшла й до мого батька, і він добре насміявся з неї, я, як уже вам сказав, пішов до війська...

По якомусь часі мовчанки чи Жакового покашлювання, за свідченням одних, чи по тому, як Жаків пан якийсь час ще сміявся, як запевняють інші, пан звернувся до Жака, так мовлячи:

— А історія твого кохання?

Жак здвигнув плечима й нічого не відповів.

...

— Чи гоже людині при здоровому розумі й вихованій у доброму звичаї, що тямить навіть дещо в філософії, бачити насолоду в розповіді таких непристойних оповідань?

Поперше, читачу, це не оповідання, а історія, і я не почуваю себе винним більше, може, навіть менше, коли оповідаю витівки Жака, ніж Суетон, коли він розказує нам про розпутне життя Тіберія. І все таки ти читаєш Суетона і не робиш йому жодних закидів. Чому ти не обурюєшся проти Катулла, Марціяла, Горація, Ювенала, Петронія, Ляфонтена і багатьох інших? Чому не скажеш стоїкові Сенеці: "Що мене обходять безчинства твого раба перед вигнутими дзеркалами?". Чому ти поблажливий тільки до мертвих? Коли ти трохи помислиш над своєю небезсторонністю, ти побачиш, що вона породжена якимись порочними принципами. Якщо ти невинний — не читатимеш мене; коли ж ти зіпсований — не зазнаєш шкоди, читавши мене. І врешті, коли те, що я тобі кажу, не переконує тебе, відкрий передмову Жана-Батіста Руссо і там знайдеш слова на мою оборону. Хто серед вас знайдеться такий, що наслідиться кинути обвинувачення на Вольтера за те, що він написав "Орлеанську діву"? Ніхто. Виходить, ви маєте дві мірки на цінування людських вчинків?

— Але, — скажете ви, — "Орлеанська дівка" Вольтера — шедевр!

Тим гірше, бо тим більше її читатимуть.

— А твій "Жак" бездарне накопичення фактів, почасти реальних, почасти вигаданих, без хисту написаних і безладно поданих.

Тим ліпше: мого "Жака" менше читатимуть. Обертайся яким хочеш боком, завжди вийде в тебе не в лад. Коли мій твір добрий, тобі справить приємність його читати; коли він поганий — не буде з нього шкоди. Жодна книжка не є така невинна, як погана книжка. Я розважаюся, писавши під вигаданими іменами про дурниці, які ви робите; я сміюся з твоїх дурниць, а ти за це гніваєшся на мене. Читачу, щиро тобі сказавши, я переконаний, що гірший з нас двох — не я. Що я був би вдоволений, якби мені було так легко боронитися проти твоєї зіпсованості, як тобі тготи нудоти чи небезпеки моєї книжки! Огидний лицеміре, дай мені спокій! Б..и, як розсідланий вислкж, але дозволя мені вжити слово б...ти; я тобі дозволяю діло, а ти дозволя мені слово. Ти сміливо вимовляєш слова — вбити, вкрати, зрадити, а це ледве наважуєшся сказати собі під ніс! Дивись, щоб не було так, що чим більше ти боїшся вигаданої нечистоти слова, тим більше тобі лишається її в думці. А що тобі заподіяв такий природний, конечний і справедливий статевий акт, щоб вилучити його означення з ужитку, уявляючи собі, ніби воно осквернило б твої уста, очі й вуха? І добре так, що найменше вживані, найменше друковані й найбільше замовчувані слова найкраще знані й найзагальніше відомі; так воно ж і є в дійсності; і слово futuo не менше відоме, ніж слово хліб;* його знали за всіх часів, і немає такого діалекту, в якому його не було б! Воно має тисячі синонімів у всіх мовах, воно друкується в кожній мові, хоч його не важаться вимовити вголос; і та стаття, яка найчастіше втілює це слово в діло, найпильніше промовчує його. Я чую знову ваші вигуки: "Тьху, який цинік, тьху, безсоромний, тьху, софіст!..." Так, так, ану ж бо, ображайте ще більше ушанованого автора, якого ви не випускаєте з рук, бо я ж тільки його перекладач. Свобода його стилю є майже гарантією чистоти мого звичаю: це Монтень. *Lasciva est nobis pagina, vita proba.**

Жак і його пан промандрували решту цього дня, майже не відкривши уст. Жак

кашляв, а його пан зауважував:

— Ну, вже й клятий кашель!

Потім він витягав годинник, щоб подивитися, котра година, так і не затямивши її собі; несвідомо витягав табатирку і нюхав табаку, не чувши її смаку. Що це так і було, я переконаний з того, що він повторив усе це три чи чотири рази підряд за тим самим порядком. Трохи згодом Жак розкашлявся знову, а його пан сказав:

— Що за нечистий з тим кашлем! Треба ж було налитися в господині вином по зав'язку. Та й учора увечорі з секретарем ти не більше зважав на себе; бо коли зійшов нагору, то заточувався й не тямив, що кажеш. А сьогодні ти зробив далєбі вже десять зупинок, і я можу заложитися, що в твоїй баклазі не лишилося вже й краплі вина...

Потім він похамаркав собі ще щось під ніс, подивився на годинник і похастував свої ніздрі.

Я забув тобі сказати, читачу, що Жак ніколи не вирушав у дорогу, не наповнивши баклагу найкращим вином; вона висіла в нього, прив'язана за лук кульбаки. За кожним разом, коли його пан перебивав йому розповідь кількома питаннями на дещо довший час, він відв'язував свою баклагу й випивав, не прикладаючи шийки до уст і не вішаючи баклаг доти, доки пан не переставав говорити. Забув я також сказати тобі й те, що у випадках, які вимагали над чимось помислити, перше, що він робив, — це питався поради в баклаг. Чи йшлося про те, щоб розв'язати якесь моральне питання, обговорити якусь подію, в'яснити, чим один шлях був кращий від другого, доводити якесь діло до кінця чи залишити його, зважити додатні і від'ємні сторони якоїсь політичної операції, комерційної чи фінансової, ствердити мудрість чи глупоту якогось закону, в'яснити, як закінчиться війна, чи, врешті, вибрати заїзд, у заїзді кімнату, а в кімнаті ліжку, — перше його слово було: "Запитаймося в баклаг". А останнє: "Така думка баклаг й моя". Коли доля замовкала в його голові, він знаходив в'яснення, прикладаючися до баклаг. Це була свого роду портативна Пітія, яка відразу змовкала, коли спорожнилася. У Дельфах Пітія, задравши подолки, сідала голим задом на триніг і набиралася надхнення, що йшло знизу вгору; Жак, сидячи на коні, задравши голову до неба й нахиливши відкорковану баклагу шийкою вниз, у напрямі своїх уст, приймав надхнення, Що йшло згори вниз. Коли Пітія і Жак повідомляли, що каже оракул, обоє вони були п'яні. Жак був переконаний, що святий Дух зійшов на апостолів у баклазі, а Зелену неділю він називав святом баклаг. Він залишив невеликий трактат про всі можливі форми ворожбитства; глибокий трактат, у якому він віддає перевагу ворожбитству Бакбука,* ворожбитству з допомогою баклаг. Не зважаючи на велику пошану до священика з Медону,* він оскаржував його в фальшивій методі дізнавати істини способом удару божественного Бакбука в живіт.

— Я люблю Рабле, — казав він, — але істину люблю більше, ніж Рабле.

Останнього він називав еретиком-енґастримітом* і доводив сотнею аргументів, що з них кожен один ліпший іншого, що справжній голос оракула Бакбука, чи то баклаг, можна почути тільки через шийку баклаг. Він зараховує до найвизначніших прибічників Бакбука і вважає, що по-справжньому були надхнені баклагою за останні

століття — Рабле, ля Фар, Шапель, Шольє, Ляфонтен, Мольєр, Панар, Галле, Ваде.* Платон і Жан-Жак Руссо, які над усе вихваляли добре вино, самі не пивши його, на його думку, були фальшивими братами баклагі. Баклага мала колись кілька славних святинь; з них про особливо ушановані Помм-де-пен, Танплє і Гінгетту* він написав окрему історію. Він намалював надзвичайно яскраву картину ентузіязму, піднесення й запалу, якими бували надхнені бакбукіяни чи перігурдіяни, та ще й тепер бувають, коли під кінець трапези, як вони сиділи, спершись ліктями на стіл, являвся їм божественний Бакбук або сакральна баклага. Вона стояла посеред столу, сичала, відкидала далеко геть від себе свою головку і вкривала пророчою піною своїх поклонників. Його рукопис прикрашений двома портретами, під якими можна прочитати такий напис: "Анакреон і Рабле, первосвященники баклагі, перший за старих, другий за нових часів".

— Ніби Жак міг користуватися терміном енгастриміт?..

Чому б і ні, читачу? Жаків сотник був бакбукіянем, він міг знати цей вираз; а Жак, що сприймав усе, що той казав, міг його запам'ятати; але щиро сказавши, термін енгастриміт належить мені, а в оригіналі стоїть — черевовіститель.

— Усе це добре, — скажеш ти, — а як же з Жаковим коханням?

Жакового кохання ніхто не знає, крім самого Жака; а його мордує біль горла, який тільки й залишив панові, що годинник та табатирку, велике горе, що мучить його так, як і тебе.

— Що ж нам робити?

Слово чести, я й сам не знаю. Тут було б до речі запитати божественного Бакбука чи святу баклагу; але їх культ занепадає, їх храми спустошені. Так само як при народженні нашого божественного Спасителя змовкли поганські оракули, так і по смерті Галле замірили оракули Бакбука; так само нема вже великих поем, творів найтоншого красномовства, жодного з тих утворів, що позначені чаром оп'яніння й генія; усе стало резонне, обраховане, академічне й пласке. О, божественний Бакбуче; о, свята баклаго; о, божество Жака! Поверніться до нас!.. Мене спокушає бажання, читачу, розповісти тобі про народження божественного Бакбука, про чуда, якими воно супроводилося і які сталися потім, про велич його панування і про нещастя його зникнення. І якби сталося так, щоб біль горла нашого друга Жака тривав, а його пан затаївся далі мовчати, тобі довелося б задоволитися цим епізодом, який я постарався б розтягнути аж до того часу, коли Жак видужає й продовжить історію свого кохання...

...

На цьому місці у розмовах Жака і його пана витворилася досадно велика прогалина. Можливо, хтось з нащадків Нодо, президента Бросса, Фрайнсгайма чи отця Бротье колись виповнить її,* і нащадки Жака чи його пана, маючи в руках первісний текст, до смаку насміються з цих доповнень.

Здається, що Жак, засуджений хворобою горла на мовчанку, на якийсь час припинив розповідь історії свого кохання, можна припускати, що його пан почав розповідати історію свого кохання. Це лише припущення, яке я й подаю тут

підкреслено як таке. По кількох рядках пунктиру, які й позначають прогалину, читаємо далі таке: "Нема нічого більш прикрого на цьому світі, як бути дурнем..." Був це Жак, що висловив цю сентенцію? Чи його пан? Це могло б бути темою великої й важкої до виконання дисертації. Якщо в Жака вистачило б нахабства сказати ці слова на адресу свого пана, то цьому останньому не бракувало широти, щоб сказати так про самого себе. Хто зна, як воно там було, одне ясне, і то цілком ясне, що далі продовжував пан.

Пан: Це було напередодні дня її народження, а я зовсім не мав грошей. Кавалер Сент-Уен, мій близький друг, ніколи не знав труднощів.

— Ти не маєш трошей? — запитав він мене.

— Так, не маю.

— Добре, тоді не лишається нічого іншого, як їх здобути.

— І ти знаєш, як це зробити?

— Поза сумнівом.

Він одягнувся, ми вийшли, і він повів мене безліччю далеких завулків до якогось темного маленького дому, у якому вузькими, брудними сходами ми зійшли на третій поверх, і я вступив до досить просторої, але дивно умебльованої кімнати. Там, попри всячину іншу, стояли вряд три комоди, усі три різної форми; за тією, що посередині, висіло дзеркало з надбудовою зверху, зависокою для цієї кімнати, так що дзеркало на доброї півстопи зникало за комодою. На комодах лежав різноманітний товар і дві дошки до триктраку; попід стінами кімнати стояли фотелі, досить гарні, але жодних двох не було однакових; у ногах ліжка без запон стояла пишна кушетка. Перед одним з вікон висіла клітка без птахи, але цілком нова; при іншому вікні на держаку мітли висіла люстра, а обидва кінці держака лежали на спинках двох незугарних плетених стільців. А поза тим з усіх боків картини, одні висіли на стінах, інші були поскладані стосами на підлозі.

Жак: Від цього на верстуву довкола тхне шкуродером.

Пан: Ти відгадав. Кавалер і пан Лебрєн (так називався наш лихвар і перекушник старого мотлоху) кинулися один одному в обійми:

— Це ви, кавалере?

— А так, я, мій дорогий Лебрєне.

— Але де ж ви запропалилися? Я не бачив вас уже цілу вічність. Погані часи настали, чи не так?

— Дуже погані, мій дорогий Лебрєне. Але зараз не про це йдеться; ось послухайте, маю вам сказати слово...

Я сів. Кавалер і Лебрєн віддалилися на розмову в кінець кімнати. З їхньої розмови я можу переказати тобі лише кілька слів, які мені вдалося схопити...

— Він порядний?

— Дуже.

— Повнолітній?

— Давно повнолітній.

— Син?

— Син.

— Чи ви знаєте, що наші останні дві справи?..

— Говоріть тихше.

— А як батько?

— Багатий.

— Старий?

— І хирний.

Тоді Лебрен на повний голос:

— Повірте, пане кавалере, я не хочу більше ні в що втручатися, бо завжди таке приводить до прикрих наслідків. Розумію, що це ваш друг! Пан, з усього видно, має вигляд порядної людини, але...

— Дорогий Лебрене!

— Я не маю грошей.

— Але ви маєте знайомства!

— Але це переважно жеброта, раклуги. Пане кавалере, хіба вам ще не остогидло переходити через ці брудні руки?

— Нужда не визнає законів.

— Нужда, що вас притискає, — приємна нужда, потреба на партію в очко чи на зустріч з гарними дівчатами.

— Дорогий друже!..

— Я ваш друг, як завжди, і слабкий, як дитина; до того ж ви... здолаєте найзатятішого зламати свою присягу. Ходіте вже, подзвоните, щоб я знав, чи дома Фуржо... Ні, не дзвоніть, Фуржо поведе вас до Мерваля.

— Чому не ви самі?

— Я? Я присягнувся, що той огидний Мерваль ніколи не буде працювати ні для мене, ні для моїх друзів. Ви мусите взяти на себе відповідальність за пана, який, можливо, а то й напевно порядна людина; я відповідатиму за вас перед Фуржо, а Фуржо має відповідати за мене перед Мервалем...

Тим часом увійшла покоївка й запитала:

— Іти мені до Фуржо?

Лебрен відповів покоївці:

— Ні, нема потреби йти ні до кого... Пане кавалере, я не можу, категорично не можу.

Кавалер кинувся обнімати його й цілувати:

— Мій дорогий Лебрене, дорогий друже!..

Я наблизився до них і приєднався з благанням до кавалера:

— Пане Лебрене, мій дорогий пане!..

Лебрен не встояв проти наших переконань.

Покоївка, що потішалася з цієї кумедії, вийшла і за одну мить уже повернулася з маленьким кульгавим чоловічком, одягненим у чорне, з паличкою в руці. Це був заїка з поморщеним обличчям, але живими очима. Кавалер обернувся до нього, мовлячи:

— Мерщій, пане Мат'є Фуржо, нам дорога кожна мить, ведіть нас швидше...

Фуржо, роблячи вигляд, ніби він зовсім його не чує, почав розв'язувати маленький замшовий гаманець. Кавалер кинувся до Фуржо:

— Ви глузуєте з нас, це наша справа...

Я наблизився до них, витягнув срібняка з кишені й тицьнув його в руку кавалера, який віддав його покоївці, погладивши їй підборіддя. Тим часом Лебрен говорив до Фуржо:

— Я забороняю вам; ні за що в світі не ведіть туди цих панів.

Фуржо: Чому ж, пане Лебрене?

Лебрен: Бо то ошуканець, ракло.

Фуржо: Я цілком розумію, що пан Мерваль... але кожен гріх треба прощати; а потім, я не знаю, крім нього, нікого іншого, хто в цю мить мав би гроші.

Лебрен: Робіть, пане Фуржо, як вам заманеться; панове, я вмиваю руки.

Фуржо (до Лебрена): Пане Лебрене, ви не йдете з нами?

Лебрен: Я? Хай мене Бог боронить. Це ж підла істота, якої я не хочу бачити до кінця життя.

Фуржо: Але без вас ми ні до чого не дійдемо.

Кавалер: Це правда. Ходімо, мій дорогий Лебрене; зробіть мені послугу, зробіть послугу чесній людині, що попала в скруту; ви не відмовите мені, ви підете з нами.

Лебрен: Щоб я пішов до Мерваля! Я, я?

Кавалер: Так, ви, ви не відмовитеся піти, для мене...

Нарешті, Лебрен не встояв проти благань, і ми, сам Лебрен, кавалер, Мат'є Фуржо і я, рушили в дорогу. Кавалер дружньо попліскував Лебрена по плечу, приказуючи до мене:

— Це наймиліша людина, найдорожча людина в світі, чистий скарб для своїх знайомих...

Лебрен: Мені здається, що пан кавалер здолав би намовити мене підробляти гроші.

Так ми й прибули до Мерваля.

Жак: Мат'є Фуржо...

Пан: Що ти хочеш цим сказати?

Жак: Мат'є Фуржо... Я хочу сказати, що пан кавалер Сент-Уен знав цих людей на ім'я і прізвище: він був з раклів ракло, що грав з ними в одну дудку.

Пан: Може, й правда твоя... І одначе трудно уявити собі делікатнішу, ввічливішу, чеснішу, людянішу, співчутливішу й безкориснішу людину, ніж пан Мерваль. Ствердивши, що я повнолітній і платоспроможний, пан Мерваль надав своєму обличчю співчутливого й зажуреного вигляду і серйозним, майже розпачливим тоном повідомив нас, що цього самого ранку він був зобов'язаний допомогти одному з своїх приятелів, якого притиснула крайня біда, і його гаманець випорожнений до решти. І, звертаючись до мене, додав:

— Дорогий пане, не нарікайте на себе, що не прийшли раніше, для мене був би розпач відмовити вам, але я мусів би це зробити: дружба понад усе...

Усі ми були приголомшені. Кавалер, сам Лебрен і Фуржо мало не повзали на колінах перед Мервалем, а Мерваль їм відказував:

— Панове, ви всі мене знаєте; я люблю допомогти, і не йдеться мені про те, щоб огинатися й чинити труднощі, так що не радий будеш і допомозі, але даю слово чесної людини: у мене нема й чотирьох франків у хаті...

Щодо мене, то в оточенні цих людей я виглядав злочинцем, що чекає на вирок. Я сказав кавалерові:

— Кавалере, ходімо звідси, бо ці панове безсилі допомогти нам...

Але кавалер відвів мене набік:

— Ти забув, що завтра день її народження. Попереджаю тебе, що я вже їй натякнув, і вона чекає на певний вияв шляхетности з твого боку. Ти її знаєш: ідеться не про те, що вона була б зацікавлена, але вона, як і кожна інша, не хоче розчаруватися в своїх сподіванках. Вона може хизуватися перед своїм батьком, матір'ю, тіткою, подругами; і як трапиться, що після цього їй не буде чого показати, їй буде справді до смерти боляче.

По цій мові він знову повернувся до Мерваля, напосідаючи на нього ще настирливіше. Мерваль, змусівши так довго просити себе, врешті сказав:

— Я маю найдурніше в світі серце: не можу спокійно дивитися на людей у нужді. Я міркую, і мені світить одна ідея.

Кавалер: Яка ідея?

Мерваль: А чому не взяти б вам товаром?

Кавалер: Ви його маєте?

Мерваль: Ні, але я знаю одну жінку, яка може вам товар постачити. Це добра, чесна жінка.

Лебрен: Так, але хай не дає нам мотлоху, який ми купимо на вагу золота, а потім нічого не зможемо за нього дістати.

Мерваль: Ніколи в світі; усе це першорядні матеріяли, коштовності з золота й срібла, різних гатунків шовки, перли, щось з дорогого каміння. На цьому товарі ви майже нічого не втратите. А вона добра душа і вдоволиться абияким заробітком, звичайно, при певності, що їй заплатять; це товари з конфіскації або не викуплені неплатоспроможними боржниками, які їй дісталися по дешевшій ціні. А зрештою, подивіться самі, це вам нічого не коштує...

Я почав вияснювати Мервалеві й кавалерові, що торгівля не мій фах і що, навіть якби я подолав відразу до таких комбінацій, моє становище таке, що я не мав би часу дійти до потрібних мені грошей. Послужливі Матьє Фуржо й Лебрен відповіли мені в один голос:

— Хай це вас не турбує, ми вам усе продамо, і з усім цим можна упоратися за півдня...

На цьому засіданні було перенесене на пообідній час у Мерваля, який, поляпуючи мене легенько по плечу, сказав мені вкрадливим, солодким тоном:

— Мій пане, я радий, що можу вам допомогти; але повірте мені, що такими

позичками треба користуватися лише у виняткових випадках, бо вони звичайно кінчаються руїною. Хіба трапилося б чудо, щоб вам пощастило у цій країні ще раз мати справу з такими чесними людьми, як панове Лебрен і Мат'є Фуржо...

Лебрен і Мат'є Фуржо, чи Фуржо Мат'є, подякували йому з низеньким поклоном, сказавши, що він надто добрий до них і що вони поставили собі за мету, і так досі робили, вести своє скромне діло чесно, і нема за що їх хвалити.

Мерваль: Ви помиляєтеся, мої панове, бо де ви знайдете сьогодні людей, про яких можна сказати, що вони чесні? Запитайте у пана кавалера Сент-Уена, який, можете бути певні, дещо знає...

Ми вийшли від Мерваля, який ще запитав нас, стоячи на східцях угорі, чи він може бути певний, що ми прийдемо, щоб попередити жінку з товаром. Ми відповіли йому ствердно і всі четверо, у чеканні на годину наступної зустрічі, пішли пообідати до харчівні, що була поблизу.

Замовляв обід Мат'є Фуржо, і замовляв досконало. При десерті до нашого столу підійшли дві катеринщиці. Лебрен запросив їх сісти. Дали їм випити та й почали з ними теревені правити, попросили їх заграти. Тим часом, як мої троє гостей розважалися смішками з однією, її товаришка, що сиділа побіч мене, тихенько сказала мені:

— Мій пане, ви опинилися в дуже поганому товаристві: між ними немає й одного такого, щоб його ім'я не стояло на чорному списку поліції.

Ми залишили харчівню у призначену годину й подалися до Мерваля. Я забув тобі сказати, що цей обід дочиста спорожнив нам гаманці, мені й кавалерові, а по дорозі Лебрен сказав кавалерові, а той уже переказав мені, що Мат'є Фуржо вимагає за посередництво десять люїдорів і що це найменша сума, яку йому можна дати, бо як він буде задоволений нами, то й ми вийдемо в торгах найлегшим коштом, а ця сума повернеться нам при продажі товару.

Ми прибули до Мерваля, куди вже раніше прибула крамарка з товаром. Панна Брідуа (так її звали), щедра на компліменти й реверанси, розклала перед нами матерії, шовки, мережки, персні, діаманти, золоті касетки. Ми набрали всього.

Лебрен, Мат'є Фуржо і кавалер визначали ціни на товар, а Мерваль тільки записував. Разом усього вийшло на дев'ятнадцять тисяч сімсот сімдесят п'ять ліврів. Я хотів виставити письмове підтвердження, що одержав товар, на що панна Брідуа відповіла мені, роблячи реверанс (бо вона ніколи не зверталася до будь-кого без реверансу):

— Пане, ви маєте намір сплатити свій борг по закінченні визначеного строку?

— Достеменно так, — відповів я.

— У такому випадкові, — зауважила вона, — для вас не має значення написати підтвердження в одержанні чи просто підписати вексель.

Слово вексель змусило мене побліднути. Кавалер помітив це і сказав панні Брідуа:

— Ах, панно, вексель! Векселі ходять по руках, і ніколи не знати, в які руки вони можуть потрапити.

— Ви жартуєте, пане кавалере, і ми добре знаємо, яка пошана належить особам

вашої ранги... (реверанс)... Але ми знаємо також, що ці папери тримають у себе в кишені, доки не вийде на них строк. Ось прошу, дивіться...

І знову реверанс... Вона витягла з кишені портфель і прочитала з нього купу імен, людей усіх станів і прошарків. Кавалер підійшов до мене і сказав:

— Вексель! Це, до дідька, поважна річ! Дивись, роби, як тобі краще. Як видно, ця жінка чесна; а потім — заки прийде строк, ти матимеш гроші, або я їх матиму.

Жак: І ви підписали вексель?

Пан: Так.

Жак: Батьки, посилаючи своїх дітей до столиці, мають звичку давати їм маленький порадиш на дорогу: не водися з поганим товариством; виконуючи точно свої обов'язки, заслужи, щоб тебе любили старші; ходи до церкви; утікай від дівчат легкої поведінки, від ошуканців-кавалерів; а передусім — ніколи не підписуй векселів.

Пан: Що ж ти хочеш, я зробив так, як роблять усі; перше, що я забув, — це батьків порадиш. Отож я мав купу товару на продаж, а нам потрібні були гроші. Було там кілька пар мереживних манжетів, дуже гарних. Кавалер оволодів ними по ціні, яку я мав за них заплатити, кажучи мені:

— От ти вже й позбувся частини товару, на якій нічого не втрачаєш.

Матьє Фуржо узяв один годинник і дві золоті касетки, за які пообіцяв негайно принести гроші. Лебрен склав усю решту в себе на сховок. Я поклав собі в кишеню пишну мереживну ґарнітуру з манжетами, що мала бути квіткою в букеті, який я готувався піднести. Матьє Фуржо негайно повернувся з шістдесятьма люїдорами, десять з яких він відрахував собі, а я одержав решту п'ятдесят. Він мені сказав, що не міг продати ні годинника, ні касеток, але віддав їх у заклад.

Жак: У заклад?

Пан: Так.

Жак: Я знаю кому.

Пан: Кому?

Жак: Дівці з реверансами, Брідуа.

Пан: Так і є. З парою манжетів і ґарнітурою я взяв ще один гарний перстень і дубльовану золотом касетку на косметику. У мене було в кишені п'ятдесят люїдорів, і ми, кавалер і я, були в найкращому настрої.

Жак: Усе це чудове. У всій цій історії інтригує мене лише одна річ: це безкорисність пана Лебрена. Щоб він на цьому нічого не вполював?

Пан: Іди геть, Жаку, ти жартуєш; ти не знаєш пана Лебрена. Я запропонував йому відшкодування за послугу; він обурився і відповів мені, що я, очевидячки, вважаю його за такого, як Матьє Фуржо; що він ще ніколи не простягав руки.

— Отакий наш дорогий Лебрен, — вигукнув кавалер, — він завжди той самий. Але ми мусли б червоніти з того, що він шляхетніший за нас...

І в ту ж мить він ухопив з купи нашого товару два десятки хусточок і шматок мусліну, намовляючи його, щоб той узяв це для жінки й дочки. Лебрен почав оглядати хусточки, які здалися йому дуже гарними, муслін, що був, як він сказав, до біса тонкий;

а що і це й те було запропоноване йому так щиро і що він мав найближчу нагоду віддячитися нам при продажі товару, який лишився, він здався на наші умовляння. По цьому всьому ми рушили в дорогу і щосили погнали в фіякрі до дому моєї коханої, для якої була призначена мереживна ґарнітура, манжети й перстень. Подарунок справив якнайкраще враження: вона відразу почала примірювати ґарнітуру й манжети, а перстень, здавалося, пасував, як улитий, до її пальця. Ми повечеряли, і повечеряли, як ти можеш собі уявити, весело.

Жак: І ви залишилися там на ніч.

Пан: Ні.

Жак: Значить, залишився кавалер?

Пан: Припускаю, що так.

Жак: При способі життя, який ви тоді вели, ваших п'ятдесятьох люїдорів вистачило не надовго.

Пан: Ні. Тиждень пізніше ми завітали до Лебрена, щоб побачити, що сталося з рештою нашого товару.

Жак: Майже нічого або мало змінилося. Лебрен був зажурений, визвірився на Мерваля й дівку з реверансами, називав їх раклюгами, негідниками, ошуканцями, присягався знову, що ніколи не матиме більше з ними справи, і видав вам яких сімсот-вісімсот франків.

Пан: Приблизно так: вісімсот сімдесят ліврів.

Жак: Отож, якщо я трохи вмію рахувати, вісімсот сімдесят ліврів від Лебрена, п'ятдесят люїдорів від Мерваля і Фуржо; ґарнітура, манжети й перстень — кладім, ще п'ятдесят люїдорів. Оце й усе, що ви дістали за товар, за який заплатили дев'ятнадцять тисяч сімсот сімдесят п'ять ліврів! Це, дідько б його взяв, чиста робота! Правду казав Мерваль, що не щодня трапляється мати справу з такими чесними людьми.

Пан: Ти забув манжети, що їх узяв кавалер за собівартість.

Жак: Бож кавалер про них вам більше ніколи не згадував.

Пан: Це правда. Але ти не згадуєш також і про дві золоті касетки й годинник, що їх Мат'є віддав у заклад.

Жак: Бо не знаю, що про них сказати.

Пан: Тим часом надійшов строк сплатити вексель.

Жак: А грошей не прибуло ні у вас, ні в кавалера?

Пан: Я змушений був заховатися. Добилися до моїх батьків, і до Парижу приїхав один з моїх дядьків. Він пішов до поліції й заклав позов на всю зграю ошуканців. Позов передали якомусь канцеляристові, і саме тому, який боронив Мерваля, бо діставав за це від нього хабарі. Дядькові відповіли, що з юридичного погляду справа оформлена бездоганно, і поліція нічого не може вдіяти. Лихвар, якому Мат'є заклав дві золоті касетки, покликав останнього до суду. Я теж був заплутаний у цей процес. Судові видатки були такі великі, що на них пішли гроші від продажу годинника й обох касеток і ще треба було доплатити п'ятсот чи шістсот франків.

Ти не хочеш мені вірити, читачу. А коли я тобі розкажу історію одного продавця

лімонади, який калька часу тому помер у нас по сусідству, лишивши двох безпомічних сиріток? Відразу ж у домі померлого з'явився комісар і взяв усе під печатку. Потім зняли печатку, усе переписали й продали з-під молотка. Від продажу дістали щось вісімсот чи дев'ятсот франків. З цих дев'ятсот франків у першу чергу відтягнули судові видатки, і сиротам лишилося по два су на кожного. Кожному з них тицьнули в руку ці два су і відправили їх у дитячий притулок.

Пан: Це жах.

Жак: Але так триває й досі.

Пан: Тим часом, як усе це діялося, помер мій батько; я сплатив вексель і вийшов з своєї схованки. На честь кавалера і моєї коханої мушу сказати, що вони весь цей час не забували про мене.

Жак: І тепер кавалер і ваша красуня робили з вас дурника, як і раніше, а красуня ще більш спокусливо розкинула перед вами свою принаду.

Пан: Чому ти так думаєш, Жаку?

Жак: Чому? Тому що тепер ви були сам собі пан і власник порядного маєтку, отож лишалося пошити вас остаточно в дурні: оженити.

Пан: Чесно сказавши, я переконаний, що такий і був їх плян, але їм не вдалося його здійснити.

Жак: Що означає, що або вам дуже пощастило, або вони не зуміли як слід коло цього діла заходитися.

Пан: Але мені здається, що в тебе голос уже не такий хрипкий і що стало багато легше говорити.

Жак: Так воно може вам здаватися, але не так воно є.

Пан: Так що ти ще не можеш оповідати далі історію твого кохання?

Жак: Ні.

Пан: І ти гадаєш, що я маю продовжувати історію свого кохання?

Жак: Якщо йдеться про мене, то я гадаю, що нам треба зупинитися й випорожнити баклагу.

Пан: Як? Не зважаючи на біль горла, ти мав повну баклагу?

Жак: Так, але, усім чортам на втіху, це було варене зілля; а до того всього у мене зовсім порожня голова, я дурний; і буду так довго дурний, доки в баклазі буде саме зілля.

Пан: Що ти там робиш?

Жак: Я виливаю вариво на землю; я боюся, що воно приносить нам нещастя.

Пан: Ти дурень.

Жак: Мудрий чи дурень, але спорожню баклагу до останньої краплі.

...

Тим часом як Жак спорожняє на землю свою баклагу, його пан дивиться на годинник, відкриває свою табатирку й рихтується продовжувати історію свого кохання. А я, читачу, я не можу стриматися від спокуси заткнути йому пельку, показавши йому в далині або старого вояку на коні, що, зігнувшись, браво верстає путь, або молоду

селянку в гарному солом'яному капелюшку й червоній спідниці, що пішкує чи їде верхи на віслиюкові. І чому б старому вояці не бути, наприклад, Жаковим сотником чи товаришем його сотника?

— Алеж він помер.

Ти гадаєш, читачу?.. І чому б молодій селянці не бути, наприклад, панею Сюзон, чи панею Марґаритою, чи господинею заїзду "Великий Олень", чи й матір'ю Жанною або навіть Денізою, її дочкою? Один з тих, що печуть романи, щось таке й зробив би, але я не люблю романів, за винятком хіба-що Річардсонових.* Я оповідаю живу історію; вийде вона цікава чи нецікава, це мене найменше хвилює. Мій намір? — говорити правду, і від нього я не відступлюся. Тому я не викомбіновуватиму так, щоб брат Жан повернувся з Лісбони; а цей огрядний пріор, що наближається до нас у кабріолеті в товаристві молодії уродливої жінки, ні за що в світі не буде абатом Гюдсоном.

— Алеж абат Гюдсон помер.

Ти гадаєш, читачу? Може, ти був на його похороні?

— Ні.

Ти не бачив на власні очі, як його закопали в землю?

— Ні.

Отож, мертвий він чи живий — це залежить тільки від моєї примхи. Ніщо не перешкодить мені зупинити цей кабріолет і зробити так, щоб з нього разом з пріором і товаришкою його подорожі витягнути цілу низку подій, наслідком яких ти не дізнався б ні про кохання Жака, ні про кохання його пана; але я гидую такими засобами, я лише хочу сказати, що, мавши трохи фантазії й володівши стилем, можна легко зштукувати роман. Але лишімося при дійсності і, чекаючи, заки переболить Жакове горло, послухаймо далі його пана.

Пан: Одного ранку кавалер здався мені дуже засмученим; це було на другий день після того, як ми відбули прогулянку на селі, кавалер, його чи моя кохана, чи кохана обох нас разом, її батько, мати, тітки, кузини і я. Він запитав мене, чи не проговорився я якось так, що її родичі дізналися про мою пристрасть? Він розповів мені, що її батько й мати, схвильовані моїми залицяннями, поставили на допит свою дочку і заявили при тому, що коли мої наміри чесні, немає нічого простішого, як одверто їх висловити, і вони вважали б собі за честь у такому випадкові прийняти й вислухати мене. Коли ж протягом двох тижнів я не складу такого освідчення, вони змушені будуть просити мене припинити свої відвідини, бо вони надто вже впадають в око і можуть дати привід до двозначних розмов, які можуть бути витлумачені на шкоду їхній дочці, бо, боячися дістати гарбуза, можуть повідскакувати інші женихи.

Жак: А бачите, мій пане, Жак має добрий нюх!

Пан: Кавалер додав:

— Протягом двох тижнів! Досить короткий термін. Ви любите її, вона любить вас: що буде за два тижні?

Я відповів кавалерові коротко, що припиню відвідини.

— Ви припините відвідини! Значить, ви її не любите?

— Я люблю її, дуже люблю. Але в мене є родичі, становище, ім'я, певні вимоги до життя, і я ніколи не зважуся усе це занести в крамниці якоїсь міщаночки.

— Так я маю їм і переказати?

— Як собі хочеш. Але, кавалере, мене дивує така несподівана й вразлива делікатність цих людей. Вони дозволяли своїй дочці приймати від мене подарунки; щонайменше двадцять разів залишали мене на самоті з нею; вона бігає на балі, на всякі зборища, на вистави; дозволяє собі прогулянки у місті й за містом з першим-ліпшим, хто може запропонувати їй пристойний екіпаж; вони спокійно сплять, коли в неї бавляться музикою й іншими розвагами; ти буваєш у їх домі, коли тобі заманеться; і, між нами кажучи, кавалере, коли дозволено тобі бувати в якомусь домі, то так само може бути дозволено й іншому. Про їх дочку йде недобра слава. Я не вірив, але й не заперечував того, що про неї говорять; але ти погодишся, що ці батьки мали б подумати раніше про те, щоб боронити добре ім'я своєї дитини. Хочеш, щоб я був щирий з тобою? Вони дивляться на мене, як на придурка, який дозволятиме водити себе за ніс, аж поки його не доведуть до ніг панотця їхньої парафії. Але вони помилилися. Як на мій смак, панна Агата чарівна істота, і я потеряв голову: про це, я гадаю, може свідчити й те, що я зробив заради неї такі страшні видатки. Я не відмовляюся так продовжувати й далі, але при тій лише умові, як матиму певність, що на майбутнє вона буде дещо менше сувора до мене.

У мої пляни зовсім не входить без кінця тратити час, лежачи їй у ногах, розкидатися своїм маєтком і зідханнями, для яких я міг би знайти краще застосування в іншому місці. Ці останні слова перекажи панні Агаті, а все, що я сказав перед тим, її батькам... Треба або розірвати наші стосунки, або зробити так, щоб я був допущений у їх дім на інших умовах і щоб панна Агата поставилася до мене дещо ліпше, ніж це вона робила досі. Коли ви мене з нею знайомили, визнайте це, кавалере, ви переконували мене, що все піде легко, а виявилось зовсім інакше. Кавалере, ви мене трохи ошукали.

Кавалер: Слово чести, якщо я кого трохи й ошукав, то насамперед себе самого. Який дідько міг припускати, що за такою легковажною зовнішністю, веселим і вільним тоном цієї молодії шалениці криється маленький дракон цнотливості?

Жак: Хай мене нечистий ухопить, пане, але нарешті ви заговорили по справжньому! Бодай раз у житті вам вистачило мужности!

Пан: Бувають такі дні. А мені ще не відійшли від серця пригоди з лихварями, переховування в Сен-Жан-де-Лятран від панни Брідуа, а понад усе — неприступність панни Агати. Я вже не хотів, щоб мене й далі водили на налігачі.

Жак: А що ви робили далі, після цієї мужньої промови, зверненої до вашого дорогого друга, кавалера Сент-Уен?

Пан: Я дотримав слова й припинив свої відвідини.

Жак: Bravo, bravo, mio caro maestro!*

Пан: Так проминуло два тижні, протягом яких я не чув би жодного слова про них, якби не те, що кавалер сумлінно оповідав мені про враження, яке справила моя відсутність у домі тієї родини, та й підбадьорював мене твердо триматися далі.

— Вони починають дивуватися, — казав він мені, — обмінюються багатозначними поглядами, починають говорити, питаючи себе про причину, яка могла викликати невдоволення з твого боку. Паннунця ж тримається з гонором; вона говорить з удаваною байдужістю, через яку чути, що вона до болю вражена: "Щось не видно того пана; складається враження, ніби він не хоче нас бачити; щастя Боже, це його справа..." Потім робить одну піруету, щось мугикає чи йде до вікна, а повертається — і в неї червоні очі. Тут уже всі бачать, що вона плакала.

— Що вона плакала!

— Врешті вона сідає, бере в руки роботу, ніби хоче працювати, але робота валиться їй з рук. Заходить розмова — вона мовчить; пробують її розважити, а вона гнівається; пропонують їй розвагу, прогулянку, виставу: вона погоджується, і коли вже все готове, раптом їй захочеться чогось іншого, чого знову за мить перехочеться... Отакої, я бачу, що ти вже й зажурився! Більше не скажу тобі ні слова.

— Але, кавалере, ви гадаєте все ж, що якби я знову повернувся до них...

— Я гадаю, що ти був би дурнем. Треба міцно триматися, треба мати мужність. Якби ти повернувся, не будши запрошений ними, ти загинув би. Цих людей треба провчити.

— А що як вони мене не запросять?

— Вони тебе запросять.

— А що як запрошення треба занадто довго чекати?

— Вони не вагаються з запрошенням. Чорта куцого! Такого чоловіка, як ти, не так легко замінити іншим. Якби ти надумав повернутися сам, вони почали б коверзувати і змусили б дорого заплатити за твій вибрик, накинули б тобі свою волю, як хотіли зробити вже й раніше; і ти мусів би покоритися, стати перед ними на коліна. Хочеш бути паном чи рабом, і то рабом, з яким не панькатимуться? Вибирай сам. Щиро тобі сказавши, твій вчинок був дещо легковажний, так не роблять люди, справді закохані; але що сталося, те сталося, і як є можливість вийти з становища без шкоди для себе, не треба нею легковажити.

— Вона плакала!

— Ну й що ж! Вона плакала. Добре ще, що вона плаче, а не ти.

— Але як мене не покличуть?

— Кажу тобі, що покличуть. Коли я приходжу до них, я про тебе й не згадую, наче б тебе й на світі не було. Вони підходять з одного й другого боку, а я ніби не помічаю. Нарешті, питають мене, чи я тебе бачив. Я відповідаю з байдужим виглядом раз — так, раз — ні. Потім розмова переходить на іншу тему, але скоро знову повертається до твого зникнення. Починає звичайно батько, мати, тітка або й Агата, і вже з першого слова мовиться: "Після того, що ми так уважно до нього ставилися! Після того хвилювання, яке охопило всіх нас при його останній пригоді! Після такого дружнього почуття, яке моя небога виявила до нього! Після такої ввічливості, з якою я до нього ставилася! Після стількох виявів щирості й відданості, які він сам нам засвідчував!.. Після всього цього вірте людям... пускайте їх до хати!.. Майте довір'я до друзів!"

— А що ж Агата?

— Кажу тобі, вся родина зовсім розгубилася.

— Але Агата?

— Агата відводить мене набік і питає: "Кавалере, чи ви бодай трохи розумієте вашого друга? Скільки разів ви запевняли, що він мене любить; звичайно, ви вірили в те, що казали; та чому б і не вірити, коли я, сама я вірила..." Потім вона змовкає, голос відмовляє їй послуху, а в очах сльози... Гай-гай, я бачу, що й з твоїми очима те саме! Тепер уже не скажу тобі й слова, це остаточно. Я бачу, чого ти хочеш, але нічого не вийде, абсолютно нічого. Тому що ти втяв дурницю, ні з того, ні з цього переставши до них ходити, я не хочу, щоб ти зробив другу, ще гіршу, кинувшись їм на шию. Треба використати цей випадок так, щоб твої взаємини з Агатою повернулися на багато краще; треба їй показати, що вона не може тримати тебе на налігачі і що вона може тебе й зовсім утратити, коли не змінить свого ставлення на краще. Ще чого бракувало, щоб ти, стільки для неї зробивши, цілував їй ручки? Але слухай, кавалере, ось моя рука, ми ж щирі друзі, і ти можеш говорити зо мною зовсім одверто: справді, ти так нічого й не добився від неї?

— Ні.

— Ти брешеш, удаєш з себе делікатного.

— Може, я й удавав би, якби була потреба; але присягаюся тобі, я не такий щасливий, щоб у цьому випадкові тобі брехати.

— Це мені незрозуміле, бож, зрештою, ти не такий уже недотепа. Як! Щоб вона ні на одну мить не виявила слабости до тебе?

— Ні.

— Могло статися так, що ти цього не помітив і втратив слушну нагоду. Боюся, що ти щось проґавив. Звичайно, з такими чесними, делікатними й ніжними людьми, як ти, воно так і буває.

— Але ти, кавалере, — питаю його, — чого ти шукаєш коло неї?

— Нічого.

— Ти не мав щодо неї жодних намірів?

— Пробач мені, з ласки твоєї, мав, і то досить довго; але прийшов ти, побачив і переміг. Я зауважив, що вона тільки те й робить, що на тебе дивиться, а на мене не звертає жодної уваги; я зрозумів і зробив для себе висновки. Ми лишилися добрими друзями; вона ділиться зо мною своїми маленькими таємницями, часом слухає моїх порад; і за браком кращого я погодився на підрядну роль, на яку ти мене зіпхнув.

Жак: Пане, дозвольте вам сказати дві речі: перше те, що я ніколи не міг оповідати свою історію без того, щоб чи то нечистий, чи будь-хто інший не перебивав мені, а вам іде, як по-писаному. Так воно є в житті: один біжить по будяках і не поколеться, а другий пильно дивиться, куди стати ногою, і потрапить на колючку на чистій дорозі, так що прийде додому весь подряпаний.

Пан: Далєбі ти забув свою примовку, і великий сувій, і про написане там, угорі?

Жак: Друга річ та, що я наполягаю на переконанні, що ваш кавалер Сент-Уен

великий ошуканець. Поділивши ваші гроші з лихварями Лебреном, Мервалем, Мат'є Фуржо чи Фуржо Мат'є, Брідуа, він хоче накинути вам свою коханку, обкрутити вас з нею за підписом нотаря й благословенням священика, щоб потім ділити з вами вашу жінку... О, моє горло!..

Пан: Чи ти усвідомлюєш, що ти щойно зробив? Річ гидку й нахабну.

Жак: Що ж, на таке я здібний.

Пан: Ти нарікаєш, що тобі перебивають, і сам перебиваєш іншим.

Жак: Це наслідок поганого прикладу, який ви мені подаєте. Мати хоче крутити чоловікам голови, а від доньки вимагає порядности; батько хоче бути марнотратом, а від сина вимагає ощадности; пан хоче...

— Перебивати своєму слугі, перебивати, скільки йому захочеться, але не хоче, щоб слуга перебивав йому.

...

Чи ти не боїшся, читачу, що станеш тут наново свідком такої самої сцени, яка відбулася в заїзді, коли один кричав: "Ти підеш униз"; а другий: "Я не піду"? Що мені заважає змусити тебе послухати вигуки: "Я перебиватиму". — "Ти не перебиватимеш"? Зовсім же певне, що вистачає мені лише трохи під'юдити Жака або його пана, і спалахне сварка; а вже як вона почнеться, хто знає, чим вона скінчиться? Але в дійсності вийшло так, що Жак скромно відповів своєму панові:

— Мій пане, я вам не перебиваю, лише з вашого дозволу розмовляю з вами.

Пан: Хай буде й так; але це ще не все.

Жак: А яку ж ще непристойність я міг собі дозволити?

Пан: Ти забігаєш оповідачеві наперед і позбавляєш його приємности приголомшити тебе несподіванкою; і вийшло так, що своєю підкресленою кмітливістю, яка була тут зовсім не до речі, ти відгадав те, що він мав тобі сказати, і йому не лишається іншого, як замовкнути; і я мовчу.

Жак: Ах, мій пане!

Пан: Хай будуть прокляті люди, що мають розум!

Жак: Згода, алеж ви не будете такі жорстокі...

Пан: Погод'яся принаймні, що ти цього заслуговуєш.

Жак: Згоден. Але попри це все ви подивитеся на годинник, щоб знати, котра година, візьмете понюшку табаки, ваше роздратування уляжеться, і ви будете продовжувати свою історію.

Пан: Цей шалапут витіває зо мною, що йому захочеться...

Кілька днів по цій розмові з кавалером він прийшов знову до мене; у нього був вигляд переможця.

— А що, друже, — сказав він мені, — може, ти й наступного разу будеш сумніватися у правильності моїх передбачень? Я ж тобі виразно сказав, що сила по нашому боці: ось тобі лист від милої, так, лист, лист від неї...

Лист був дуже ніжний, сповнений закидами, наріканнями й іншим подібним; і я знову почав учащати до їхнього дому.

Читачу, ти зупинився й не читаєш далі. Що тобі? Ага, здається, я тебе розумію: ти хотів би почитати цей лист. Пані Ріккобоні* не завагалася б показати його тобі. Я переконаний, що ти шкодуєш і за тим листом, який пані де Ляпоммре продиктувала тим двом побожним. Хоч той лист було багато важче написати, ніж Агатин, і хоч я зовсім не схильний перебільшувати можливості свого таланту, я все таки якось упорався б з ним; але лист не був би оригінальний. Вийшло б те саме, що з пишною промовою Тіта Лівія в його "Історії Риму"* чи кардинала Бентівольйо в його "Фляндрських війнах".* Їх читають з приємністю, але вони руйнують ілюзію. Історик, який приписує своїм персонажам промови, яких вони не виголошували, може з таким самим успіхом приписувати їм вчинки, яких вони не робили. Тому я прошу тебе не наполягати на цих двох листах і читати далі.

Пан: Вони хотіли допитатися в мене, чому я зник; я відповідав, що спало мені на думку, і вони вдоволилися тим, що я їм казав. А поза тим усе пішло знову так, як було й раніше.

Жак: Тобто ви продовжували далі викидати гроші, а ваші любовні справи лишалися майже на тому самому місці.

Пан: Кавалер допитувався в мене, як справи, і видно було, що це його дедалі більше непокоїло.

Жак: І цілком можливе, що непокоївся він зовсім щиро.

Пан: Чому ти так думаєш?

Жак: Чому? Тому що...

Пан: Ну, говори ж далі.

Жак: Ні, я стримаюся: хай скаже сам оповідач.

Пан: Я бачу, що моя наука пішла тобі на користь, і це тішить мене... Одного дня кавалер запропонував мені прогулянку, щоб ми могли поговорити без свідків. Ми вирішили перебути цілий день за містом і раннім-ранком вирушили в дорогу. Потім пообідали в придорожньому заїзді, там таки й повечеряли. Вино було чудове, ми пили багато і розмовляли про політику уряду, про релігію, оповідали любовні історії. Ще ніколи кавалер не виявляв до мене стільки довір'я і дружньої одвертості; він розповідав мені всі пригоди свого життя з неймовірною одвертістю, не приховуючи від мене ні доброго, ні злого. Він пив, обнімався зо мною, плакав від розчулення; я й собі пив, обнімався з ним, плакав від розчулення. У всій його поведінці в минулому, як він запевняв, не було жодного поганого вчинку, крім одного, що його він ніколи не може собі пробачити, так що й каратиметься з нечистим сумлінням до самої смерти.

— Кавалере, розкажи мені по щирості все, як своєму другові, і тобі полегшає. Ну ж бо, про що йдеться? Можливо, про дрібну помилку, значення якої ти перебільшуєш з властивою тобі делікатністю?

— Ні, ні, — скричав кавалер, опустивши голову на руки й закриваючи від сорому обличчя. — Це остання гидота, непростенна гидота. Чи ти повіриш, що я, кавалер Сент-Уен, обдурих, тільки подумай, — обдурих свого друга?

— І як це сталося?

— Гай-гай, ми бували з ним в одному домі, він і я, як ми з тобою. І була там молода дівчина, як панна Аґата. Він закохався в неї, тим часом як вона полюбила мене. Він руйнувався, витрачаючись на неї, а я користувався її прихильністю. І я ніяк не міг набратися мужности, щоб відкрити йому очі. Але щойно мені трапиться зустрітися з ним, я йому все розповім. Ця страшна таємниця, яку я ношу в глибині свого серця, пригноблює мене; це такий тягар, якого я категорично мушу позбутися.

— І добре зробиш, кавалере.

— Ти радиш мені так зробити?

— Раджу тобі беззастережно.

— А що ти думаєш, як подивиться на справу мій друг?

— Коли він твій друг і йому не бракує почуття спра-ведливости, він знайде виправдання для тебе в собі самому; він буде зворушений твоєю щирістю й каяттям; він кине́ться до тебе в обійми з розпростертими руками; він зробить так, як зробив би я на його місці.

— Ти в цьому переконаний?

— Так, переконаний.

— І так повівся б ти сам?

— Я в цьому не сумніваюся...

Миттю кавалер підвівся і, з повними сліз очима й розпростертими руками, кинувся до мене, кажучи:

— Мій друже, обніми мене.

— Як, кавалере, — питаю я його, — виходить, це ти? Я? Та шльондра Аґата?

— Так, мій друже. Я не наполягаю, щоб ти дотримував слова, твоя воля діяти, як тобі до вподоби. Коли ти думаєш так, як і я, що мої вчинки непростенні, не прощай мені; підведися, залиши мене, поклади назавжди зневагу на мене і покинь мене в моєму болі й соромі. О, мій друже, якби ти знав, як безмежно заволоділа ця злодюжка моїм серцем! Я народився чесною людиною, і тепер можеш собі уявити, як я мусів страждати від тієї ганебної ролі, до якої я сам себе принизив! Скільки разів я відводив від неї очі, щоб, зідхаючи від сорому за її й свою зраду, зупинити їх на тобі. Просто не можу збагнути, як могло статися так, щоб жодного разу ти цього не помітив...

Тим часом я застиг у непорушності, як кам'яний стовп, ледве сприймаючи щось з того, що говорив кавалер. Я лише вигукував:

— Ах, негідниця! Ах, кавалере, ти, ти, мій друг!

— Так, я був твоїм другом і є ще ним далі, тому що посідаю одну таємницю, з допомогою якої можу вирвати тебе з пут цієї потвори; це таємниця — більше її, ніж моя. Особливо великого розпачу завдає мені думка, що ти не зміг домогтися від неї нічогосінько, що могло б відшкодувати тебе за все те, що ти зробив для неї...

(Тут Жак почав сміятися й підсвистувати).

— Алеж це з "Істина в вині" Колле...*

Читачу, ти сам не знаєш, що кажеш. Пнешся удавати з себе мудрого, а говориш дурниці. У вині так мало істини, що, зовсім навпаки, треба було б сказати: у вині

фальш. Але я дозволив собі нечемність супроти тебе; мені дуже прикро, і я прошу ласкаво вибачити мені.

Пан: Мій гнів поволі улігся. Я обняв кавалера; він повернувся знову на своє місце, сперся ліктями на стіл і закрив очі стисненими кулаками, не насмілюючися глянути мені в очі.

Жак: Він був глибоко засмучений, і ви, в доброті своїй, потішали його?.. (*Жак свиснув ще раз*).

Пан: Найкращий вихід з становища, як мені здавалося, був у тому, щоб обернути справу на жарт. І на кожне моє веселе слово кавалер відповідав:

— Нема в світі другої такої людини, як ти; ти неповторний; ти у сто разів ліпший від мене. Я сумніваюся, чи в мене вистачило б шляхетности або й сили волі пробачити тобі таку образу, а ти жартуєш, це щось безприкладне. Мій друже, що я міг би зробити таке, щоб загладити свою провину?.. Ах, ні, ні! Таке ніколи не можна забути! Ніколи, ніколи я не зможу забути ні свого злочину, ні твоєї сердечности. Це два рубці, що закарбувалися глибоко тут. Один з них я згадуватиму, щоб зневажати себе, другий — щоб захоплюватися тобою і подвоїти мою приязнь до тебе.

— Годі бо, кавалере, забудьмо про це, ти перебільшуєш як стосовно себе, так і щодо мене. Випиймо за твоє здоров'я. А то за моє, кавалере, коли не хочеш, щоб ми пили за твоє...

Кавалер поволі заспокоївся. Він оповідав мені всі подробиці своєї зради, обкладаючи себе найобразливішими епітетами, ганьбив на чім світ стоїть і дочку, і матір, і батька, й тіток, і всю родину, яка, за його словами, була зборищем потвор, негідних мене, але таких, як він сам. Це його власні слова.

Жак: Через це я й раджу всім жінкам ніколи не пускати в ліжко таких, що впиваються. І вашого кавалера я зневажаю стільки ж за невміння тримати язик за зубами у любовних справах, як і за зрадливість у дружбі. Але, до дідька, йому ж вистачало... лише бути порядною людиною і відразу сказати вам... Ні, пане, вважайте, що я наполягаю на тому, що він негідник, безнадійний негідник. Я ще не знаю, як це скінчиться, але боюся, що він, розкриваючи обман, обдурить вас ще раз. Звільніть мене, звільніть якнайшвидше себе самого від цього заїзду й від товариства того чоловіка...

Тут Жак вхопився за свою баклагу, забувши, що в ній нема ні зілля, ні вина. Його пан засміявся, а Жак закашлявся на добру чверть години без упину. Його пан дістав годинник та табатирку і вів далі свою історію, яку на твоє бажання, читачу, я можу перервати; бодай тільки для того, щоб розгнівати Жака, довівши йому, що він помиляється, коли думає, що там, угорі, записане, ніби хтось має лише йому перебивати розповідь, але ніколи й ніхто не перебиватиме його панові.

Пан (до кавалера): Після того, що ти мені тут розповів, я сподіваюся, ти вже не підеш до них.

— Я! Щоб я пішов до них?.. Одне лише доводить мене до розпачу: розірвати з ними, належно не помістившись. Вони зрадили, водили за носа, виставили на глум і обібрали чесного чоловіка; вони насміялися з пристрасти й слабости іншого чесного чоловіка, —

бо я насмілюся ще вважати себе таким, — щоб поставити його в таке жахливе становище; вони посіяли ненависть між двома друзями, яка могла дійти до того, що вони могли знищити один одного. Бо признайся, дорогий мій: якби ти постеріг мою негідну поведінку, ти теж... можливо, поклав би такий гнів...

— Ні, справа не зайшла б аж так далеко. Чому й заради чого? З-за хибного кроку, від якого ніхто не може бути гарантований? Хто вона, моя жінка? А якби й так? Моя дочка? Ні, якась нікчемна хвойда; і ти можеш припускати, щоб з-за нікчемної хвойди... Годі, мій друже, забудьмо про це, ліпше випиймо. Агата молода, жвава, біленька, повна, пухка. У неї ж туге тіло? І ніжна шкіра? Чиста насолода бавитися з нею, і я уявляю собі, що в її обіймах ти був такий щасливий, що не мав часу думати про своїх друзів.

— Певне, що чар молодой дівчини й насолода посідати її можуть зменшувати "провину, бо якби не це, не було б на всьому світі злочинця, більшого від мене.

— Ах так, кавалере, тоді повернімося назад: я унедійснюю своє примирення з тобою і готовий буду забути твою зраду лише при одній умові.

— Говори, мій друже, наказуй, вимагай; кинутися мені через вікно, повіситися, втопитися, загнати оцей ніж у груди?..

І в ту ж мить кавалер схопив ніж, що лежав на столі, розстебнув ковнір, одгорнув сорочку і з божевільно застиглими очима приставив правою рукою ніж сторч до грудей при лівій ключиці, ніби лише тільки й чекаючи на моє слово, щоб за античним зразком відправити себе на той світ.

— Не про це зовсім ідеться, кавалере, кинь геть той огидний ніж.

— Ні, не кину його, бо на ліпше не заслужив; дай лише знак!

— Кинь геть той огидний ніж, говорю тобі, я не вимагаю за відпущення твоїх гріхів такої дорогої ціни...

А тим часом ніж і далі був приставлений до грудей при лівій ключиці; я схопив його за руку, вирвав йому з рук ніж і кинув його геть, а потім, наближаючи пляшку до його склянки й наливаючи повну, сказав йому:

— Випиймо спочатку, а потім ти дізнаєшся з якою жахливою умовою я пов'язую своє пробачення. Кажеш, Агата дуже принадна, темпераментна?

— Ах, мій друже, якби ти переконався в цьому на власному досвіді, як я!

— Ось послухай: хай принесуть нам пляшку шампанського, і тоді ти опишеш мені одну з ночей з нею. Відпущення гріхів, чарівний зраднику, чекає тебе на кінці цієї історії. Отож, починай; чи ти не чуєш мене?

— Я тебе чую.

— Вважаєш, що моя вимога занадто сувора?

— Ні.

— Ти замріявся?

— Я мрію.

— Скажи, чого я вимагав від тебе?

— Опису однієї з моїх ночей з Агатою.

— Так.

Тим часом кавалер змріяв мене очима від голови до ніг, розмовляючи ніби сам з собою: "Приблизно той самий зріст, майже той самий вік; а як і є якісь різниці, то при відсутності світла, при переконанні, що прийду саме я, вона нічого не помітить..."

— Але, кавалере, над чим так замислився? Твоя склянка повна, і ти ще не почав оповідання!

— Думав я, мій друже, думав, та й надумав: обніми мене, ми помстимося, помстимося за обох. Це буде підступ з мого боку, може, не гідний мене, але гідний тієї потвори. Ти вимагаєш історії однієї з моїх ночей з нею?

— Так. Гадаєш, вимагаю занадто багато?

— Ні, але якби, замість опису однієї ночі, я допоміг тобі самому перебути з нею ніч?

— Було б ще ліпше.

(Тут Жак знову підсвиснув).

Кавалер відразу ж витяг з своєї кишені два ключі, один маленький, другий великий.

— Малий, — пояснив він мені, — від вхідних дверей з вулиці, а великий — від Аґатиного передпокою. Обидва до твоїх послуг. Тепер поясню тобі, як я робив щодня приблизно протягом шести місяців, а ти відповідно до цього пристосуйся. Її вікна, як ти знаєш, виходять на вулицю. Я проходжуюся по вулиці, поки бачу в неї світло. Виставлений назовні горщик з квітами — умовний знак, що все в порядку. Тоді я наближаюся до вхідних дверей, відкриваю їх, вхожу й замикаю знову; іду якомога тихше східцями вгору й повертаю в маленький коридорчик праворуч. Перші двері ліворуч у цьому коридорі, як ти знаєш, її двері. Я відкриваю ці двері великим ключем, заходжу до маленької гардероби, що праворуч, і там знаходжу маленьку нічну свічку, при світлі якої зручно собі роздягаюся. Дверей до своєї кімнати Аґата умисне не причиняє щільно; я вступаю до кімнати і знаходжу її в ліжку. Зрозумів усе?

— Зовсім добре.

— Тому що опостінь завжди хтось є, ми мовчимо.

— А крім того, мені здається, ви зайняті приємнішою роботою, ніж базікання.

— На випадок небезпеки, я можу вистрибнути з ліжка і замкнутися в гардеробі, однак в цьому ніколи не було потреби. У переважній більшості випадків ми розлучалися перед четвертою годиною ранку. Коли ж траплялося довше бавитися чи то відпочивати, ми вставали з ліжка разом. Вона виходила до своїх, я лишався в гардеробі: одягався, читав, відпочивав, чекаючи тієї години, коли можна вийти. Тоді я виходив, вітався, обнімався з усіма, наче б щойно до них прибув.

— Вона чекає тебе й цієї ночі?

— Вона чекає мене щонаочі.

— І ти відступаєш мені своє місце?

— Від щирого серця. Якби ти, однак, хотів самої розповіді про одну ніч, мені це не становило б труднощі. Але мені хотілося, щоб...

— Говори до кінця. Можуть бути якісь дрібниці, у яких я не хотів би тебе зв'язувати.

— Я хотів би, щоб ти лишився в її обіймах до ранку, а я прибув би, щоб застукати вас.

— О, ні, кавалере, це вже занадто підступно.

— Занадто підступно? Я мав на мислі інше, ніж ти думаєш. Перед тим я роздягнувся б у гардеробі.

— Іди геть, кавалере, ти занадто розфантазувався. Та, до речі, це ж і не можливе: коли ти віддаєш мені ключі, ти не зможеш пізніше увійти сам.

— Ах, мій друже, ти таки придуркуватий.

— Але не дуже, як мені здається.

— А чом би не увійти нам до дому удвох разом? Ти підеш до Агати, а я лишуся в гардеробі, доки ти даси мені знак, на який ми уговоримося.

— Слово честі, це вигадане так дотепно, так несамовито, що небагато бракує, щоб я погодився. Але, кавалере, як усе взяти добре на розум, я радше волів би залишити цю кумедію на котрусь з наступних ночей.

— Ах, розумію: ти комбінуєш, щоб розтягнути нашу помсту на кілька разів.

— Як тобі це до вподоби?

— Без жодного застереження.

Жак: Ваш кавалер зовсім забив мені баки. Я уявляв собі...

Пан: Ти уявляв?..

Жак: Ні, мій пане, прошу продовжувати далі.

Пан: Ми пили, вигадували тисячі дурниць: і на найближчу ніч, і на наступні, і на ту, коли Агата опиниться між кавалером і мною. Кавалера опанував настрій чарівної пустотливості, і зміст наших розмов був аж ніяк не сумний. Він приписував мені до найменших подробиць правила поведінки вночі, які сповна дотримати було б не так то вже й легко; але по багатьох ночах, непогано проведених раніше, я міг на першу цю ніч ні в чому не поступитися кавалерові, хоч і які дива він розповідав про свою винахідливість. Потім пішла мова з безконечними подробицями про таланти, вправність і принади Агати. Кавалер умів з неймовірним мистецтвом поєднати оп'яніння від вина й івід розмов про любовну пристрасть. Нам тільки й здавалося, що час до початку нашої пригоди, чи помсти, наближався дуже повільно. Тим часом ми встали з-за столу, і кавалер оплатив рахунок; це сталося, мабуть, перший раз за все його життя. Ми сіли до коляси, будучи обидва п'яні; а наш кучер і слуги були ще п'яніші від нас.

...

Читачу, що перешкоджає мені вивернути в баюрі колясу разом з кучером, кіньми, панамі й слугами? Або, коли ти боїшся баюри, що перешкоджає мені доправити їх цілими й неушкодженими до міста і зударити їх колясу з іншою, у яку я можу напхати інших молодих людей, так само п'яних? Полетять образливі слова, потім зчиниться буча, вимахування шпагами й колотнеча за всіма правилами. А не подобається тобі й колотнеча, тоді що мені може перешкодити зробити так, щоб у цій колясі, замість п'яних молодих людей, сиділа Агата з однією з своїх тіток? Але нічого подібного не трапилося, і кавалер з Жаковим паном прибули до Парижу. Жаків пан переодягнувся в кавалерів одяг. Надійшла північ, і вони опинилися під вікнами Агати; погасло світло, і

горщик з квітами появився на своєму місці. Вони прокрокували ще раз з одного кінця вулиці до другого, і кавалер повторив ще раз лекцію своєму другові. Потім вони наблизилися до дверей, кавалер відімкнув їх, пропустив Жакового пана і, давши йому ключ від коридору, а від вхідних дверей залишивши при собі, замкнув вхідні двері й віддалився. По цих деталях, досить лаконічно переказаних, слово знову взяв Жаків пан, мовивши далі:

— Помешкання було мені відоме. Я навшпиньки зійшов нагору, відчинив двері до коридору, зачинив їх і зайшов до гардероби, де знайшов маленький каганець; потім роздягнувся. Двері до кімнати були причинені, і я зайшов, наблизившись до ванькира, в якому лежала, ще не спавши, Аґата. Я відсунув запони і в ту ж мить почув, як дві голі руки схопили мене й потягли вглиб. Я, розуміється, не опирався, ліг до ліжка і на пестоші, які посипалися на мене, відповідав своїми. Я був найщасливіший з смертних у світі, і саме тоді...

Саме тоді Жаків пан зауважив, що Жак спить чи удає, ніби спить.

— Ти спиш, — гукнув до нього пан, — ти спиш, негіднику, коли я дійшов до найцікавішого в моїй історії!..

На це місце саме й чекав Жак.

— Ти прокинешся?

— Припускаю, що ні.

— Чому?

— Бо як я прокинуся, може статися так, що прокинеться й біль мого горла, і я вважаю, що ліпше буде, коли ми обоє поспимо разом...

І знову його голова впала на груди.

— Ти зловиш собі карк.

— Напевно, коли так написано там, угорі. Мені здається, що ви лежите в обіймах паннунці Аґати?

— Так.

— І відчуваєте себе там непогано?

— Навіть дуже добре.

— Тоді там і лишайтеся.

— Тобі хочеться, щоб я лишився в обіймах Аґати?

— Принаймні до того часу, коли я знатиму історію Дег-лянового плястра.

Пан: Ти мстишся, зраднику.

Жак: А хоч би й так, мій пане, то після того, як ви тисячу разів перебивали розповідь про історію мого кохання питаннями й безліччю вигадок без жодного заперечення з мого боку, чи після того я не можу попросити вас перервати свою, щоб розповісти мені історію Деглянового плястра, того Дегляна, якому я так багато зобов'язаний, який вирвав мене з рук хірурга у ту мить, коли я лишився без грошей, не знаючи, що діяти, у якого я познайомився з Денізою, Денізою, без якої я не мав би вам і слава сказати за всю цю подорож? Мій пане, мій дорогий пане, прошу історію Деглянового плястра! Навіть так коротко, як вам захочеться! А тим часом промине й

моє бажання спати, яке я ніяк не можу подолати, і ви можете при дальшій розповіді розраховувати на мою найпильнішу увагу.

Пан (здвигнувши плечима): У Дегляна по сусідству жила чарівна вдова, яка мала багато якостей, спільних з знаменитою куртизанкою минулого століття.* Мудра розумом і легковажна темпераментом, вона на другий день впадала в розпач від дурниць, поповнених попереднього дня, так і проживши все своє життя борсаючися між утіхами й каяттями, при чому звичка до каяття не змогла подолати смаку до втіхи. Я бачив її в останні хвилини життя; вона казала, що врешті тепер надходить час позбутися їй двох небезпечних ворогів. Її чоловік, поблажливий до окремих її витівок, які мав підстави їй закидати, співчував їй за життя й довго не міг забути її по смерті. Він запевняв, що було б так само дивно намагатися перешкодити їй любити, як і намагатися перешкодити їй пити. Він пробачав їй багато перемог у любовних справах, шануючи її тонкий смак у виборі партнерів. Вона ніколи не відповідала на залицяння дурнів чи людей поганої вдачі: її прихильність означала завжди винагороду за талант або за чесність. Сказати, що хтось є чи був її коханцем, було б рівнозначне з запевненням, що це заслужена людина. Знавши свою легковажність, вона ніколи не клялася в вірності.

— Я дала тільки одну невірну клятву в житті, — говорила вона, — і це було першого разу.

Коли ж траплялося, що хтось втрачав почуття прихильності, яке почував до неї, чи вона втрачала почуття прихильності, яким спалахувала до когось, вони завжди розходилися друзями. Ніколи не було такого разючого прикладу сполучення чесности характеру з легковажністю поведінки. Не можна було казати, що вона була людиною доброго звичаю, і одночасно трудно було знайти істоту, більш чесну. Її душ-пастир не часто бачив її в церкві, але завжди мав до послуг її гаманець, відкритий для допомоги бідним. Вона любила казати жартома, що релігія й закони — це дві милиці, які не можна відбирати від людей, що стоять не кріпко на ногах. Жінки, що боялися бачити своїх чоловіків у її товаристві, охоче бажали її товариства для своїх дітей.

Жак (сказавши сам собі крізь зуби: "Я ще тобі віддячу за цей клятий портрет", додав): Ви до безтями були закохані в цю жінку?

Пан: Напевно таке зо мною сталося б, але мене випередив Деглян. Деглян закохався в неї...

Жак: Пане, чи історія його плястра і його любовних пригод так тісно пов'язані між собою, що їх не можна відокремити одну від одної?

Пан: Їх можна відокремити. Плястер — це лише окремий епізод, а вся історія є докладним описом усього, що сталося під час їх кохання.

Жак: І сталося багато всячини?

Пан: Багато.

Жак: У такому випадкові, як ви будете оповідати про них так само докладно, як малювали портрет героїні, ми не рушимо звідси до Зеленої неділі, і буде по всьому з історією вашого й мого кохання.

Пан: Отакої, Жаку, сам же ти мене збив на цю бічну стежку... Може, ти бачив у Дегляна малого хлопця?

Жак: Злого, затятого, безсоромного і хирлявого? Так, я його бачив.

Пан: Це нешлюбний син Дегляна й чарівної вдови.

Жак: З цією дитиною він матиме багато клопоту. Це єдина дитина, що є достатньою підставою на те, щоб з нього вийшов негідник. Він знає, що буде багатий: ще одна підстава, щоб бути негідником.

Пан: А що він хирлявий, його нічому не вчать, з ним панькаються, ні в чому йому не відмовляють. Це третя достатня підстава, щоб з нього вийшов негідник.

Жак: Якось уночі він зчинив несвітський галас. Сполошився весь дім; збіглися до нього. А він зажадав, щоб збудили його батька.

— Батько спить.

— Байдуже; я хочу, щоб його збудили, я так хочу, я так хочу...

— Він хворий.

— Мені байдуже; я так хочу, щоб його збудили, я так хочу, я так хочу...

Збудили Дегляна; він накинув на себе шляфрок і пішов до малого.

— Ну що ж, мій маленький, я прийшов..Чого ти хочеш?

— Я хочу, щоб вони прийшли сюди.

— Хто?

— Усі, що живуть у замку.

Скликали всіх: панів, слуг, гостей, дармоїдів, Жанну, Денізу, мене з моїм хворим коліном — усіх, за винятком старої німечної ключарки, якій зі співчуття дозволили доживати віку в малій хатині, що стоїть на віддалі якого чверть льє від замка. Він зажадав, щоб покликали й її.

— Але, дитино, тепер глупа ніч.

— Я так хочу, я так хочу.

— Ти ж знаєш, як далеко вона живе.

— Я так хочу, я так хочу.

— Що вона стара і їй важко ходити.

— Я так хочу, я так хочу.

Мусіли притягнути бідну ключарку; довелося її нести, бо вона не здолала б пришкандибати. Коли ми всі зібралися, він зажадав, щоб його підвели й одягнули. Його підвели з ліжка й одягнули. Тоді він зажадав, щоб усі ми перейшли до великого сальону, а його посадили у великому батьковому фотелі посередині. Зробили, як він бажав. Тоді йому захотілося, щоб ми побралися за руки й танцювали колом навколо нього, і всі ми, взявшись за руки, пішли колом. Але найнеймовірніше було далі...

Пан: Я сподіваюся, що ти змилуєшся надо мною щодо решти.

Жак: Ні, ні, пане, ви почуєте решту... Гадаєте, що ви могли безкарно намалювати мені портрет його матері на чотири лікті довжиною?

Пан: Жаку, я тебе зіпсував...

Жак: Тим гірше для вас.

Пан: Тобі у печінках сидить довгий і нудний портрет удови; але ти, я гадаю, добре відплатив мені за нудний портрет довгою й нудною історією примх її сина.

Жак: Якщо ви в цьому переконані, тоді продовжуйте історію його батька. Але жодного портрета більше, мій пане, бо я смертельно ненавиджу портрети.

Пан: Але скажи, за що ти так ненавидиш портрети?

Жак: За те, що вони так мало подібні на оригінал, що як трапиться потім зустрітися з цим остайнім, його ніколи не впізнаєш. Оповідайте мені факти, точно переказуйте слова, і я відразу побачу, з якою людиною маю справу. Одне слово, один жест часом дозволяє мені зрозуміти багато більше, ніж пащекування цілого міста.

Пан: Якось Деглян...

Жак: Коли ви виходите з дому, я деколи заходжу до вашої бібліотеки, беру книжку, і звичайно трапляється так, що це історичний твір.

Пан: Якось Деглян...

Жак: Я, водячи пальцем по рядках, перечитую всі портрети.

Пан: Якось Деглян...

Жак: Пробачте, мій пане, машина була заведена, і треба було, щоб вона відкрутилася до кінця.

Пан: Вона вже відкрутилася?

Жак: Уже.

Пан: Одного дня Деглян запросив на обід чарівну вдову з кількома шляхтичами з околиці. Деглянове панування доходило свого кінця; і серед його гостей був той, до якого почала схилитися її прихильність. Вони були при столі, і Деглян і його суперник сиділи один побіч другого, навпроти чарівної вдови. Деглян приклав весь свій хист, щоб пожвавити розмову; він звертався до вдови з найвишуканішими словами; але вона не звертала на нього уваги й нічого не чула, зупинивши свій погляд на його суперникові. Деглян тримав у руці свіже яйце; якимось конвульсивним рухом, спричиненим ревністю, він стиснув яйце пальцями, і воно, виприснувши з шкаралущі, опинилося на обличчі його сусіди. Цей останній зробив рух рукою, але Деглян схопив руку за зап'ястя й зупинив її, сказавши сусіди на вухо: "Пане, вважаймо, що я дістав його..." Запала глибока тиша; чарівній вдові зробилося недобре. Обід був похмурий і короткий. Вставши з-за столу, вона попросила Дегляна і його суперника до окремої кімнати; вона зробила все, що може зробити в належній формі жінка, щоб їх помирити; вона благала, плакала, мліла, і то мліла справді, а не про людське око; вона стискала руки Дегляна і повертала повні сліз очі до іншого. Цьому казала: "Ви ж мене любите!.." А тому: "Ви ж мене любили!.." А знову обом: "Ви хочете погубити мене, хочете виставити мене на посміх, зробити об'єктом ненависти й зневаги на всю округу! Незалежно від того, котрий з вас відбере життя своєму ворогові, я ніколи не захочу його бачити, він не зможе бути ні моїм другом, ні коханцем; я покладу на нього гнів до кінця мого життя..." Потім вона знову зомліла і, прийшовши до тями, сказала: "Безсердечні істоти, витягніть свої шпаги й прохроміть мені груди; коли при останньому подихові я побачу, що ви обніметесь, я помру без нарікань..." Деглян і його суперник стояли непорушно

або допомагали їй, і деколи мимоволі з очей їм падала сльоза. Але прийшов час розійтися, і чарівну вдову, ні живу, ні мертву, відвезли додому.

Жак: От бачите, пане, пощо мені був портрет тієї жінки, який ви мені малювали? Тепер я знав би вже й без нього все, що ви тоді сказали.

Пан: Наступного дня Дег'лян з'явився з візитою до чарівної зрадниці і там зустрівся з своїм суперником. Хто з них був більше здивований? Обоє, він і вона, коли побачили Дег'ляна, права щока якого була вкрита великою круглою латкою чорного плястра.

— Що це таке? — спитала його вдова.

Дег'лян: Нічого.

Його суперник: Маленька пухлина?

Дег'лян: Побуде й минеться.

По короткій розмові Дег'лян вийшов і, виходячи, дав своєму суперникові знак, цілком для того зрозумілий. Цей вийшов слідом. Вони пішли, той по один бік вулиці, а той по другий, і зустрілися за садом чарівної вдови, стали на поєдинок, і суперник Дег'ляна ліг на тому місці, важко, але не смертельно поранений. Тим часом як його понесли додому, Дег'лян повернувся до вдови, посидів у неї, обговоривши з нею ще раз учорашню пригоду. Вона запитала в нього, що могла б означати ця величезна й дивовижна краса, що вкриває йому щоку. Він підвівся, подивився в дзеркало й відповів їй: "Справді, як і на мене, то вона виглядає дещо великою..." Потім попросив у неї ножиць, відклеїв свій круглий плястер, обрізав його колом па один чи два пальці, приклеїв на щоку знову й запитав:

— А як виглядає вам тепер?

— Далебі на один чи два пальці менше комічно, ніж раніше.

— І то вже добре.

Суперник Дег'ляна видужав. У другому поєдинку переможцем вийшов знову Дег'лян; і так було п'ять чи шість разів підряд. А Дег'лян по кожному поєдинку обтинав вузьку стяжку від свого круглого плястра навколо, а решту приклеював до щоки.

Жак: Чим же ця пригода закінчилася? Коли мене принесли до Дег'лянового замка, мені здається, він вже не мав на щоці чорного кружка.

Пан: Ні. Кінець цієї пригоди був і кінцем чарівної вдови. Безнастанна печаль, яка опала її від того всього, остаточно зруйнувала її слабе й ненадійне здоров'я.

Жак: А Дег'лян?

Пан: Одного дня, коли ми вийшли з ним погуляти, йому принесли листа. Він прочитав і сказав: "Він був дуже чесна людина, але я не міг би вболівати над його смертю..." І в ту ж мить він зірвав зі щоки решту чорного плястра, який завдяки безнастанному обкрутлюванню дійшов до розміру цяточки, яку наклеюють для краси. Така історія Дег'ляна. Жак дістав своє; отож, чи міг би я надіятися, що він тепер або слухатиме далі історію мого кохання, або продовжуватиме свою?

Жак: Ні те, ні друге.

Пан: З якої причини?

Жак: Бо тепер налягла спека, бо я втомлений, бо це дуже гарне місце, бо ми

сидимо в тіні під деревами, і як зійдемо до прохолодного потічка, там зможемо відпочити.

Пан: Я згоден; але твоя нежить?

Жак: Вона від спеки; а лікарі кажуть, що протилежності треба лікувати протилежностями.

Пан: Ця істина однаково правильна як для природи, так і для моралі. Я помітив одну досить дивну річ: немає жодного афоризму, що стосується моралі, який не знайшов би застосування в медицині; і навпаки, ледве чи знайдеться в медицині такий афоризм, який не можна було б пристосувати до моралі.

Жак: Хай буде так.

Вони позлазили з коней і полягали на траві. Жак запитав свого пана:

— Будете пильнувати чи спатимете? Коли пильнуватимете, спатиму я; як спатимете — я пильнуватиму.

Його пан відповів йому:

— Спи, спи.

— Лише щоб я був певний, що ви пильнуватимете. Бо за цим разом ми можемо втратити обох коней.

Пан дістав свій годинник і табатирку, Жак уклався спати, але кожної миті він прокидався й зривався, ляскаючи долонею об долоню. Його пан запитав його:

— Що тобі, до лиха? З ким ти так?

Жак: З мухами й комарями. Хотів би я знати, для якого дідька потрібні ці надокучливі тварини?

Пан: І тому що ти не знаєш, ти переконаний, що вони ні на що не потрібні? Природа не створила як нічого не потрібного, так і нічого зайвого.

Жак: Охоче вірю, бо як щось є, то воно й мусить бути.

Пан: Коли в тебе забагато крові або погана кров, що ти робиш? Кличеш хірурга, який трохи тобі її спускає. Отож бач, ці комарі, на яких ти нарікаєш, це ніби зграя маленьких крилатих хірургів, які з'являються з маленькими лянцетиками і колють тебе, щоб по краплі тягнути з тебе кров.

Жак: Так, але наугад: не знаючи, багато в мене її чи мало. Ось приведіть сюди виснаженого, тоді самі побачите, чи ці маленькі крилаті хірурги відмовляться смоктати з нього кров. Вони думають тільки про себе, і все в природі думає тільки про себе й ні про що інше. Хто буде турбуватися, чи комусь буде від того шкода, коли сам маєш користь?..

По цій мові він знову почав сплескувати в повітрі долонями, приказуючи:

— Хай їх нечистий візьме, цих маленьких крилатих хірургів!

Пан: А ти знаєш байку про Гаро?*

Жак: Так.

Пан: Як вона тобі?

Жак: Погана.

Пан: Легко сказати.

Жак: І легко довести. А якби на дубі, замість жолуддя, росли гарбузи, чи той дурний Гаро ліг би під дубом спати? А якби він не заснув під дубом, яке значення мало б для його рила, що падає з дуба: жолуддя чи гарбузи? Дайте своїм дітям, хай читають цю байку!

Пан: Один філософ, що має те саме ім'я, що й ти, думає інакше.

Жак: Бо кожен має свій погляд, і Жан-Жак не те саме, що Жак.*

Пан: Тим гірше для Жака.

Жак: Хто може це знати, не дійшовши до останнього слова в останньому рядку тієї сторінки у великому сувої, яку йому призначено виконати?

Пан: Про що ти думаєш?

Жак: Я думаю, що тим часом, як ви говорите до мене, а я вам відповідаю, ви говорите попри ваше бажання, а я відповідаю вам попри моє бажання.

Пан: І далі?

Жак: Далі? Що ми всього лише дві живі й мислячі машини.

Пан: А що ти цим хочеш сказати?

Жак: Слово честі, все те саме. У цих двох машинах є в кожній тільки по одній пружині.

Пан: І що та пружина?..

Жак: Я хочу сказати, що хай мене нечистий візьме, коли я погоджуся, що ця пружина може грати без причини. Мій сотник казав: "Дайте причину, і з неї постане наслідок; з слабкої причини слабкий наслідок; з миттєвої причини миттєвий наслідок; з переривистої причини переривистий наслідок; з загальмованої причини уповільнений наслідок; з обірваної причини нульовий наслідок".

Пан: Але мені здається, що я чую в мені самому, що я вільний, як чую, що я думаю.

Жак: Мій сотник казав: "Так, у ту мить, коли ти нічого не хочеш; але чи захочеться тобі впасти з коня?"

Пан: Гаразд, я згоден упасти з коня.

Жак: З радістю, без нехоті, без зусилля, наче б ви злізли з коня перед дверима заїзду?

Пан: Ну, не зовсім так; але яке це має значення, коли я падаю й доводжу цим, що я вільний.

Жак: Мій сотник казав: "Як? Ти не бачиш, що якби я тобі не перечив, тобі ніколи в світі не прийшла б у голову фантазія скрутити собі карк? Отже, це я хапаю тебе за ногу й викидаю тебе з кульбаки. Коли твоє падіння щось і доводить, то ніяк не те, що ти вільний, а те, що ти не сповна розуму". До того мій сотник казав ще, що жонглювання свободою, якою користуються без належного умотивування, виявляє справжній характер маніяка.

Пан: Це вже забагато для мене, але всупереч твоєму сотникові й тобі, я залишуся в переконанні, що я хочу, коли я хочу.

Жак: Але коли ви є й були паном над своїми бажаннями, чому вам не хочеться тепер любити якусь потвору; і чому ви не перестали любити Агату, коли вам цього

хотілося? Мій пане, ми проживаємо три чверті свого життя, не мігши робити те, що хочеться.

Пан: Це правда.

Жак: І роблячи те, чого не хочеться.

Пан: Зможеш мені це довести?

Жак: Аби лише ваше бажання.

Пан: Я згоден.

Жак: Так і зробимо. А тепер давайте про інше...

...

По цих теревенях і ще деяких розумуваннях такої самої вартости вони замовкли; і Жак підбив угору свій велетенський капелюх: парасоль проти дощу в погану погоду і проти сонця у спеку, взагалі захист при всякій погоді, похмура святиня, під якою один з найкращих умів, які будь-коли існували, у важку годину питався в долі поради... Коли криси цього капелюха були підбиті вгору, тоді здавалося, наче Жакове обличчя було десь посередині його тулуба; ледь збивши їх униз, він бачив ледве на десять кроків перед собою. З цієї причини він набув звички тримати ніс на вітер, і тому можна було б сказати про його капелюх:

Os illi sublime dedit, coelumque tueri

*Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.**

(Овідій, "Метаморфози")

Тим часом Жак, підбивши вгору капелюх і кинувши оком дещо далі, зауважив хлібороба, який марно періщив одного з своїх коней, запряжених у плуг. Цей кінь, молодий і кряжистий, упав у борозну; і хоч як хлібороб смикав його за повід, благав, пестив, погрожував, кляв і бив, — худоба лежала непорушно і затято відмовлялася підвестися.

Жак помислив якийсь час, дивлячись на цю сцену, і сказав своєму панові, який так само зацікавився видовищем:

— Розумієте, пане, що там відбувається?

Пан: Що ж там може відбуватися, крім того, що я бачу?

Жак: І ви нічого не помічаєте?

Пан: Ні. А ти, що ти помічаєш?

Жак: Я помічаю, що ця дурна, горда, ледача тварина — мешканець міста; горда з свого попереднього стану, будши колись конем з-під кульбаки, вона зневажає плуг. Щоб сказати вам усе одним словом, це ваш кінь, символ Жака. що перед вами, і багатьох інших ледачих хитрунів, що залишили село, щоб у столиці носити ліврею. Вони ладні радше жебрати собі шматок хліба на вулиці або вмерти з голоду, ніж повернутися до хліборобства, найкориснішого й найшляхетнішого діла.

Пан почав сміятися, а Жак, звертаючися до хлібороба, який його не чув, так мовив:

— Бідний сарако, бий, скільки тобі захочеться: він знає своє, і тобі доведеться не одного батога збити, заки ти впоїш цьому дармоїдові якусь краплю почуття гідности й смаку до праці...

Пан сміявся далі. Жак, почасти з нетерплячки, почасти з співчуття, підвівся й пішов у напрямі до хлібороба; та не ступив ще й двох сот кроків, як, обернувшись до свого пана, почав кричати:

— Пане, ідіть сюди: це ваш кінь, це ваш кінь!

Це й справді був він. Ледве худобина впізнала Жака і його пана, як відразу підвелася сама, струснула гривую, заржала, стала дуба і ніжно доторкнулася своєю мордою до морди свого друга. Тим часом Жак з обуренням проказав крізь зуби: "Негіднику, ледащо, що мені заважає дати тобі два десятки носаків?" Його ж пан, навпаки, кинувся коня цілувати, однією рукою гладити, другою ніжно поплескувати по крижах і, майже плачучи від радості, приказувати: "Мій коню, бідний мій коню, таки я тебе знайшов!"

Хлібороб нічогісінько не розумів з того, що відбувалося.

— Я бачу, панове, — звернувся він до них, — що цей кінь належав колись вам; але не менше законно посідаю його й я: я його купив на останньому ярмарку. Якби ви захотіли відкупити його в мене за дві третини ціни, яку заплатив я, ви зробили б мені велику послугу, бо я з ним не можу нічого вдіяти. Коли треба його вивести з стайні, він уже, як чорт, а хочеш запрягти — ще гірше; вийшовши ж на поле, він лягає і радше дасть забити себе на смерть, ніж ступить один крок у борозні чи дозволить покласти на спину один мішок. Зробіть мені ласку, панове, й допоможіть позбутися цієї клятої худоби. Він гарний, але ні на що не годиться, крім басувати під вершником, а мені це ні до чого...

Йому запропонували помінятися на одного з двох коней, котрий йому до вподоби; він погодився, і наші подорожні повільним кроком повернулися на те місце, де відпочивали. І звідти вони побачили з задоволенням, як той кінь, що його вони відступили хліборобові, без опору прийняв своє нове призначення.

Жак: Що скажете на це пане?

Пан: Скажу те, що, як Божий день, ясне: тебе надхнено. Хто це зробив: Бог чи нечистий? Я не знаю. Жаку, мій дорогий друже, я боюся, що в тебе вселився диявол.

Жак: А чому диявол?

Пан: Тому що ти твориш чуда і маєш дуже підозрілі погляди.

Жак: А що має бути спільного між поглядами, яких людина тримається, і чудами, які вона творить?

Пан: Я бачу, що ти не читав дома Лятаста.*

Жак: Що ж каже той дом Лятаст, якого я не читав?

Пан: Він каже, що чуда може творити як Бог, так само й диявол.

Жак: А як він розрізняє Богові чуда від чуд диявола?

Пан: Залежно від доктрини: коли доктрина добра — чудо від Бога, коли вона погана — чудо від диявола.

Жак (тут він почав свистати, потім додав): А хто може навчити мене, бідного невігласа, як упізнавати, чи чудотворцева доктрина добра, чи погана? Годі, пане, сідаймо по конях. Чи для вас має значення, хто вам допоміг знайти свого коня, Бог чи

Велзевул? Від того він гірше чи ліпше йтиме?

Пан: Ні. Тим часом, Жаку, коли ти одержимий...

Жак: Є на це якийсь лік?

Пан: Лік! Єдиний лік до вигнання бісів... посадити тебе на свячену воду, без жодного іншого пиття.

Жак: Мене, пане, на воду! Жака на свячену воду! Я волію, щоб у моєму тілі лишилося тисяча легіонів чортів, ніж випити краплю води, свяченої чи ні. Хіба ви й досі не помітили, що я гідрофоб?...

...

— Ха! Гідрофоб! Жак сказав — гідрофоб?..

Ні, читатчу, ні; каюся: це не його слово. Але як ти такий суворий критик, спробуй знайти бодай одну сцену з комедії чи трагедії, бодай один діалог, хоч і як був би він добре зроблений, щоб там обійшлося без слів автора, вкладених в уста його персонажа. Жак сказав: "Пане, хіба ви й досі не помітили, що з одного вигляду води я шалію?.. " Ну й що? Сказавши інакше, ніж він, я висловився не так точно, зате стисліше.

Вони сіли на коней, і Жак сказав своєму панові:

— Ви дійшли в розповіді про своє кохання до того місця, коли ви, зазнавши щастя двічі, здається, готувалися бути щасливим утретє.

Пан: Коли раптом двері від коридору відчинилися. У кімнату з галасом увалився натовп людей; я побачив світло, почув голоси чоловіків і жінок, що галасували всі разом. Хтось ривком відкрив запони, і я побачив батька, матір, тіток, кузенів і кузин, ще й комісара, який урочисто заспокоював їх:

— Без галасу, мої панове й дами: ми його спіймали на гарячому. Пан порядна людина і сам бачить, що є лише один вихід зарадити лихові; і він погодиться ліпше зробити це добровільно, ніж під примусом закону...

На кожному слові йому перебивали батько й мати, закидаючи мене докорами; тітки й кузини, що зверталися з не дуже делікатними словами вже до Аґати, що завинула собі голову ковдрою. Я був приголомшений і не знав, що сказати. Комісар, промовляв іронічно, звертаючися до мене:

— Пане, припускаю, що вам тут дуже добре, але мушу вас просити, щоб ви були ласкаві підвестися з ліжка й одягнутися...

Я так і зробив, але убрався вже в свій одяг, який хтось поклав, замість кавалерового. Підсунули стіл, і комісар почав допит. Тим часом аж четверо тримали матір за руки, щоб вона не забила на смерть свою дочку, а батько умовляв її:

— Спокійно, жінко, спокійно; можеш забити свою дочку, але не відвернеш того, що сталося. Усе вийде на добре...

Інші розмістилися по стільцях, і їх обличчя висловлювали різні почуття: біль, огиду, обурення. Батько, по павзі знов угрущаючи свою жінку, говорив до неї:

— Он як виходить, як не пильнувати поведінки своєї дочки...

Мати ж йому відповідала:

— Пан мав такий порядний і чесний вигляд, хто ж сподівався від нього...

Інші мовчали. Коли протокол був готовий, мені прочитали його, і що там усе відповідало правді, я його підписав і вийшов з комісаром, який дуже ввічливо попросив мене сісти до карети, яка стояла при дверях, а вже звідти в супроводі досить великого кортежу відвезли просто до Фор-л'Евек.

Жак: До Фор-л'Евек! До в'язниці!

Пан: До в'язниці; а потім почався огидний процес. Ішлося не більше й не менше, як про те, щоб я одружився з Аґатою. Батьки й слухати не хотіли про інше відшкодування. Уже наступного ранку відвідав мене в камері кавалер. Він знав усе. Аґата була в розпачі; батьки затялися; вони закидали його жорстокими докорами за те, що він увів до їх дому підступну людину, ставши, мовляв, головним спричинником їх нещастя й збездіщення їх дочки; боляче було дивитися на цих бідних людей. Потім він попросив дозволу поговорити з Аґатою окремо і з великими труднощами його дістав. Аґата хотіла видрати йому очі, обзиваючи його останніми словами. Усе це він вислухав, перечекавши, поки вгамується її обурення, щоб дійти з нею до розумного рішення. Але ця дівчина говорила таке, додавав кавалер, що він не мав що їй відповісти: "Мій батько й мати спіймали мене з вашим другом. Може, я маю ще на додаток пояснити їм, що, сплячи з ним, я була переконана, що сплю з вами?.." Він відповів їй: "Але, ради Бога, чи вірите ви, що мій друг може з вами одружитися?" — "Ні, негіднику, ні, зрадливцю, — відповідала вона, — вас, а не його треба було б засудити на кару..."

— Алеж, тільки від вас залежить, — сказав я кавалерові, — витягнути мене з біди.

— Яким чином?

— Яким чином? Розповівши все, як було.

— Я загрожував цим Аґаті, але я не можу цього зробити. Навряд чи цей засіб приніс би нам користь. Але він напевно вкрив би нас ганьбою. А власне сам ти винен.

— Я винен?

— Так, ти винен. Якби ти схвалив витівку, яку я тобі пропонував, Аґату застукали б з двома мужчинами і все закінчилося б жартами. Але так не сталося, і тепер ідеться про те, як вийти з біди, що сталася з хибного кроку.

— Але, кавалере, чи не міг би ти пояснити мені одну дрібницю? Яким чином у гардеробі зник твій одяг і на його місці появилася мій? Слово честі, я довго ламав над цим голову і не міг ні до чого дійти. Це викликало в мене підозріння до Аґати; мені прийшло на думку, чи вона часом не помітила обмани, і чи не діяла вона, не знаю вже, яким чином, — спільно з своїми батьками?

— Може бути, що тебе побачили, як ти йшов по сходах. Одне лише певне, що ледве ти роздягнувся, як мені принесли мій одяг і зажадали твого.

— З часом це з'ясується...

Коли ми саме отак удвох, кавалер і я, побивалися, потішали себе, взаємно обвинувачували, кляли один одного й тут таки просили пробачення, прийшов комісар; кавалер зблід і відразу вийшов. Комісар був добра людина, що часом трапляється серед них. Перечитуючи протокол допиту, він пригадав, що колись учився разом з молодим чоловіком, який мав те саме ім'я, що й я; і йому впало на думку, що я міг бути родичем

або й сином його давнього товариша з колежу. А воно так і було. Перше питання, з якого він почав, стосувалося того чоловіка, який вислизнув при його вході.

— Він не вислизнув, — відповів я йому, — він просто вийшов. Це мій близький друг, кавалер Сент-Уен.

— Ваш друг! Гарного ви маєте друга! А чи ви знаєте, пане, що саме він прийшов з доносом на вас? Разом з ним був батько й інша рідня.

— Він!

— Він, він.

— Ви цілком певні того, що кажете?

— Без жодного сумніву; але повторіть, як ви його назвали?

— Кавалер Сент-Уен.

— О, кавалер Сент-Уен. То ж то воно й є. А ви знаєте, хто такий ваш друг, ваш близький друг кавалер Сент-Уен? Ошуканець, людина, сто разів упіймана на злочинах. Поліція лишає подібних людей на свободі тільки тому, що в деяких випадках має з них свою користь. Вони самі злодюги і на злодуг доносять; і, мабуть, вважається, що, попереджаючи чи викриваючи злочини, вони приносять більше користи, ніж лиха своїми власними злочинами...

Я розповів комісарові свою прикру пригоду, як вона відбулася в дійсності. Моє становище в його очах не стало від цього більш сприятливим, бо все, що мене могло б виправдати, не можна було ні належно ствердити, ні представити трибуналові. Але все таки він вирішив покликати батька й матір, суворо допитати дочку, належно в'яснити справу судді і не злегковажити жодного факту, який міг би придатися для мого виправдання. Однак він не приховав від мене й того, що коли ці люди мають добрих порадників, то влада нічого з ними не вдіє.

— Як, пане комісаре, я буду змушений одружитися з нею?

— Одружитися! Це було б занадто жорстоко для вас, я такого не припускаю; але доведеться погодитися на відшкодування, і в цьому випадкові на досить значне...

— Але, Жаку, я бачу, що ти хочеш мені щось сказати.

Жак: Так; я хочу сказати, що вам не поталанило більше, ніж мені, хоч я, заплативши, й не спав з тією дівчиною. Зрештою, я міг би, здається мені, передбачити дальший перебіг вашої історії, висловивши припущення, що Агата завагітніла.

Пан: Твоє припущення слушне; власне комісар по кількох днях мого ув'язнення повідомив мене, що вона приходила скласти декларацію про свою вагітність.

Жак: Отак ви стали батьком дитини...

Пан: Якій я не завдав шкоди.

Жак: Але й не зробили її.

Пан: Ні протекція судді, ні всі заходи комісара не могли вплинути на хід судової процедури. Лише завдяки тому, що дівчина й її батьки мали погану славу, мене не змусили з нею одружитися. Мене засудили лише на велике грошове відшкодування, на покриття всіх видатків, пов'язаних з пологами, на утримання й виховання дитини, винуватцем появи на світ якої був кавалер Сент-Уен, та дитина зрештою й виглядала,

як його портрет у мініатюрі. Це був кремезний хлопець, якого панна Аґата щасливо народила між сьомим і восьмим місяцем. Йому приставили добру няньку, яку я оплачую по цей день.

Жак: Скільки може бути років панові вашому синові?

Пан: Скоро буде десять. Протягом усього цього часу я тримав його на селі, де його навчали в школі читати, писати й рахувати. Це недалеко від того місця, куди ми прямуємо, і я скористаюся нагодою, щоб розрахуватися з тими людьми, забрати його й віддати в науку до ремісника.

•••

Жак і його пан ночували в дорозі ще раз. Їхня подорож добігала кінця, і Жакові вже не було коли повертатися до історії свого кохання; та й далеко ще було до того, щоб він остаточно позбувся хвороби горла. Наступного дня вони прибули...

— Куди?

Слово чести, я не знаю.

— А що вони мали робити там, куди прибули?

Усе, що тобі до вподоби. Гадаєш, що Жаків пан буде кожному оповідати про свої справи? Так чи так, але ці справи не вимагали від нього залишатися там більше двох тижнів. Добре йому пішли ці справи, зле вони йому пішли? Цього я також не знаю. Біль Жакового горла був подоланий двома ліками, що обидва були йому антипатичні: дієтою й відпочинком.

Одного ранку пан сказав своєму слугі:

— Жаку, загнуждай і окульбач коней та наповни свою баклагу; час вирушати, знаєш сам куди.

Як сказано, так і зроблено. І вони рушили туди, де десять років годовано коштом Жакового пана дитину кавалера Сент-Уен. Подолавши якусь там віддаль від того заїзду, який вони залишили, пан звернувся до Жака такими словами:

— Жаку, що скажеш про моє кохання?

Жак: Скажу, що там, угорі, записані дивні речі От дитина, з'явилася бозна яким робом! Хто годен сказати, яку роль відіграє в світі це мале байстря? Хто знає, чи ця дитина народилася на світ на щастя, чи на руїну королівства?

Пан: Відповім тобі, що ні. Я зроблю з нього доброго токаря або годинникаря. Він одружиться; матиме дітей, які з покоління в покоління, скільки й світ стоятиме, стругатимуть ніжки для стільців.

Жак: Так, коли так буде написано там, угорі. Але хіба не може з столярської майстерні вийти інший Кромвел? Хіба той, що стяв королеві голову, не вийшов з закладу броваря,* і не кажуть сьогодні...

Пан: Лишім цю розмову. Ти почуваєш себе добре; ти знаєш історію мого кохання; і чому б тобі, по щирості сказавши, не повернутися до своєї історії?

Жак: Усе говорить проти цього. Поперше, коротка путь, яка нам лишилася; подруге, я забув, на чому зупинився; потрете, я маю дідче передчуття... що цій історії не судилося дійти кінця; що моє оповідання приносить нам нещастя і що ледве я почну,

як його перебиває якась щаслива чи нещаслива катастрофа.

Пан: Коли щаслива, тим ліпше!

Жак: Згода, але я щось так відчуваю, що вона буде нещаслива.

Пан: Нещаслива! Гаразд, алеж чи ти говоритимеш, чи мовчатимеш, вона однаково станеться?

Жак: Хто це може знати?

Пан: Ти народився з запізненням на двоє чи троє століть.

Жак: Ні, пане, я народився в свій час, як і всі люди.

Пан: З тебе вийшов би великий авгур.

Жак: Я не знаю певно, що це таке авгур, але й не дуже мене турбує про це дізнатися.

Пан: Це один з важливих розділів твого трактату про ворожбитство.

Жак: Може бути; але він написаний уже так давно, що я не пригадую з нього жодного слова. Ось хто, пане, знає більше, ніж усі авгури, пророчі яйця й святі курчата республіки взяті разом: баклага. Запитаймо поради в баклаг.

Жак дістав баклагу і довго з нею консультувався. Його пан дістав годинник і табатирку, подивився, котра година, узяв понюшку табаки. І тоді Жак сказав:

— Мені здається, що тепер я бачу долю не в такому чорному світлі. Скажіть мені, на чому я зупинився.

Пан: Ти у замку Дегляна, твоє коліно трохи підлікувалося, і Деніза, за наказом матері, доглядає тебе.

Жак: Деніза була слухняна дитина. Рани на моєму коліні майже загоїлася; я міг навіть танцювати гуртовий танок тоді перед хлоп'ям; однак час від часу мене мучив неситський біль. Хірургові замка, який у своїй лікарській штуці тямив дещо більше, ніж його колега, впала в голову думка, що цей біль, який так затято повторюється, може бути спричинюваний тільки якимось чужородним тілом, яке лишилося в м'язі після того, як кулю вийняли. На цьому ставши, якимсь раннім-ранком він прибув до моєї кімнати, присунув стіл до мого ліжка, і коли запони були відсунені, я побачив цей стіл, укритий гострим струментом. Деніза сиділа в мене в головах і плакала ревними сльозами; її мати стояла, схрестивши руки, і була теж зажурена; а хірург, скинувши з себе сардачину й закативши рукави, тримав у правій руці хірургічний ніж.

Пан: Мені страшно від твоєї розповіді.

Жак: Мені також було страшно.

— Друже, — мовив до мене хірург, — либонь тобі надокучило мучитися?

— Дуже надокучило.

— Хочеш, щоб цьому був кінець і щоб нога була врятована?

— Певне, що так.

— Тоді вистав її з ліжка, щоб я попрацював над нею якнайзручніше.

Я виставив ногу. Хірург узяв колодочку хірургічного ножа в зуби, затиснув мою ногу собі під ліву руку, добре наліг на неї, узяв у руку хірургічний ніж і кінчик його вставив у ще не зарубцьоване місце рани, зробивши потім глибокий і широкий розтин.

Я не рухнув навіть і бровою, а Жанна відвернула голову, Деніза ж пронизливо скрикнула й зомліла...

На цьому місці Жак перервав розповідь і заходився коло баклаг. Його звертання до баклаг були тим частіші, чим коротші були дистанції або, як кажуть геометри, частота їх була зворотно пропорційна дистанціям. Він був такий точний у дотриманні цих пропорцій, що, мавши повну баклагу при виході, прибував якраз на кінець дороги з порожньою. Панове, що будують мости й дороги, могли б мати з нього чудового одометра. Одночасно ж кожне звертання до баклаг як правило мало своє достатнє обґрунтування. Цим разом його призначенням було повернути Денізу до стану притомності й отямитися самому від болю, спричиненого розтином у коліні, який саме зробив хірург. Деніза прийшла до тями, і він, опанувавши біль, вів мову далі.

Жак: Цей великий розтин відкрив рану на всю її глибину, і хірург, озброївшись пінцетою, витягнув звідти маленький шматочок сукнини, який там лишився з моїх штанів. Саме він спричиняв мені біль і заважав рані остаточно зарубцюватися. По цій операції, також і завдяки пильності Денізи, мені ставало дедалі ліпше; зник біль, перестало лихоманити, поліпшився апетит і сон, прибули сили. Деніза перев'язувала мене особливо старанно й делікатно. Варто було бачити, як обережно й легко орудувала її рука, знімаючи бинду, як вона боялася спричинити мені найменший біль, як вона промивала рану! Я сидів на краю ліжка, вона припадала коліном на землю, так що моя нога лягала їй на стегно, яке я часом легенько потискав. Я закидав їй руку на плече і з ніжністю дивився на її роботу; припускаю, що й вона не була байдужа до моєї ніжності. Коли перев'язка була закінчена, я брав її за обидві руки, дякував їй, не знаючи, що й сказати, й не знаючи, як засвідчити їй мою вдячність. Вона ж стояла передо мною, опутивши очі й не мовлячи жодного слова. Ніколи не було такого, щоб повз замок пройшов мандрівний крамар і я не купив у нього щонебудь; то, було, куплю хустину, то іншого разу кілька ліктів сатину чи мусліну, або золотий хрещик, бавовняні панчохи, каблучку, ґранатове намисто чи ще що. Купивши щось, мені трудно було подолати ніяковість, дававши їй подарунок, а Денізі — приймавши його. Спочатку я показував їй куплену річ; коли їй подобалася, я казав: "Денізо, я купив це для вас..." Як вона приймала подарунок, моя рука тремтіла, даючи його, а її — приймаючи. Якось, уже й не знаючи, що їй подарувати, я купив підв'язки; вони були шовкові, строкато переткані білим, червоним і синім, та ще мали й напис вишивкою. Уранці, перед її приходом, я поклав їх на спинку стільця, що стояв побіч мого ліжка. Відразу ж побачивши їх, Деніза сказала:

— О, які гарні підв'язки!

— Це для моєї коханої, — відповів я їй.

— Хіба ви маєте кохану, пане Жаку?

— А як же; чи я вам ще й досі не казав про це?

— Ні. Напевно, вона дуже гарна?

— Дуже гарна.

— І ви її любите?

— Від усього серця.

— І вона вас так само любить?

— Цього вже я не знаю. Але ці підв'язки призначені їй; і вона обіцяла мені одну ласку, від якої, мені здається, я збожеволію, коли вона дотримає слова.

— Яка ж то ласка?

— Щоб я одну з цих підв'язок натягнув їй на ногу своїми власними руками...

Деніза почервоніла, бо зовсім зле зрозуміла мої слова, думавши, що підв'язки призначені іншій, зажурилася, і все пішло їй не так: почала шукати приладдя, потрібне для перев'язки, хоч воно лежало в неї перед очима; розлила вино, нагріте для цієї потреби; наблизилася до мого ліжка, щоб перев'язувати мене, взяла тремтячою рукою мою ногу, не з того кінця розмотала бинду, і коли вже дійшло до того, щоб промити рану, вона забула, чого їй треба до цього. Пішла шукати, і коли пер'язувала мене, я побачив, що вона плаче.

— Денізо, я бачу, що ви плачете. Що вам?

— Нічого.

— Вас хтось скривдив?

— Так.

— Який поганець міг скривдити вас?

— Ви.

— Я?

— Так.

— Яким же це чином я зробив?

Замість відповіді, вона вказала поглядом на підв'язки.

— Як же так! — вигукнув я. — Вони змусили вас плакати?

— Так.

— Ой, Денізо, не плачте; я ж купив їх для вас.

— Пане Жаку, це щира правда?

— Щира правда, така сама, як щиро я тобі їх віддаю.

І тут таки я подав їй обидві підв'язки, затримавши одну в руці; а в неї очі засвітилися крізь сльози усмішкою. Я взяв її за руку, притягнув її до ліжка, узяв ногу й поставив на край ліжка; я підняв їй спідницю до коліна, при якому вона тримала її стиснувши обома руками; я поцілував її ногу, натягнув підв'язку, що тримав у руці; і ледве вона була на місці, як увійшла її мати Жанна.

Пан: От уже недоречна візита.

Жак: Може, так, може, й ні. Не помітивши нашого зніжовіння, вона побачила лише одну підв'язку, яку її дочка тримала в руках.

— Яка ж гарна підв'язка, — зауважила вона. — Але де друга?

— На моїй нозі, — відповіла Деніза. — Він сказав, що купив їх для своєї коханої, і я вирішила, що, значить, для мене. А тепер скажи, мамо, коли вже одну я натягнула на ногу, то й друга належить мені?

— О, пане Жаку, правду каже Деніза: куди одна підв'язка, туди й друга; не будете

ж ви відбирати від неї те, що вона вже тримає в руках.

— Чому ні?

— Тому що Деніза не хоче цього, та й я також.

— Тоді зробимо так, щоб я натягнув їй на ногу й другу у вашій присутності.

— Ні, ні, так не можна.

— Тоді хай віддасть мені обидві.

— І так теж не можна.

Але тут Жак і його пан наблизилися до села, до якого вони прибули, щоб побачити дитину і вихователів дитини кавалера Сент-Уен. Жак змовк, а його пан сказав йому:

— Зупинімося тут і зробимо перерву.

— Чому?

— Бо за всіма ознаками ти наближаєшся до кінця твоєї розповіді про кохання. — Зовсім ні.

— Коли дійшло до коліна, лишилася коротка дорога.

— Мій пане, у Денізи стегна довші, ніж у інших.

— Зупинімося незалежно від того.

Вони зішли з коней, спочатку Жак, що з поспіхом кинувся до стремена свого пана; але щойно цей останній поставив у стремено свою ногу, як реміння розв'язалося і наш вершник, перекинувшись навзак, важко розпластався б на землі, якби його слуга не вхопив його на руки.

Пан: Гей, Жаку, он як ти мене доглядаєш! А що було б, якби я поламав собі ребра, перебив руку, провалив голову чи й убився?

Жак: Велика біда!

Пан: Ти що ж, негіднику? Чекай, чекай, я навчу тебе, як говорити...

І пан, обкрутивши навколо зап'ястя пару разів ремінець, яким батіг тримається на руці, погнався за Жаком, а Жак у сміх та навтьоки навколо коня. Його пан лаявся й проклинав, аж пінячися від обурення, і собі гнав колом навколо коня, вивергаючи на Жака громи прокльонів. Ці перегони тривали аж доти, доки обидва вони, залиті потом і виснажені від втоми, зупинилися, цей по один бік коня, а той по другий. Жак, задихаючися, сміявся, а його пан, задихаючися, метав на нього очима блискавки. Коли вони трохи віддихалися, Жак запитав свого пана:

— А тепер погодитися зо мною, мій пане?

Пан: У чому я маю з тобою погоджуватися, собако, зрадливий раклуго, хіба в тому, що ти найгірший з усіх слуг, а я найнещасніший з усіх панів на світі?

Жак: Чи не ясно тепер, як на долоні, що переважну більшість нашого часу ми робимо не те, що хочемо? Скажіть, поклавши собі руку на серці: чи за останньої півгодини ви зробили щось таке, що вам хотілося робити? Чи не були ви моєю маріонеткою і чи не лишилися б ви далі моїм полішинелем* ще цілий місяць, якби я захотів?

Пан: Що? Це була гра?

Жак: Гра.

Пан: І ти наперед знав, що реміння подасться?

Жак: Я сам так зробив.

Пан: То ти зав'язав мені за волосся шнурочок, щоб я танцював, як тобі заманеться?

Жак: Достеменно так!

Пан: І твоя нахабна відповідь була наперед передбачена?

Жак: Була передбачена.

Пан: Ти небезпечний злодюга.

Жак: Скажіть ліпше, що я, — дякуючи моєму сотникові, який колись таку саму штуку втяв мені, — умію дуже тонко робити належні висновки з суперечки.

Пан: А все таки, якби я був поранений?

Жак: Там, угорі, і в моїй передбачливості було написано, що так не станеться.

Пан: Давай посидимо; нам треба відпочити.

Вони сіли, і тоді Жак вигукнув:

— Клята личино, який же ти дурний!

Пан: Чую, що ти либонь звертаєшся сам до себе.

Жак: Так, до себе, що не залишив у баклазі жодного ковтка про запас.

Пан: Не нарікай; однак я випив би, бо вмираю від спраги.

Жак: Клята личино, ти подвійний дурень, що не залишив про запас двох ковтків!

Пан почав його просити, мовляв, щоб обдурити втому й спрагу, ліпше йому продовжувати свою розповідь; Жак відмовлявся, пан почав гніватися, а Жакові ніби й не в кунах той гнів... Нарешті, Жак, нарікаючи на нещастя, яке їх спіткало, повернувся до історії свого кохання, сказавши;

— Одного святкового дня, коли володар замка був на полюванні...

По цій мові він раптом зупинився на мить і тоді сказав:

— Не знаю, як вам сказати, але я не можу продовжувати далі. Мені здається, що доля знову поклала свою руку мені на горло, і я чую, як вона душить мене. На Бога, пане, дозвольте мені мовчати.

— Гаразд! Мовчи і піди до оцієї найближчої хати, спитай, де живе нянька...

Їм треба було до наступної хати, і вони пішли, тягнучи кожен свого коня за повід. Аж раптом двері, де жила нянька, відчинилися і на порозі став якийсь чоловік. Жаків пан раптом щось крикнув і вхопився за шпагу; згаданий чоловік зробив те саме. Обоє коні сполошилися від брязку зброї, і Жаків, перервавши повід, збіг з виду, і в ту ж мить молодець, що бився з Жаковим паном, одкидав ноги, впавши мертвий. З усіх боків почали збігатися селяни. Жаків пан швидко злетів на коня, і за ним тільки смуга лягла. Жака ж схопили, скрутили йому назад руки і повели до місцевого судді, який наказав замкнути його до в'язниці. Убитий був кавалер Сент-Уен, якого випадок привів з Агатою того самого дня до няньки їх дитини. Агата, впавши на тіло свого коханця, рвала на собі волосся. Жаків пан був уже так далеко, що й сліду його не було знати. А Жак, ідучи від дому сідді до в'язниці, міркував собі: "Це мало статися, бо так написано там, угорі".

...

Ну, а я, я на цьому ставлю крапку, бо сказав тобі все, що знав про цих двох персонажів.

— А Жакове кохання?

Жак казав сто разів, що там, угорі, написано, що йому не кінчити своєї історії, і я бачу, що Жакова правда. Я бачу, що ти, читачу, невдоволений; ну, що ж, почни з того місця його оповідання, на якому він зупинився, і продовж його далі на своє уподобання. Або ще краще, відвідай мамзель Агату, дізнайся від неї, як називається село, в якому Жака ув'язнили, запитай його: його не потребуватимеш тягнути за язик, щоб він удоволив твоє бажання; його це теж трохи розважить. Згідно з мемуарами, щодо яких у мене є достатні причини вважати їх сумнівними, я, можливо, міг би доповнити те, чого тут бракує. Але пощо? Люди цікавляться тільки тим, що їм здається правдиве. А тим часом, оскільки було б дуже ризиковано без зрілого дослідження висловити остаточну думку про розмови Жака фаталіста і його пана, — найвизначніший твір, який з'явився після "Пантагрюеля" майстра Франсуа Рабле і життя й пригод "Кума Матвія",* — я перечитаю ці мемуари з усім напруженням своїх розумових здібностей і з усією безсторонністю, на яку я спроможний, і за вісім днів скажу тобі, читачу, свою остаточну думку; з тим застереженням, що я відмовлюся від неї на той випадок, як знайдеться хтось мудріший від мене, який доведе, що я помиляюся.

•••

Видавець додає: вісім днів проминуло. Я перечитав згадані мемуари. З трьох уривків, знайдених там мною, яких немає в рукописі, що я посідаю, перший і останній здаються мені оригінальними, середній же, очевидячки, вставлений пізніше. Ось перший уривок, який свідчить про те, що в розмовах Жака і його пана є ще одна прогалина.

Якось у свято, коли володар замка був на полюванні, а решта мешканців замка пішла до церкви найближчої парафії, віддаленої на яку чверть льє від замка, Жак устав з ліжка, Деніза сіла побіч нього. Вони мовчали, і виглядало так, що вони погнівалися; вони й справді погнівалися. Жак заповзвся будь-що намовити Денізу, щоб вона його ошчасливила, але Деніза на підмови не здавалася. По довгій мовчанці Жак, плачучи гіркими сльозами, сказав їй:

— Я бачу, що ви мене не любите...

Деніза в розпачі підвелася, взяла його за руку і, не довго думаючи, повела його до ліжка і, сівши сама на ліжко, сказала йому:

— Гаразд, пане Жаку, кажете, я вас не люблю? Тож робіть, пане Жаку, з нещасною Денізою, що вам хочеться...

І, кажучи ці слова, вона залилася сльозами, так що аж душилася від схлипування.

Скажи мені, читачу, що ти зробив би на місці Жака?

— Нічого.

Так от, те саме зробив і Жак. Він посадив Денізу на її стілець, упав їй до ніг, витер їй сльози, що текли з очей, цілував їй руку, втішав її, заспокоював, вірив, що вона його ніжно любить, і запевняв, що покладається на її добру волю відповісти на його ніжність

тоді, коли їй захочеться. Від усього цього Деніза дуже розчулилася.

Можуть заперечити, що Жак, будучи в ногах Денізи, ніяк не міг витерти їй сльози... хібащо стілець був би дуже низький. Рукопис про це нічого не згадує, але таке треба припускати.

А ось другий уривок, скопійований з "Життя Трістрама Шенді",* хібащо припустити б, що розмови Жака з його паном давніші за цей твір і проповідник Стерн був би плягіятором; у що я не вірю, бо високо ціную пана Стерна і вмію відрізнити його від більшості літераторів його нації, які своїм звичаєм часто обкрадають нас і образливо про нас висловлюються.

Іншого разу, це було ранком, Деніза прийшла перев'язати Жака. Усі в замку ще спали. Вона наближалася тремтячи і, дійшовши до Жакових дверей, зупинилася в нерішучості — увійти їй чи ні. Вона увійшла тремтячи і досить довго стояла біля Жакового ліжка, не наважуючися відкрити запони. Потім вона легенько прохилила їх, тремтячи, привіталася до Жака, тремтячи, запитала, як він спав і як його здоров'я. Жак відповів їй, що навіть не заплющив ока і всю ніч промучився, бо йому боляче свербіло коліно. Деніза висловила бажання допомогти йому; вона взяла маленьку латочку флянелі; Жак виставив свою ногу з ліжка, і Деніза почала терти флянеллю нижче рани, спочатку одним пальцем, потім двома, потім трьома, чотирма і, нарешті, всією рукою. Жак, дивлячись, як вона це робить, п'янів з кохання. Потім Деніза почала терти флянеллю саму рану, де шрам був ще червоний, спочатку одним пальцем, потім двома, потім трьома, чотирма, всією рукою. Але щоб перестало свербіти, не вистачало потерти нижче коліна й саме коліно, треба було потерти ще й над коліном, де свербіло найдужче. Деніза поклала флянель над коліном і почала терти досить міцно, спочатку одним пальцем, потім двома, потім трьома, чотирма, всією рукою. Жака, що не відводив від неї погляду, так опанувала пристрасть, що, не мігши себе стримати, він притьмом схопив руку Денізи... і поцілував її.

Але що не лишає вже ніякого сумніву в плягіяті, — це наступне. Плягіятор додає:

— Коли ти, читачу, не вдоволений тим, що почув від мене про Жакове кохання, то я не маю нічого проти того, як ти зробиш це ліпше. Я переконаний, що ти, ходивши коло нього з якого хочеш боку, дійдеш до того самого, що й я.

— Ти помиляєшся, зухвалий наклепнику. Я зовсім не дійду до того, що ти. Деніза чесна дівчина.

— А хто запевняє тебе в протилежному? Жак схопив її руку й поцілував її, руку. Це ти сам розбещена істота, бо чуєш те, чого тобі ніхто не каже.

— Гаразд, виходить, він поцілував лише її руку?

— Достеменно: Жак був достатньо мудрий, щоб зловживати довір'ям тієї, яку хотів узяти за жінку, і викликати в неї недовір'я до себе, яке отруїло б йому все дальше життя.

— Алеж у попередньому уривкові сказано, що Жак заповзвся будь-що намовити Денізу, щоб вона його ошчасливила.

— Очевидно тому, що тоді він ще не думав узяти її за жінку.

Третій уривок показує нам Жака, нашого бідного фаталіста, у кайданах на руках і ногах, як він лежить на соломі в глибині темної буцигарні і пригадує все, що запам'ятав з основ філософії свого сотника, думаючи, що може прийти й такий день, коли він, можливо, шкодуватиме за цим вогким, смердючим і темним притулком, у якому його годували чорним хлібом і водою, де він тальки те й робив, що мав боронити свої ноги й руки проти наскоків мишей і пацюків. Як дізнаємося, саме під час цих його роздумів затріщали двері в'язниці і його камери, і він вийшов на волю з десятком розбійників та й опинився в банді Мандрена.* Тим часом кінна жандармерія, що погналася услід за його паном, наздогнала його, схопила й кинула до іншої в'язниці, з якої він вийшов завдяки допомозі доброго комісара, який уже раз допоміг йому в попередній справі. Яких два чи три місяці він прожив на відлюдді у замку Дегляна, по якому терміні випадок повернув йому його слугу, майже так само потрібного йому до щастя, як годинник і табатирка. Ніколи він не взяв понюшки табаки і жодного разу не глянув на годинник, щоб побачити, котра година, не згадавши, зідхаючи: "Що з тобою сталося, мій бідний Жаку?.." Якось уночі на замок Дегляна наскочила банда Мандрена; Жак упізнав оселю свого добродійника й коханої. Він замовив слово перед Мандреном і врятував замок від плюндрування. І ось на закінчення патетичні подробиці несподіваної зустрічі Жака, його пана, Дегляна, Денізи й Жанни.

— Це ти, мій друже!

— Це ви, мій дорогий пане!

— Як ти опинився між цими людьми?

— А ви, як сталося, що ми тут зустрілися?

— Це ви, Денізо?

— Це ви, пане Жаку? Скільки я наплакалася за вами!..

А Деглян закричав:

— Несіть сюди склянки й вино, мерщій: це він, що врятував усім нам життя!..

Кілька днів пізніше помер старий воротар замку; Жак одержав його місце й одружився з Денізою, з якою вони заходжуються пустити в люди учнів Зенона й Спінози.* Його любить Деглян, шанує його пан і обожнює жінка, бо так і було записане там, угорі.

Мене хотіли переконати, що його пан і Деглян закохалися в його жінку. Я не знаю, чи правда це, але я переконаний, що увечорі, лягаючи спати, він казав собі: "Коли там, угорі, написано, що тобі, Жаку, наставлять роги, то хоч і що б ти робив, — а наставлять; коли ж там, навпаки, написано, що не наставлять, то хай що хочуть вигадують, — а не наставлять; тож спи собі, мій друже..." — і засинав.

[Післямова перекладача]

Син заможного ремісника з Лянґру (східня Франція), Дені Дідро (1713-84) мав, за

задумом батьків, успадкувати місце свого дядька, каноніка Дідьє Віньєрона, і в згоді з цим пляном його віддали в науку до місцевого єзуїтського коледжу, але плянові не судилося здійснитися: канонік Віньєрон помер, коли Дідро був ще неповнолітнім хлопцем, — у 1728 році. З цього часу до 1732 Дідро вчився в коледжі д'Аркур у Парижі і таки в 1732 ж році дістав звання магістра мистецтв Паризького університету. У обох колежах отці-єзуїти були чудовими вчителями, і їм завдячує Дідро добру освіту, але на час її закінчення він остаточно відмовився від думки про духовну кар'єру. І на цьому можна було б закінчити вступ до біографії Дідро, до якого вступу хіба можна б додати, що він витратив ще два роки (1733-35) на студії юридичних наук, хоч потім відмовився й від кар'єри юриста, що дуже засмутило вихованого в доброму звичаї його батька й надовго ускладнило йому відносини з рідним домом у Лянґрі.

Від цього часу Дідро оселився в Парижі як людина вільної професії, заробляючи принагідною літературною працею. Так почалося нове життя того Дідро, який належить до якоїсь п'ятки мислителів 18 віку (крім нього, ще Вольтер, Руссо, д'Алямбер, Монтеск'є, — як називати найвизначніших), що своєю діяльністю підготували ґрунт для французької революції й гуманістичного способу думання нового часу. Як співробітники славетної "Енциклопедії", або "Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел", вони відомі під загальною назвою енциклопедистів. Не одному з них це означення припадає подвійно слушно, а особливо Дідро: він був енциклопедистом як людина, що не пройшла байдуже повз жодну з тодішніх ділянок знання, почавши від філософії, політики, літератури, мистецтва й кінчивши математикою, фізикою, анатомією. Його спадщина, як брати тільки гуманітарні ділянки, містить у собі велику кількість філософічних есеїв, кілька романів і оповідань, драматичних творів (від Дідро починається у Франції т. зв. буржуазна драма); він був засновником мистецької критики у Франції, опублікувавши у своїх знаменитих "Сальонах" велику кількість критичних есеїв, як і кілька філософічних праць з загальної естетики, врешті неоціненну літературну вартість має його епістолярна спадщина. З другого боку, більше, ніж хто інший, на звання енциклопедиста вже у безпосередньому розумінні слова Дідро заслуговує як не тільки співробітник, а й видавець (спільно з д'Алямбером) названої енциклопедії, над виданням якої він працював з 1746 (перший том вийшов у 1751) року понад двадцять років і через усі труднощі довів її до кінця.

Як філософ і видавець "Енциклопедії", Дідро, здається, ці дві ділянки вважав найголовнішими в своїй праці і на літературну творчість (хоч був свідомий свого хисту й захоплювався нею) дивився як на приємну розвагу. Сам він спричинився до того, що його романістичні твори, ще за його життя заживши слави не тільки у Франції, а й за її межами, появились друком в оригіналі здебільша по його смерті (деякі з них, наприклад, "Жак фаталіст", завдяки зацікавленню Шіллера й Гете, появились в німецькому перекладі кілька років раніше). Дідро ніби не призначав їх до друку, і вони ширилися в рукописних копіях, розсиланих читачам "Correspondance

littéraire" .

Дивна й либонь унікальна байдужість до літературної слави! Вона ж, мабуть, визначила й своєрідний чар романістичних творів Дідро: у психологічному наставлених, що він не виставляє себе на суд читача і не потребує перед ним позувати, він писав їх, наче б граючися, без тіні штучності й літературних умовностей, від яких не вільний кожен автор, що думає про друк твору і так чи так на читача зважає.

Дідро не потребував на це оглядатися, що особливо стосується "Жака фаталіста". Хоч те саме було й з "Небожем Рамо": його видання має окрему цікаву історію, на яку тут немає місця. Зазначимо лише, що справжній рукопис, писаний рукою Дідро, був знайдений щойно у 1890 році. Щож-до "Жака фаталіста", то про нього теж немає певних відомостей, коли він написаний: припускають лише, що Дідро його кілька разів переробляв і час постання його кладуть на 1772-75 роки. Перше видання його друком в ориґналі припадає на 1796 рік.

А тим часом мистецька проза Дідро заслуговувала на більшу увагу з боку її автора: його "Черницю" ставлять нарівні з романом абата Прево "Манон Леско", "Небожа Рамо" (роман у формі філософічного діалогу, що так багато спричинився до слави його автора) називають геніальним твором, а про "Жака фаталіста" можна сказати, що з літературного погляду він перевищує обидва попередні. Зупинімося на ньому докладніше.

"Жак фаталіст" був написаний тоді, коли остаточно виробилися естетичні погляди Дідро, і саме тим передусім цікавий, що найповніше ці погляди відбиває, наче б ілюструє їх. Головний принцип, який Дідро кладе в основу своїх естетичних поглядів, — це правда життя, якнайбільша відповідність літературного твору дійсності, тобто (за браком іншого відповідного слова, скористуємося терміном, який у наш час зазнає дуже довільної інтерпретації, і тому його слід було б вважати негодящим) — реалізм. Не зайве буде тут навести в реалістичній концепції Дідро визначення ролі мистця, який у реальному житті, завдяки своєму талантові, бачить і вказує читачеві на ті явища, які звичайній людині не помітні: "(деталі) банальні, кажете ви; це те, що ми бачимо щодня! Ви помиляєтеся; це те, що відбувається щодня на ваших очах, і ви його ніколи не бачите... а мистецтво поета і великого маляра полягає в тому, щоб показати вам мінливу обставину, якої ви не помітили".

Правду життя у власних творах Дідро намагався унаочнювати різними способами. У "Небожі Рамо" тим робом, що головним персонажем зробив реальну історичну постать (у Парижі за часів Дідро дійсно був відомий небіж композитора Жана-Філіппа Рамо — Жан-Франсуа Рамо, що народився в Діжоні 1716 року, був учителем музики і потім вів богемське життя й помер у притулку для вбогих). У романі "Жак фаталіст" прагнення до правдивості розповіді виявилось в іншому: у підкресленому бажанні уникати штучних ситуацій, надзвичайного збігу обставин тощо, які звичайне явище в мистецькій прозі. Дідро безнастанно нагадує читачеві,

що він до цих засобів не вдається, мовляв, уникаючи спокуси щось штучно скомбінувати, бо тоді — "прощай, правда розповіді". Або: "Зовсім же ясно, що я не пишу роман, бо не хочу вдаватися в те, що не завагався б використати романіст".

Очевидно ж, що в літературній розповіді такої абсолютної правди не може бути, і Дідро наражається на суперечність з самим собою, яку, до речі, сам же й бачить і, ніби граючися нею, надає розповіді особливого чару. Застерігаючися, що він говорить тільки правду, він одночасно вкладає в уста Жака (який є речником його поглядів) слова, які заперечують можливість об'єктивної правди, бо ж "кожен має свій характер, свій смак, свої пристрасті, у згоді з якими щось перебільшує або применшує..."

Друга риса, якою роман "Жак фаталіст" особливо сьогодні цікавий і заради неї самої був би вартий перекладу, в тому, що він у наші дні звучить так само модерно, як і двісті років тому.

Справді, "Жак фаталіст" класичний антироман: він не має зав'язки, не має сюжету, позбавлений архітектонічної симетрії, і навіть його фінал умисне проблематичний. Роман починається з розмови автора з читачем, з якої виявляється, що Жак і його пан їдуть невідомо звідки й невідомо куди, як так само невідома й мета їх подорожі. Жак оповідає панові історію свого кохання, що переривається безліччю випадкових пригод, вставних новел і анекдотів і ледве доходить свого кінця. Врешті, персонажами роману є сам автор і читач, які раз-у-раз переривають розповідь філософічними дискусіями чи суперечками про те, як має далі розгортатися дія.

При цій строкатості роман повний ще й інших суперечностей. Якщо перша, згадана нами, міститься в тому, що теоретика, який декларує тільки правду в мистецькому творі, перемагає мистець, фантазія якого виповнює роман безліччю несамовитих вигадок, то друга суперечність — знову між філософом Дідро, який устами Жака стверджує послідовний детермінізм (у його термінології фаталізм: "...усе, що тут, унизу, трапляється нам, добре чи зле, записане там, угорі"), і мистцем, який мусить визнати, що життя неймовірно складна річ, яку не можна схопити жодною філософічною схемою. І тут суперечність знімається поступкою філософа, який мусить визнати, що в людській природі примхливо переплітається світле й темне і їх взаємодія виявляється так несподівано у вчинках людини, що годі було б і думати пояснювати їх прямолінійним детермінізмом.

Названі суперечності цікаві самі собою для визначення специфіки філософії й літературної творчості, особливо в такому випадкові, як у Дідро, коли філософ і мистець виступають в одній особі. Але з них ще один цікавий висновок. Оскільки світле й темне, добро і зло органічно людині притаманні і оскільки, далі, добрий чи злий вчинок людини не можна визначити наперед самими її нахилами, а треба зважати й на конкретні обставини, з цього походить толерантність Дідро до людських слабостей, тобто його гуманізм. У кожному конкретному випадкові він попереджає своїх партнерів (Жака, його пана і не в останню чергу читача) не

поспішати з схваленням чи осудом якогось вчинку. І послідовно кожного разу він може іронічно зауважити, що добрий вчинок нічого не вартий, коли на нього не треба було жодного зусилля, і охоче заступиться за того, кого Жак, його пан і читач одноставно осудять.

Гуманізм Дідро не декларативний, як той, що в двадцятому столітті пропагує абстрактну любов до всього людства чи цілих народів, яким треба приносити в жертву людську особистість, і таким чином перетворюється на свою протилежність — деспотизм; його гуманізм конкретний, що виявляється в шануванні прав кожного індивіда, незалежно від його вдачі чи соціального становища. Таким чином слуга Жак може стояти вище, ніж його пан (просто таки революційним кроком для літератури того часу треба вважати факт, що Дідро зробив головним персонажем роману слугу Жака, а не його пана, що дало підставу одному авторові півжартома назвати Дідро першим "пролетарським" письменником). Слуга Жак, а не пан, є речником ідей автора і в згоді з ним вимагає пошанування людської гідності, в тому числі й для себе, за тодішніми поняттями, неповноцінної людини: "Якийсь Жак, пане, така сама людина, як і хтось інший... А часом і ліпший від іншого".

На той час ця людяність була справді революційною, але на всі часи вона залишається симпатичною, і в ній невмирущість роману Дідро.

В українському перекладі Дідро вперше появився на початку 1930-их років: "Вибрані твори" в перекладі В. Підмогильного, вступна стаття С. Родзевича. Т. I: "Черниця", "Небіж Рамо"; т. II: "Жак фаталіст і його пан" (Харків, вид. "Радянська література", 1933). Цей переклад був останньою працею В. Підмогильного, бо він невдовзі був заарештований і засланий. Разом з його арештом зникли всі книжки, на яких стояло його прізвище. Так що фактично тодішнє видання до читача не дішло. Десь на початку шістдесятих років у Києві перевидали перший том його ("Черниця" і "Небіж Рамо"). Точної дати його виходу я не можу назвати, як так само не маю ніяких відомостей і про "Жака фаталіста". Якщо він там не запланований до перевидання, тоді цей переклад міг би бути доповненням до тих двох романів, що перевидані в Києві.

Іван Кошелівець

Примітки

Роман Дені Дідро "Жак фаталіст і його пан" в українському перекладі Леоніда Кошелівця представлено тут за виданням 1970 року (видавництво "Сучасність", Мюнхен, ФРН). Це другий український переклад даного твору. Перший переклад, зроблений Валеріаном Підмогильним, був виданий 1933 року (видавництво "Радянська література", Харків), і відносно недавно перевиданий (Дені Дідро, "Жак-фаталіст",

видавництво "Фоліо", Харків, 2008).

Ті викладені нижче коментарі, що позначені написом "Примітка перекладача", – з вищеназваного мюнхенського видання. Решта додані до даної інтернет-публікації 2017 року. Деякі – зі згаданого щойно харківського видання 2008 року.

... після взяття Берг-оп-Цому і Пор-Маону... – Берг-оп-Цом – нідерландська фортеця, захоплена французькими військами під командуванням Моріса Саксонського у 1747 р., під час війни за "австрійський спадок". Пор-Маон – фортеця й місто на острові Мінорка, відбите французькими військами у англійців.

... як святому Рокові з капелюхами. – Мандрівника Святого Роха зображали з трьома капелюхами за спиною.

... між Дюфуаром і Люї. – П'єр Дюфуар (1735-1813) – хірург, автор трактату про вогнестрільні поранення. Люї Антуан (1723-1792) – очолював медичний розділ Енциклопедії.

... я пригадав собі Мольєрового Гарпагона, коли він сказав про свого сина: "Чого він шукав на цій галері?" — Насправді Жеронт у "Витівках Скапена". (Примітка перекладача).

... до Пон-туазу чи до Сен-Жермен, до Нотр-Дам де Льорето чи до Сант-Яго де Компостелля... – Тобто до французьких міст, де знаходяться католицькі святині.

... він гарний, дуже гарний, від Жюльєна Леруа. – Жюльєн Леруа (1686-1759), славетний паризький годинникар.

... це тхнуло б "Клівлендом". — Мається на увазі роман Антуана Франсуа Прево, повна назва котрого "Англійський філософ, або Історія пана Клівленда, побічного сина Кромвеля, написана ним самим і перекладена з англійської автором "Спогадів знатної людини"", що той роман видавався сім'ю частинами з 1731 по 1739 рік..

... треба робити так, як Мольєр, Реньяр, Річардсон... – Жан Франсуа Реньяр (1655-1709) – французький комедіограф доби Класицизму. Семюел Річардсон (1689-1761) – англійський романіст доби Просвітництва, започаткував жанр сімейно-побутового роману.

Пондішері – центр володінь французької Ост-Індської компанії (1664-1719), яку пізніше поглинула створена Джоном Лоу (1671-1729) Індійська компанія, що монополізувала майже всю заморську торгівлю Франції.

Ні боги, ні люди, ні видавці не пробачають поетові посередности, як сказав Горацій. – Горацій, "Мистецтво поетичне", вірш 373.

... і то босим кармелітом. – католицький чернечий орден кармелітів був заснований у другій половині XII ст. в Палестині на горі Кармель. З 1245 р. він стає європейським орденом мандрівних ченців. З 1564 р. від ордену відгалужується "Братство босоногих кармелітів", які носили сандалії на босу ногу.

І чого вони шукали в Лісбоні? Жак: Землетрусу... – У Лісабоні 1755 р. стався страшної сили землетрус, який знищив мало не все місто.

... нічого не варті поодинці, ніяк не більше, ніж дон Кіхот без Санчо чи Рікардетто без Феррагуса, чого продовжувач Сервантеса й імітатор Аріосто, пан

Фортегеррі, до кінця не зрозуміли. — Продовжувач Сервантеса - анонімний автор, що написав продовження до першої книги Сервантеса "Дон Кіхот", що те анонімне продовження було видане 1614 року. Нікколо Фортегеррі (Niccolò Forteguerri, 1674-1735) — італійський поет. Рікардетто та Феррагус — персонажи його поеми "Рікардетто" ("Ricciardetto"), складеної за мотивами поеми Лудовіко Аріосто "Несамовитий Роланд".

... я сам зустрів "Лікаря мимоволі"... - "Лікар мимоволі" - (1671) - комедія Мольєра.

... чув про одного такого — Премонваля... - П'єр Премонваль (1716-1764) автор трактатів з прикладної математики, член Пруської академії. Викладав в Парижі та в Берліні.

... дівчина на ім'я панна Піжон... - Марія Анна Вікторія Піжон (1724-1767) - дружина Премонваля. Була читцею дружини Генріха Пруського.

... під ножем брата Косми... - Брат Косма - чернець ім'я французького хірурга Жана Базейлака (1703-1781).

Chi va piano va sano. — Хто не поспішає, той рухається вдало (*it.*).

Chi va sano va lontano. — Хто тихше їде, той далі буде (*it.*).

... до божевільні в Бісетрі. - Бісетр - замок неподалік від Парижу, де розміщалися шпиталь та божевільня.

Пана Сен-Фльорантена. - Граф Сен-Фльорантен де Трієр (1705-177) - керівник духовного департаменту за Людовіка XV, один з найзапекліших ворогів енциклопедистів, мав право видавати накази на арешт.

"Благодійний відлюдок" — П'єса італійського драматурга Карло Гольдоні (1707-1793), була вперше поставлена театром "Комеді Франсез" у 1771 році. Ця вистава принесла авторові світову славу.

... так наказував Троншен. - Теодор Троншен (1709-1781) - відомий французький лікар.

... французькому військовому, на ім'я, здається мені, Герші. - Клод-Луї де Реньє граф де Герші (помер у 1769 р.) - офіцер, відзначився в боях у Фландрії та Богемії.

... називав таких протиотрутою на Гюе, Ніколів, Боссюе. - П'єр Данієль Гюе (1630-1721) - французький літератор, який належав до духовного стану. П'єр Ніколь (1625-1695) - автор-мораліст янсеністського напрямку. Жак Бенінь де Боссюе (1627-1704) - відомий богослов, проповідник, автор "Надгробних промов".

... я виховувалася у Сен-Сір... - Сен-Сір - містечко близько Версаля, де того часу був інститут для виховання убогих шляхтянок.

... наче б усе життя прожили в монастирі Франціска Сальського. Чи не були ви квієтистом? - Франциск Сальський (1567-1622) - видатний представник квієтизму. Квієтизм (від лат. "quies" - спокій) - релігійно-етичне вчення, яке пропагувало споглядальний спосіб життя, байдужість до власної долі. Виникло у XVII столітті як опозиційне вчення по відношенню до езуїтського ордену. Церковна комісія, яку очолив Боссюе осудила квієтизм як ересь.

Вільжюїф – містечко за 8 кілометрів від Парижа.

Пан: ... Ви согрішили проти правил Арістотеля, Горація, Віда і Ле Боссюе.

Господиня: Я не знаю ні горбатого, ні стрункого... — Гра слів: по-французькому bossu — горбатий. (*Примітка перекладача*). Віда Маріо Джіроламо (1480-1566) – італійський єпископ, автор художніх творів та праць з поетичного мистецтва, а також віршованого трактату латинською мовою "Поетичне мистецтво". Боссюе (1631-1680) – автор класицистичного "Трактату про епічну поему", до якого схвально поставився Буало.

... пан Тіссо... — Мова про популярного тоді автора книжки "Поради народів про здоров'я", швейцарського лікаря С.-А. Тіссо. (*Примітка перекладача*). Повне ім'я – Сімон Андре Тіссо (1727-1797).

... вступив до чину премонстрантів. – Премонстранти ("Орден регулярних каноніків-премонстрантів", лат. Candidus et Canonicus Ordo Praemonstratensis, OPraem) – католицький чернечий орден, заснований 1120 року святим Норбертом Ксантенським в абатстві Премонтре, що знаходиться неподалік від Пікардійського міста Лан. Ім'я орден отримав за назвою абатства, члени ордену також іменувалися норбертанцями або норбертинцями за ім'ям засновника.

... там панував невігласний янсенізм... – Янсенізм (лат. Iansenismus) – релігійний рух в католицькій церкві XVII-XVIII століть, засуджений згодом як єресь. Підкреслював зіпсовану природу людини внаслідок первородного гріха, а отже – приречення і абсолютну необхідність для порятунку божественної благодаті.

Angelus Domini nuntiavit Mariae... – Янгол Божий сповістив Марії... (латин.)

... з-під протекції двору й єпископа Мірпуа... – Мірпуа – єпископ Мірпуанський (Жан Франсуа Бойє, 1675-1755) – переслідувач янсеністів.

... визнання булли Unigenitus... – Unigenitus (з лат. – "Єдинородний Син") – назва папської булли, оприлюдненої 1713 року, яка була спрямована проти деяких положень янсенізму і зіграла велику роль в історії цієї секти.

... у розповіді про розмови Пірона... – Алексіс Пірон (1689-1773) – французький поет та драматург. Найбільшою популярністю з його творів користувалася комедія "Метроманія", поставлена у 1738 році в "Комеді Франсез", в якій дотепно висміювалася графоманська пристрасність молодих авторів з третього стану. Пірон не стояв на будь-якій політичній позиції, його дотепні епіграми висміювали однаково і дворян, і Вольтера, і енциклопедистів.

... однеси цей сюжет Фрагонарові... – Жан Оноре Фрагонар (фр. Jean-Honoré Fragonard, 1732-1806) – французький живописець і гравер. Працював у стилі рококо. Створив понад 550 картин (не рахуючи малюнків і гравюр).

Данте, який написав твір під назвою: "Комедія про пекло, чистилище і рай". – Мається на увазі поема "Комедія" італійського поета Данте Аліґ'єрі (1265-1321), більш відома під назвою, котру дав їй інший італійський класик, Джованні Бокаччо (1313-1375) – "Божественна комедія".

Єресіархів він замикає у вогненних трунах... – Єресіарх (грец. Αἱρεσι-ἀρχὴς від грец. Αἵρεσις – "школа, вчення, секта" і грец. Ἀρχή – "початок, підстава, влада") – в

період античності – глава філософської школи (в цьому значенні слово вжито, наприклад, у Секста Емпірика); в християнський час – засновник або глава єретичного вчення. Як правило, поняття вживається представниками великих християнських конфесій (православ'я, католицизм, протестантизм) по відношенню до засновників або керівників релігійних напрямків в ранньому християнстві, які в подальшому були визнані єретичними.

Це було б, як перша глава в євангелії Луки — безконечна літанія, той народив і т. д. ... – Жак сплутав Євангеліє від Луки з Євангелієм від Матфея, де у першій главі викладена докладна генеалогія ветхозавітних святих (Авраам народив Ісака, Ісак народив Якова, Яков народив Юду і т. д.).

... нечистий може явитися вам у тій самій подобі, що й Феррагусові. – Феррагус – герой поеми "Рікардетто" Фортетеррі. Він був кастрований. Перед смертю йому з'явився сам Люцифер для того, щоб показати втрачене.

Парох – парафіяльний піп.

... тобі не до вподоби слово Бігр. – Bigre – вигук обурення на подібну: дідько б його взяв! (Примітка перекладача). Слово це вживається по-французьки як лайливий вигук і походить від bougre – мужоложець. Але як іменник слово bigre означало в старовину пасічника, що збирав у лісах бджільні рої.

Коли ви вимовляєте прізвище Буль, вам пригадується найвизначніший з усіх столярів, яких ви знали. – Ш.-А. Буль – ебеніст, поставник королівського двору. (Примітка перекладача). Андре-Шарль Буль (фр. André-Charles Boulle, 1642-1732) – французький художник, різьбяр по дереву, гравер, малювальник, позолотник, найбільший майстер-мебляр своєї епохи, творець особливого стилю художніх меблів. Ебеніст – столяр високого класу у XVIII ст., який майстрував багато інкрустовані художні меблі.

Конде – Конде – французький аристократичний рід. Тут йдеться про видатного французького полководця принца Луї II Конде (1621-1686).

Коли я кажу просто Вільгельм, — це не буде ні завойовник Великої Британії, ні торговець сукном з "Адвоката Патлена". – Завойовник Великобританії – йдеться про Вільгельма I Завойовника (біля 1027-1087), який підкорив Англію та встановив панування нормандської знаті. "Адвокат Патлен" – трьохактна комедія Огюстена Брюеса (1640-1723), створена на основі однойменного французького фарсу.

... поведуся з тобою, як лорд Четтем з членами парляменту... – Лорд Четтем – Уільям Пітт Старший (1708-1778), англійський державний діяч за короля Георга III, керівник угруповання "Патріотів" (Вігів) в парламенті, прибічників активної колоніальної політики. Під час Семирічної війни 1756-1763 рр. сприяв захопленню Англією майже всіх колоніальних володінь Франції в Індії та Північній Америці.

... от що значить бути едукованим! – Едукований – вихований; від латин. educatio – виховання.

... і слово futuo не менше відоме, ніж слово хліб... – Futuo – їбати (латин.)

... це Монтень. Lasciva est nobis pagina, vita proba. – Сторінка наша непристойна,

життя чисте (латин.) Тобто, від того, що ми написали хтиву сторінку, не стає менш чистим наше життя. Висловлення давньоримського поета Марка Валерія Марціала. Монтень процитував його у своїх "Нарисах", книга II, розділ V.

... він віддає перевагу ворожбитству Бакбука... – Бакбук – пляшка-оракул у епопеї Франсуа Рабле "Гаргантюа та Пантаґрюель".

... пошану до священика з Медону... – За два роки до смерті Франсуа Рабле отримав посаду священика у містечку Медон поблизу Парижа.

Останнього він називав єретиком-енґастримітом... – Енґастриміт – черевомовець.

Рабле, ля Фар, Шапель, Шольє, Ляфонтен, Мольєр, Панар, Галле, Ваде. – Французькі поети XVII-XVIII ст., перераховані тут поряд з Рабле, Лафонтеном, Мольєром, були послідовниками епікурейського вчення в його гедоністичному трактуванні (культу чуттєвої насолоди).

... Помм-де-пен, Танпль і Гінґетту... – відомі корчми. Пом-де-Пен ("Ялинова шишка") – улюблена корчма французького поета Франсуа Війона.

... хтось з нащадків Нодо, президента Бросса, Фрайнсгайма чи отця Бротье колись виповнить її. – Нодо – автор літературної містифікації, начебто знайденого ним у Белграді повного тексту роману Петронія "Сатирикон". Шарль де Бросс (1709-1777) – французький історик, археолог, співробітник "Енциклопедії", автор "Історії VII століття Римської республіки", в якій намагався реконструювати фрагменти "Історії" Саллюстія, що відносяться до подій 78-66 рр. до н. е. Іоганн Фрейнсгеймський (1608-1660) – німецький філософ, філолог, коментатор творів римського історика Квінта Курція. Габріель Бротье (1723-1789) – коментатор та перекладач Тацита.

... не люблю романів, за винятком хіба-що Річардсонових. – Семюел Річардсон (англ. Samuel Richardson; 1689-1761) – англійський письменник, родоначальник "чутливої" літератури XVIII і початку XIX ст. Популярність йому принесли його три епістолярних романи: "Памела, або нагороджена доброчесність" (1740), "Кларисса, або Історія молодої леді" (1748) й "Історія сера Чарлза Ґрандисона" (1753).

Bravo, bravo, mio caro maestro! – Браво, браво, мій любий пане! (іт.).

Пані Ріккобоні... – Марія Жанна Ріккобоні (1713-1792) – актриса театру "Італійської комедії" в Парижі, поетеса і драматург. Тут міститься натяк на помсту Ріккобоні коханцеві за зраду: вона оприлюднила в романі "Листи міс Фані Бетлер" інтимне листування з коханцем-зрадником.

... промовою Тіта Лівія в його "Історії Риму"... – Тім Лівій (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.) – римський історик, автор "Римської історії від заснування Міста".

... кардинала Бентівольйо в його "Фляндрських війнах". – Гвідо Бентівольйо (1570-1644) – кардинал, автор історичних мемуарів.

Алеж це з "Істина в вині" Колле... – Шарль Колле (1709-1783) – поет, драматург, комедіограф.

... з знаменитою куртизанкою минулого століття. – Нінон де Ланкло (фр. Ninon de Lenclos або Lanclos, справжнє ім'я Анна де л'Анкло – Anne de l'Enclos, 1615/1623-1705) – французька куртизанка, письменниця і господиня літературного

салону. Прославилася своєю красою, надзвичайною дотепністю, а також тим, що зберігала свою незвичайну привабливість практично до самої смерті на дев'ятому десятку. Де Ланкло – символ освіченої і незалежної жінки, цариці паризьких салонів, що поєднувала розум і серце, приклад еволюції моралі XVII і XVIII ст.

А ти знаєш байку про Гаро? – Гаро – персонаж байки Лафонтена "Жолудь та тиква", втілює незадоволеного критика. Сюжет такий: герой байки, філософ, позаочі називає бога Зевса дурнем за те, що той великий плод гарбуза причепив до маленької стеблини, а маленького жолудя почепив на великому дубі; треба, мовляв, було б зробити навпаки; лягає спати під дубом, і йому на голову падає жолудь; і тоді філософ славить мудрість Зевса, бо ж якщо б, мовляв, на дубі росли гарбузи...

Пан: Один філософ, що має те саме ім'я, що й ти, думає інакше. Жак: Бо кожен має свій погляд, і Жан-Жак не те саме, що Жак. – Мається на увазі філософ Жан-Жак Руссо. У його дидактичному романі "Еміль, або Про виховання" (1761) йдеться, зокрема, про коло читання для юнацтва.

Os illi sublime dedit, coelumque tueri Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus. – "Юпітер дав людині високе лице, сказав їй дивитись на небо й підводити чоло до зірок" (латин.). Овідій. Метаморфози, Кн. I, вірш. 85.

Я бачу, що ти не читав дома Лятаста. – Люї Лятаст (помер біля 1754 р.) – єпископ-бенедиктинець, богослов містичного напрямку, відстоював думку, що з метою спокуси диявол здатний на благі вчинки.

Але хіба не може з столярської майстерні вийти інший Кромвел? Хіба той, що стяв королеві голову, не вийшов з закладу броваря... – Олівер Кромвель (англ. Oliver Cromwell, 1599-1658) – англійський державний діяч і полководець, вождь інDEPENDENTІВ, керівник Англійської революції, в 1643-1650 роках – генерал-лейтенант парламентської армії, в 1650-1653 роках – лорд-генерал, в 1653 —1658 роках – лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії. Після революції, очоленої Кромвелем, англійського короля Карла I було страчено – кат відтяв голову (30 січня 1649 року). Вороги презирливо називали Кромвеля броварем, бо в молоді роки він займався зокрема пивоварінням.

... пригод "Кума Матвія"... – Роман абата Анрі-Жозефа Делорана (1719-1793) "Життя й пригоди кума Матьє" (1766); за цю книгу автора було засуджено до довічного ув'язнення в монастирській в'язниці, де він і закінчив своє життя.

... чи не лишилися б ви далі моїм полішинелем... – Тобто, у даному випадку, "моєю лялькою". Ім'я Полішинель – французький варіант імені комічного персонажа італійського народного вуличного театру (зокрема лялькового) – Пульчинелла.

А ось другий уривок, скопійований з "Життя Трістрама Шенді"... – Дідро наслідує тут один з розділів Стернового "Трістрама Шенді". (Примітка перекладача). Взагалі роман "Жак фаталіст і його пан" був написаний Дені Дідро в неمالій мірі під впливом роману "Життя й думки Трістрама Шенді, джентльмена" англійського письменника Лоренса Стерна (1713-1768).

... опинився в банді Мандрена. – Мандрен – відомий контрабандист того часу.

... пустити в люди учнів Зенона й Спінози. – Тобто народити філософів. Зенон з Кітіона, острів Кіпр, (біля 336-264 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, один із засновників стоїцизму. Бенедикт Спіноза (нар. Барух Спіноза, 1632-1677) – нідерландський філософ-раціоналіст, натураліст єврейського походження, один з головних представників філософії Нового часу.